

Հայաստանի Հանրապետություն
Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

**ԳԻՏԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

XVII

2 0 1 4

Գյումրի 2014

---

*«Գիտական աշխատություններ» հոդվածների պարբերական ժողովածուն
հիմնադրվել է 1998թ. ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ (15.01.1998)*

ISSN 1829-4316

Գլխավոր խմբագիր՝ Բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Ս.Ա. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Աբրահամյան Լ.Հ.(ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմ. գիտ. թեկնածու, պրոֆեսոր), Ավետիսյան Պ.Ս.(պատմ. գիտ. թեկնածու, պրոֆեսոր), Բաղիկյան Խ.Գ.(բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր), Եզանյան Լ.Գ.(պատմ. գիտ. թեկնածու, առաջատար գիտաշխատող), Խաչատրյան Լ.Ս.(բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր), Խաչիկյան Գ.Վ.(բան. գիտ. դոկտոր, դոցենտ), Հարությունյան Հ.Հ.(արվեստագ. թեկնածու, պատասխանատու քարտուղար), Մելքոնյան Ա.Ա.(ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր), Պետրոսյան Ս.Գ.(պատմ. գիտ. դոկտոր, առաջատար գիտաշխատող), Մահակյան Կ.Ա.(հոգեբ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ), Քոսյան Ա.Վ.(պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր)

Ժողովածուն ընդգրկված է ՀՀ ԲՈՀ-ի դոկտորական եւ թեկնածուականատենախոսու-
թյունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի
պարբերական հրատարակությունների ցանկում:

Խմբագրության հասցեն՝ 3101, ՀՀ, Գյումրի, Խաղաղության օղակ 8/31
Հեռ.՝ +374 /312/6 94 77, +374/94/411-228

Էլ. փոստ՝ hkentrion@mail.ru
Կայքէջ՝ www.shirakcenter.sci.am

Республика Армения
Национальная академия наук
Ширакский центр арменоведческих исследований

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

ВЫПУСК
XVII
EDITION

SCIENTIFIC WORKS

Shirak Centre of Armenological Studies
National Academy of Sciences
Republic of Armenia

Гюмри 2014 Gyumri

“Научные труды” основан в 1989г. решением ученого совета Ширакского центра арменоведческих исследований НАН РА (15.01.1998)

The periodical collection of “Scientific Works” was established in 1998 by the decision of the scientific board of Shirak’s Center of Armenological Studies of NAS of RA (15.01.1998)

ISSN 1829 - 4316

Главный редактор: доктор филологических наук
АЙРАПЕТЯН С. А.

Редакционная коллегия: Абрамян Л. А.(член-кор. НАН РА, кандидат ист. наук, профессор), Аветисян П.С.(кандидат ист. наук, профессор), Арутюнян А.Г.(кандидат искусствовед., ответственный секретарь), Бадибян Х.Г.(доктор фил. наук, профессор), Еганян Л.Г.(кандидат ист.наук, ведущий н/с), Косян А.В.(доктор ист. наук, профессор), Мелконян А.А (член-кор. НАН РА, доктор ист. наук, профессор), Петросян С.Г.(доктор ист. наук, ведущий н/с), Саакян К.А(кандидат псих. наук, доцент), Хачатрян Л.М.(доктор фил. наук, профессор), Хачикян Г.В.(доктор фил. наук, доцент)

Editor-in –chief: Doctor of Philological Sciences
S. A. HAYRAPETYAN

Editorial board: L.H. Abrahamyan(Corresponding member of NAS RA, Candidate of Historical Sciences, professor), P.S. Avetisyan(Candidate of Historical Sciences, professor), Kh. G. Badikyan(Doctor of Philological Sciences, professor), L.G. Eganyan (Candidate of Historical Sciences, leading research worker), L.M. Khachatryan (Doctor of Philological Sciences, professor), G.V. Khachikyan(Doctor of Philological Sciences, associate professor), H.H. Harutyunyan(Candidate of Art Studies, responsible secretary), A.A Melkonyan(Corresponding member of NAS RA, Doctor of Historical Sciences, professor), S.G. Petrosyan(Doctor of Historical Sciences, leading research worker), K.A. Sahakyan (Candidate of Psychological Sciences, associate professor) A.V. Qosyan(Doctor of Historical Sciences, professor)

Адрес редакции: 3101, РА, Гюмри, Кольцо Мира 8/31

Address: 3101, RA, Gyumri, Khaghaghutyun Oghak 8/31

тел./tel.: +374 /312/6 94 77, +374/94/411-228

E-mail: hkentron@mail.ru

hppt: www.shirakcenter.sci.am

*Մուրադ ՀԱՄԼԱԹՅԱՆ**ՏՐԴԱՏԸ ՈՐՊԵՍ ԱՆԻԻ ՄԲ ՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԸԱՐՏԱՐԱՊԵՏ**

Անի-Շիրակի ճարտարապետական դպրոցի նվաճումները կապված են միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն ճարտարապետ Տրդատի անվան հետ: Անիում նա կառուցեց Մայր տաճարը (989-1001 թթ.), «Գագկաշեն» Մբ Գրիգոր զվարթնոցատիպ եկեղեցին (1001-1010 թթ.), իսկ մինչև այդ նա կառուցել էր Արզիկայի Կաթողիկե եկեղեցին և կաթողիկոսական պալատը, վերականգնել Կոստանդնուպոլսում Մբ Սոֆիայի տաճարի՝ երկրաշարժից քանդված գմբեթը:

Տրդատն իր ստեղծագործությունների թե՛ բարձր արվեստով, թե՛ քանակով բացառիկ տեղ է գրավում հայ մշակույթի պատմության մեջ: Նա այն եզակի արվեստագետներից էր, որն իր տաղանդի ուժով ստիպել էր հայ պատմիչներին, աշխարհիկ և հոգևոր բարձրաստիճան մեկենասներին հիշելուց բացի, գրել նաև իր աշխատանքների մասին¹:

Տրդատի տաղանդը հիմնականում դրսևորվեց Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաքում, և այդ է պատճառը, որ մասնագիտական գրականության մեջ նրան անվանում են «Անիի գլխավոր ճարտարապետ»²:

Հայ ճարտարապետության պատմաբանները Տրդատին են վերագրում 10-11-րդ դդ. մի շարք նշանակալից այլ շենքերի կառուցումը՝ Անիում Սմբատաշեն պարիսպը, միջնաբերդի պալատի հյուսիսային դահլիճները և Հաղպատի վանքի Մբ Նշան եկեղեցին³: Նրա գործն են համարում նաև Մարմաշենի վանքի Կաթողիկեն⁴:

Մասնագետները նշված կառույցներով սահմանափակում են տրդատաշեն հուշարձանների ցանկը՝ նշելով, սակայն, որ «նրա ճարտարապետական ձևերի դրսևորումները կարելի է տեսնել նույն դարաշրջանի տարբեր կառույցներում, ինչպես Անիում, այնպես էլ մայրաքաղաքից դուրս (Խծկոնքի Մբ Սարգիս, Անիի Մբ Փրկիչ եկեղեցի)»⁵:

Մբ Փրկիչ եկեղեցին իր գեղարվեստական կերպարով առանձնանում է Անիի բազմաթիվ հուշարձանների շարքում: Այն պատկանում է դեռևս վաղ միջնադարում հայ ճարտարապետության մեջ հայտնի բազմաբսիդ կենտրոնագմբեթ

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2013թ. հոկտեմբերի 4-6-ը կայացած «Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն» միջազգային գիտաժողովում:

¹ Տես՝ *Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցի*, Պատմություն տիեզերական, Եր., 2000, էջ 237, 240, 309-310:

² *Strzygowski I.*, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien, 1918, Band II, S. 590.

³ *Մնացականյան Ս.*, Վարպետաց վարպետներ, Մանուկ, Տրդատ, Մոմիկ, Եր., 1982, էջ 91-103, 124-128:

⁴ *Оганесян К.* *Зодчий Трдат*, Եր., 1951, С.102.

⁵ *Մնացականյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 139:

եկեղեցիների տիպին: Եկեղեցին ութաբսիդ է, արտաքուստ՝ տասնինընիստանի: Աբսիդների փոքր խորության և գմբեթի տրամագծի խոշորության շնորհիվ ստացվել է ներքին ծավալի միասնություն, որն արտահայտվել է կառույցի արտաքին կերպարում ևս⁶: Արևելյան՝ Ավագ խորանը մյուսներից զգալի մեծ է և երկու կողքին՝ պատի զանգվածի մեջ, ունի խորշ-ավանդատներ: Միակ մուտքը հարավից է: Արտաքուստ պատերը և գմբեթի թմբուկը զարդարված են զույգ կիսասյունիկներով դեկորատիվ կամարաշարով, որը եկեղեցու կերպարին նրբագեղություն և արտահայտչականություն է հաղորդում: Եկեղեցու ներսը 1193 թ. նկարիչ Սարգիս Փարչիկը զարդարել է ավետարանիչներին պատկերող որմնանկարներով⁷:

Ն. Տոկարսկին գրում է, որ Սբ Փրկիչ եկեղեցին կառուցող ճարտարապետը հատակագիծը և ներքին ծավալը մշակելով 7-րդ դ. հուշարձանների օրինակով, արտաքին հարդարանքում գտնվել է Գագկաշենի ազդեցության տակ⁸: Սակայն պարզվում է, որ երկուսի հեղինակն էլ նույն անձն է՝ Տրդատ Անեցին:

Սբ Փրկիչ եկեղեցու և ընդհանրապես Անիի վիմագիր արձանագրությունները, որոնք 20-րդ դ. սկզբին բարեբախտաբար հավաքել էր Հ. Օրբելին, տպագրվեցին միայն 1966 թ.⁹: Անիի այդ արձանագրություններից շատերն այսօր, ցավոք, չեն պահպանվել, ինչպես, օրինակ, հենց Սբ Փրկիչ եկեղեցունը, որովհետև 1958 թ. անխնամ մնալու հետևանքով եկեղեցու կեսը ամբողջությամբ ավերվեց, և ոչնչացան նաև վիմագրերը:

Ըստ եկեղեցու արտաքին պատերի բավական ընդարձակ արձանագրությունների՝ Սբ Փրկիչը 1036 թ. կառուցել է Աբղարիբ Պահլավունին, 1193 թ. Տրդատ քահանան և իր կին Խուշուշը նորոգել են եկեղեցին, կառուցել ժամատուն, 1271 թ. Մխիթարը զանգակատուն է կցել, իսկ 1342 թ. գմբեթը հիմնովին վերականգնել է Աթաբակ Վահրամը¹⁰: Բայց, կարևորը, մուտքից վերև եղել է մեծադիր տառերով փորագրված «ՏՐԿԱՏ» անունը¹¹:

Սա ակնհայտորեն չէր կարող վերաբերել Տրդատ քահանային. նման հանդիսավորությամբ, առանց նշելու տվյալ անձի ով լինելը, մուտքի վրա կարող էր փորագրվել միայն Տրդատ ճարտարապետի անունը:

Կ. Հովհաննիսյանը և Ս. Մնացականյանն այս փաստին չեն անդրադարձել: Առաջինի՝ Տրդատին նվիրված մենագրությունը հրատարակելիս Անիի արձանագրությունները դեռ տպագրված չէին, իսկ Ս. Մնացականյանը դա հաշվի չէր առել, որովհետև Տրդատին է վերագրում Հաղպատի վանքի Սբ Նշան եկեղեցու կառուցումը (976-991 թթ.) և Արգինայի Կաթողիկեի շինարարությունն արդեն 972թ. սկսելը: Ահա այս ժամանակագրական արհեստական սխեմաները խանգարել են

⁶ *Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Том 3, Москва – Ленинград, 1966, стр. 237.*

⁷ *Մաթևոսյան Կ., Անի. Եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Եր., 1997, էջ 219-220:*

⁸ *Токарский Н. Архитектура Армении IV – XIV вв., Ер., 1961 стр. 208.*

⁹ *Դիվան հայ վիմագրության: Պրակ 1. Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Եր., 1966:*

¹⁰ *Նույն տեղում, էջ 42-48:*

¹¹ *Նույն տեղում, էջ 43:*

Տրդատին համարել Մբ Փրկիչ եկեղեցու կառուցողը, որովհետև այդ դեպքում ճարտարապետը կլիներ 90-ն անց տարիքի:

Հաղպատի Մբ Նշան եկեղեցին Տրդատի կառուցածը լինելու մասին միայն ժողովրդական ավանդություն կա, որը 19-րդ դ. 20-ական թվականներին գրի է առել Հովհաննես վարդապետ Ղրիմեցին¹²: Եվ այդ եկեղեցին տրդատաշեն համարող հեղինակները վկայակոչում են Հովհաննես Ղրիմեցու անտիպ ձեռագիրն արդեն որպես պատմական վկայություն¹³:

Խաչիկ Ա Արշարունին իր գահակալության առաջին տարիներին, բնականաբար, Արգինայում որպես Մայր եկեղեցի օգտագործել է իր նախորդ կաթողիկոսների օրոք գործող Կաթողիկեն և ապա 980-ական թթ. կառուցել նորը: Բսկ Հաղպատի Մբ Նշան եկեղեցու կառուցման հետ կապված ավանդությունը, եթե ինչ-որ հիմք ունի, ապա դա կարող էր լինել երիտասարդ Տրդատից՝ այդ տաճարի շինարարության ընթացքում փորձված ճարտարապետից (իսկ Հայաստանում շատ գլուխգործոցների տաղանդավոր հեղինակների անունները չեն պահպանվել և մեզ հայտնի չեն), վարպետության դասեր առնելը, որից հետո նա միայն ստանձնեց Արգինայի եկեղեցու կառուցումը: Հակառակ դեպքում ստացվում է, որ Տրդատը մոտ տասը տարի միաժամանակ կառուցել է Լոռի-Գուգարքում Հաղպատի Մբ Նշան եկեղեցին և Շիրակում՝ Արգինայի Կաթողիկեն:

Տրդատի կենսագրության հավանական ժամանակագրությունը այսպիսին է՝ 950-ական թթ. կեսերին ծնված լինելը, Արգինայի Կաթողիկեի շինարարության պատվերը մոտ 30 տարեկան հասակում՝ 980-ական թթ. կեսերին, ստանալը: Բսկ որպես անվանի և արդեն հռչակված ճարտարապետ՝ նրան Կոստանդնուպոլիս հրավիրելը մեր ժամանակներում ստեղծված լեգենդ է: Տրդատը գնաց Բյուզանդիայի մայրաքաղաք, երբ ընդհատվեց Անիի Մայր տաճարի շինարարությունը, գնաց ծանոթանալու հզոր կայսրության ճարտարապետության և կառուցողական տեխնիկայի նվաճումներին և, ինչու չէ, նաև աշխատանք գտնելու:

Այնտեղ Մբ Սոֆիա տաճարի գմբեթի վերականգնման՝ տեղի ճարտարապետների և շինարարների անհաջող փորձից հետո նա ներկայացնում է իր առաջարկը. հավանություն ստանալով՝ հաջողությամբ իրականացնում է այդ դժվարին գործը: Սրանից հետո է, որ Տրդատը հռչակվում է և մեծ հեղինակություն ձեռք բերում:

Գազկաշենի կառուցումից և տաճարը վթարային վիճակից դուրս բերելու փորձերից հետո, ըստ երևույթին, Տրդատը մինչև 930-ական թթ. նոր պատվերներ չի ունենում, մինչև որ Անիի Մբ Փրկիչ եկեղեցու կառուցումը մոտ 75 տարեկան ճարտարապետին է հանձնարարում Աբլղարիք Պահլավունին:

Այս ժամանակագրությունը միանգամայն իրատեսական է: Ճարտարապետության պատմության մեջ կան նման դեպքեր: Օրինակ, ընդամենը 30 տարեկան Միքելանջելոյին Հռոմի Հուլիոս Երկրորդ պապը պատասխանատու պատվեր է

¹² *Ղաֆադարյան Գ.*, *Հաղբատ, ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները*, Եր., 1963, էջ 16-17:

¹³ *Մնացականյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 92:

տալիս՝ կառուցելու մարմարակերտ իր դամբարանը: Իսկ 72 տարեկան հասակում Միքելանջելոն ձեռնամուխ է լինում Հռոմի Սբ Պետրոս տաճարի կառուցմանը, որը շարունակում է մինչև 89 տարեկան դառնալը¹⁴: Եվ ինչո՞ւ նա կարող էր մոտ 90 տարեկանում զբաղվել քրիստոնյա աշխարհի այս խոշորագույն տաճարի շինարարությամբ, իսկ Տրդատը 75-80 տարեկանում չէր կարող Անիի Սբ Փրկիչ ոչ մեծ եկեղեցին կառուցել: Եվ սա ունի նաև իր վիմագիր վկայությունը՝ ի տարբերություն շատ ուրիշ հուշարձաններ Տրդատին վերագրելու օրինակների:

Տրդատ Անեցին իր ստեղծագործություններով միջնադարի հայ ճարտարապետության մի ամբողջ փուլ նշանավորեց, և անկասկած, նա ուներ համախոհների և աշակերտների խումբ, որի գործերը պատկանում են «տրդատյան» ոճական ուղղությանը¹⁵: Այդ ստեղծագործություններից են Մարմաշենի Կաթողիկեն, Ամբերդի ու Խժկոնքի Սբ Սարգիս եկեղեցիները և ուրիշները: Տրդատը հանդիսացավ 10-11-րդ դդ. հայ մշակույթի վերածննդի խոշորագույն ստեղծագործող ճարտարապետության բնագավառում¹⁶: Դրան նպաստեց նրա ապրելը և գործելը Հայաստանի մարաքաղաք Անիում, որը դարձավ հայկական Վերածննդի օրրանը:

ТРДАТ КАК АРХИТЕКТОР ХРАМА СВ. СПАСИТЕЛЯ АНИ

___ *Резюме* ___

___ *М. Асратян* ___

Достижения архитектурной школы Ани-Ширак связаны с именем крупнейшего архитектора средневековой Армении Трдата. Он в Ани построил Кафедральный собор (989-1001 гг.), церковь типа Звартноц Св. Григорий “Тагкашен” (1001-1010 гг.)

Историки армянской архитектуры приписывают Трдату еще несколько значительных сооружений 10-11 вв., таких, как защитные стены Смбаташена и залы северного дворца Вышгорода в Ани, церковь Св. Знака в Ахпате.

Трдат Анеци своими произведениями озаменовал целую фазу в армянской средневековой архитектуре, и, безусловно, он имел группу единомышленников и учеников, произведения которых относятся “трдатскому” стилевому направлению. К этим произведениям относятся Кафедральный собор Мармашена, церкви Амберда и Св.Саркис Хцконка и другие. Трдат является крупнейшим деятелем в области архитектуры эпохи возрождения армянской культуры в 10-11 вв.. Этому способствовало то, что он жил и творил в столице Армении Ани, которая стала колыбелью армянского Возрождения.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հասրաթյան Մուրադ Մարգարի – ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր,

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ,

E-mail: muradhasratyan@rambler.ru

¹⁴ *Всеобщая история архитектуры, том 5, М., 1967, С.213–226.*

¹⁵ *Մնացականյան Ս.*, նշվ. աշխ, էջ 138:

¹⁶ *Տեւ Բարբեկյան Հ.*, *Հայկական ռենեսանսի ճարտարապետությունը*, Եր., 1980, էջ 62-76, 92-110:

Ашот Айказун ГРИГОРЯН

КОМПОЗИЦИОННЫЕ И СИМВОЛИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПАСТУШЬЕЙ ЦЕРКВИ В АНИ*

В архитектурном наследии Ани - города, знаменитого разнообразными зданиями и сооружениями, особенно культовыми, выделяется изящная Пастушья церковь (рис.1). Т.Тораманян - исследователь и теоретик армянской архитектуры, назвал ее "архитектурной жемчужиной", "венцом архитектуры Ани"¹ (рис.2,3).

Пастушья церковь построена в XI веке, принадлежит к числу колоннообразных церквей, снаружи имела три этажа, интерьер двухэтажный. Первый этаж в плане звездообразный, над ним возвышались менее члененные второй и третий этажи. Наружная стена первого этажа имела 12 треугольных и 6 полукруглых ниш. Стена второго этажа имела 6 ниш, третий был простой цилиндрической формы, с четырьмя окнами, смотрящими на стороны света (рис. 4).

По определению Т.Тораманяна, Пастушья церковь наряду с многочисленными особенностями "чудесным образом соединяет перекрещиваемые арки, 4 нервюры и пучки полуколонн"². В архитектурном отношении необыкновенными считаются шесть полуарок без несущих колонн, "один их конец покоится на пристенных колоннах, а другие концы собраны в центре и чудесно висят над вашей головой"³. "Трехэтажная Пастушья церковь - модель Звартноца и (церкви) Св.Григора в Ани. Изнутри концы шести полуарок, опирающихся на пристенные колонны и висящие без опоры - волшебное явление и по идее своей, и по строительной ловкости"⁴. Тораманян был особо удивлен планом церкви. "Форма плана и внешний великолепный вид кажутся мне единственным примером во всей исторической архитектуре"⁵.

Тораманяну удалось увидеть полуразрушенную церковь (так она простояла до начала 1960-х, в дальнейшем почти полностью уничтожена), сделать обмеры (рис.11), подготовить убедительный проект реконструкции. Он был намерен посвятить Пастушье церкви отдельное исследование: "Я надеюсь, что в ближайшее время судьба позволит обнародовать подробные детали этого удивительного сооружения... намереваюсь выпустить отдельной книжкой эту дивную архитектурную жемчужину"⁶ (рис.4).

Что же, однако, так заинтересовало и удивило Т.Тораманяна в Пастушье

---

* Статья в качестве доклада была представлена на международной научной конференции "Историко-культурное наследие и современность", состоявшейся 4-6 октября 2013 г. в Гюмри.

¹ **Акопян Т.** "История Ани". Ереван, 1980, С. 326.

² **Тораманян Т.** "Материалы по истории армянской архитектуры". Ереван, 1942, С. 94.

³ **Тораманян Т.** "Материалы по истории армянской архитектуры". Ереван, 1948, С. 106.

⁴ **Тораманян Т.** "Материалы по истории армянской архитектуры". Ереван, 1942, С. 338.

⁵ Там же, С. 338.

⁶ Там же, С. 320.

церкви?

Действительно, это небольшое сооружение содержит много "секретов". Его планировочные, объемно-пространственные и декоративные решения отличаются от известных и характерных форм, широко распространенных в армянских церковных сооружениях, а также гробницах (если это действительно гробница).

Если это церковь, то она ни на первом, ни на втором этаже не имеет главного алтаря, по традиции ориентированного на Восток (даже обычного алтаря). На восточной стороне первого этажа нет окна, эта часть совершенно глухая, стало быть, первый этаж не церковь. На втором этаже оставлен проем, но ни снаружи, ни изнутри невозможно подняться и войти в этот проем. Функция второго этажа непонятна. Можно сделать вывод, что и второй этаж не место для молитв - здесь нет главного алтаря.

В интерьере первого этажа от шести пристенных полуколонн исходят полуарки, концы которых соединяются в одной точке. Такое решение не встречается ни разу во всей армянской средневековой архитектуре. (Подобное "яблоко" в точке пересечения скрещивающихся арок есть только в притворе анийской церкви Сурб Аракеоц (Св.Апостолов). Между тем было бы намного легче соорудить три перекрещивающиеся арки традиционным методом. Здесь все будто бы нарочно усложнено и "сбор" арок в одной точке не случаен. Не менее загадочно и название Пастушья или Նախրչու ժամ (Нахрчу жам), связанное с народным преданием⁷.

Вероятно, Тораманян догадывался, что "это не церковь, и она не построена Пастырем". Тем не менее, отдавая дань народной традиции, пишет, что Пастушья церковь - "маленькая гробница"⁸ с "литургическим алтарем в среднем этаже"⁹. Неизвестно, проводил ли кто-либо раскопки предполагаемой гробницы?

⁷ "Когда обложенная облаками трехэтажная церковь Гагикашен Св.Григора встала втрое выше огромных крепостных стен, преисполнилось радостью сердце пастуха, пасущего в поле своих овнов. Простолюдин с чистой душой велел жене своей идти молиться в новый царский храм, просить жизни и прощения для дарованного небом и достославного царя, добавившего славы армянскому искусству. Однако недолго длилась эта радость. Однажды, когда добропорядочная женщина молилась в этой прекрасной царской церкви, ее сочли недостойной и изгнали вон из храма. Пастух, возжелавший мести, обратил взор к царскому двору и крикнул подобно рычащему льву: "Могущественный царь, я бедный пастух, должен развеять твою надменность. Ты кичишься своим богатством, величием и могуществом, но я по своему диковинному вкусу построю храм пред тобою, маленький, но такой, что всей славой своей будешь завидовать. Люди перед огромным твоим строением оторопеют и ужаснутся, а перед моим храмом преисполнятся сладкого душевного восторга. Твой храм скоро склонит свою горбатую голову, сердце твое и душу похоронит под своими руинами, а мой скромный памятник многие века будет сверкать как звезда на небосводе художественного мира". **Т.Тораманян.** "Материалы по истории армянской архитектуры". Ереван, 1942, С. 320.

⁸ Там же, С. 319.

⁹ Там же.

Быть может, это не гробница, а строение, содержащее глубокое таинство или напоминание, завет...

В народном предании подчеркивается, что "Обложенный облаками Катогике трехэтажного храма Гагикашен Сурб Григор" был "второе выше" стен Ани. Вряд ли эта фраза случайна, как и другие описания. Не подсказывает ли это, что царь Гагик попытался "бросить перчатку" духовному сословию, чтобы показать, что он (как это было у многих монархов) владыка неба и земли? Подобный подход замечен в тех случаях, когда какое-то сословие в обществе занимает более активную позицию, чем другие, в результате чего всегда возникает тенденция борьбы или противостояния.

Кстати, предание отмечает, что строительство церкви также с радостью встретил "пастух, пасущий в поле своих овнов". Но когда жена его якобы была "изгнана" из церкви (отметим, что такое вообще чуждо армянской церкви), пастух (в нашем представлении народ, представитель иного сословия, который, вероятно, здесь выступает от имени духовенства) "жаждет отомстить" царю. В дальнейшем он (пастух) обязуется возвести храм, но не обычный, а такой, что "люди пред твоим огромным строением, оторопеют и ужаснутся, а перед моим храмом они преисполнятся сладкого душевного восторга". И, более того, храм, построенный пастухом, "скромный памятник, будет сверкать многие века как вечная звезда".

Кажется, здесь особенно подчеркнуто желание обойти верховную власть. Известно, что христианская неугасимая звезда - это символ Бога и его сына Иисуса Христа. Не следует ли из приведенных выше цитат, что мы имеем дело со своеобразным описанием сословной борьбы, которая всегда присутствовала в обществе, разделенном на три сословия¹⁰, с возведенным в результате этой борьбы строением, которое, не будучи "дорогостоящим сооружением"¹¹, "по своему редкому идейному посылу, можно сказать, превосходит все большие и малые памятники Ани"¹² (рис. 6).

Сравнивая планировочные, объемно-пространственные и декоративные решения церкви с другими культовыми сооружениями средневековой Армении, приходим к выводу, что глубинный смысл этого изящного сооружения следует искать в каноническом для культовых сооружений религиозно-догматическом и символическом мышлении, во влиянии символов и в реальном использовании и трактовке конструкций, имеющих символическую основу (рис. 5).

Итак, о названии. Нет сомнений, что название "Пастушья" - истинно народное. Не пастух в обычном смысле, а "Пастырь-предводитель, свет испускающий, царь и священник зовутся пастырями"¹³, Иисус Христос, как Справедливое

¹⁰ См.: *Петросян С.* Сословия и проявления трехсословной системы в древней и средневековой Армении. Гюмри, 2001.

¹¹ *Тораманян Т.* Материалы по истории армянской архитектуры. Ереван, 1942, С. 319.

¹² Там же, С. 319.

¹³ *Новый словарь армянского языка. Венеция, 1837 (Ер. 1981), С.122.*

Солнце, утренняя звезда, как пастырь-царь, пастух, свет и др. Словарь Айказян дает и прочие толкования. Так, пастырь также имеет значение пастырского жезла, также церковь как строение может быть местом сбора пастырей-предводителей, как и Иисус Христос – всеобщий предводитель, главный пастырь. Не следует ли отсюда, что в архитектуре Пастушьей церкви наличествует Иисус Христос в качестве пастыря-предводителя, царя, света, солнца, духовного столпа, жезла и других тайных символов, которые присутствуют в ее планировочных, объемно-пространственных и декоративных решениях. Следовательно, Пастушья церковь имеет таинство предводителя, сопровождающего, советчика и указателя пути, и не только для известной личности, а вообще для всех верующих и для каждого человека, идущего в город.

Как мы уже отметили выше, средневековые армянские церкви традиционно бывают в плане четырехугольными и круглыми¹⁴, и это тоже имеет глубокий смысл. Пастушья церковь по своему планировочному решению близка к кругу, основу которого составляют два сплетенных равносторонних треугольника, символизирующих гармоничную среду, одухотворенную верующим народом и Всевидящим Господом Богом, т.е. связь и бытие земли и неба. Планировочное решение близко к кругу-многоугольнику, поскольку речь не о Господе, а о сыне его, о пастыре Иисусе Христе. И это он как Орел возносит в небо заблудшего овна-солнце и потом устремляется к восходу, так и Иисус Христос по воле Бога-Отца в сопровождении 12 апостолов и 4 евангелистов ведет своих овнов - верующий арийцев - к вечной истинной вере, со знанием которой и был построен Ани -- город тысячи и одной церкви. Это также лежит в основе плана первого этажа Пастушьей церкви с ее 12 треугольными и 6 полукруглыми нишами. План первого этажа как бы подсказывает, что человек должен прежде всего в себе искать веру и путь к покаю, и вместе с 12 апостолами, 4 евангелистами, 4 книгами Нового Завета (Евангелие как духовный рай и т.д.), объединенными вокруг Иисуса Христа и истинной веры - идти к раю небесному. (Композиция плана напоминает символ "Цветка жизни"), (рис. 5).

Вдохновленный этим смыслом зодчий построил в интерьере первого этажа 6 пристенных колонн и 6 исходящих из них полуарок (4 евангелиста, верующий народ и Иисус Христос). Это означает, что люди, объединяясь и собираясь, как колонны и арки в одной точке (вокруг Бога), уподобляясь последователям Божьих заветов, должны жить так, чтобы получать от Всевышнего (Пастыря) прощение грехов и удостоиться небесного рая. Внутренний смысл сохранен и в 12 внешних нишах, поскольку посланные Иисусом Христом 12 апостолов были теми пророками, кто проповедовал утверждение царства Божьего на земле. Иисус Христос дал апостолам "власть над нечистыми дьяволами" (Матвей 10.1). Именно эта власть должна объединить верующий народ вокруг Иисуса Христа, получив, как в нашем случае, образ "собранных" в одной точке колонн. Из сказанного следует,

¹⁴ Айказун А. *Символическое мышление в армянской архитектуре*. Ереван, 2005.

что первый этаж Пастушьей церкви - есть подобие "Книги памяти", советующей, что вначале надо верить, а после - быть рядом с 12 апостолами и 4 евангелистами и с их вѣдома и с их заветами едино идти по светлѣму Божьему пути.

Эта небольшая церковь имеет и другие оригинальные и не имеющие аналогов композиционные особенности. Например, как справедливо заметил Т.Тораманян: "Является тайной, как поднимались на верхний этаж - нигде нет ни следа, ни намека, что есть лестница. На верхнем этаже есть дверь с южной стороны, точно там, где расположена дверь первого этажа. Спереди замечен только маленький квадратный приступок и ничего более"¹⁵. То есть церковь двухэтажная, но подняться на второй этаж физически невозможно. Следовательно, открытая дверь на втором этаже несла определенную функцию. Возможно, здесь имеем дело с символическими представлениями, что земной дом Бога - церковь, храм -- всегда должен быть открыт для тех, кто принял слово Божье и верит, что он закрыт для остальных (независимо от их физического состояния в земном Божьем доме, независимо -- внутри они или снаружи, имеют право войти или нет). Так же как, скажем, построенный из черного и красного камня кафедральный собор Ани, сочетание цветов которого показывает закрытость евангелия для неверующих и открытость, гостеприимность для верующих. Таким образом, если кто-либо принял завет первого этажа Пастушьей церкви, значит, второй этаж для него будет всегда открыт.

Среди загадочных решений Пастушьей церкви также "висящий" по углам внешней стороны второго яруса (вверху ниш малых граней) каменный декор. Эти углы могли иметь конструктивно более простое решение, но непонятным образом усложнены, так как изваяны.

По нашему мнению, эти углы показывают определенные параметры земного Божьего дома, возведение его по канонам, а также границу части структуры, переходящей к небесному раю. По всей видимости, они символизируют равновесие передачи манны небесной (арм. "ман" - виртуальная, "божественная" мера, а также порядок, канон)¹⁶ земле и еще место в сооружении. "Круглые зернышки есть только манна в глазах наших" - зернышки, "висящие" вверху армянских ниш¹⁷), как небесное око. Око, которое подсказывает, что "с небес сыплется истинная и правед-

---

¹⁵ См. **Тораманян Т.** *Материалы по истории армянской архитектуры.* Ереван, 1942; **Тораманян Т.** *Материалы по истории армянской архитектуры.* Ереван, 1948.

¹⁶ *Новый словарь армянского языка.* Венеция, 1837 (Ереван, 1981г.), С. 202.

¹⁷ "Армянской нишей" называют ниши на восточном фасаде (часто и на других фасадах). Они треугольные в плане и тянутся от базы до карниза. В верхней части ниша завершается полукружьем, напоминающей веер-образ утреннего сияния, золотоперого павлина-ангела и символизирует наступающее справедливое утро. Иначе говоря, это символ восхода и захода солнца. Своим вертикальным решением также символизируют и утверждают, что истина рождена на земле, а справедливость видится с небес. См. А.Айказун. "Символическое мышление в армянской архитектуре". Ереван, 2005.

ная питательная манна" и что "истина родилась на земле, а справедливость дана от неба" (рис. 8,9,10).

Подобные решения есть в Барцракаше, Мармашене, Тигране Оненце и в других памятниках. Мы назвали их լիւրնց - կաթոց -- место, откуда манна небесная падает на землю. В Пастушьей церкви - в 6 углах.

Если обратиться к числовым проявлениям символических элементов Пастушьей церкви, то будут явно заметны 1, 2, 3, 4, 5, 6, 12 и прочих числовых символов. В знаках-символах можно увидеть 12 зодиакальных знаков, систему четырехстороннего деления Мира с ориентацией на Восток, круг (небо), треугольник (духовная связь земли и неба), готовность человека принять небесную истину (треугольник с острой вершиной вверх), небесную истину, спускаемую к земле (треугольник с острой вершиной вниз), геометрические пиктограммы и связанные с ними изображения, как уравновешенное состояние, четыре стороны Мира, конус (треугольник, система трехслойного деления Мира по вертикальной оси), точка (начало), звезда-крест, квадрат (земля)¹⁸ (рис. 7) и др..

Таким образом, Пастушья церковь предстает как канонизированное сооружение, подсказывающее о существовании трехсловного общества, о желаемом равенстве сословий, о необходимости сохранения животворящей силы жизни, скрепленной верой в Бога. Силы, на которой держались столица Ани и ее жители.

Торос Тораманян не успел завершить свои исследования Пастушьей церкви, что помогло бы в наши дни провести более глубокий анализ. Однако остается фактом, что Пастушья церковь не есть церковь "пастуха", она построена со знанием дела и глубоким смыслом, как и храм Звартноц, ахтамарский Сурб Хач, кафедральный собор Ани и другие средневековые культовые сооружения, сфокусировавшие в себе силу армянского интеллектуального наследия, знания и мудрость (рис.12). Построена так, чтобы поколения помнили, что "церковь - картина мира", "спасение человека, обновление мира"¹⁹. Архитектура и символика Пастушьей церкви, как и средневековая армянская архитектура, требует более многосторонних исследований.

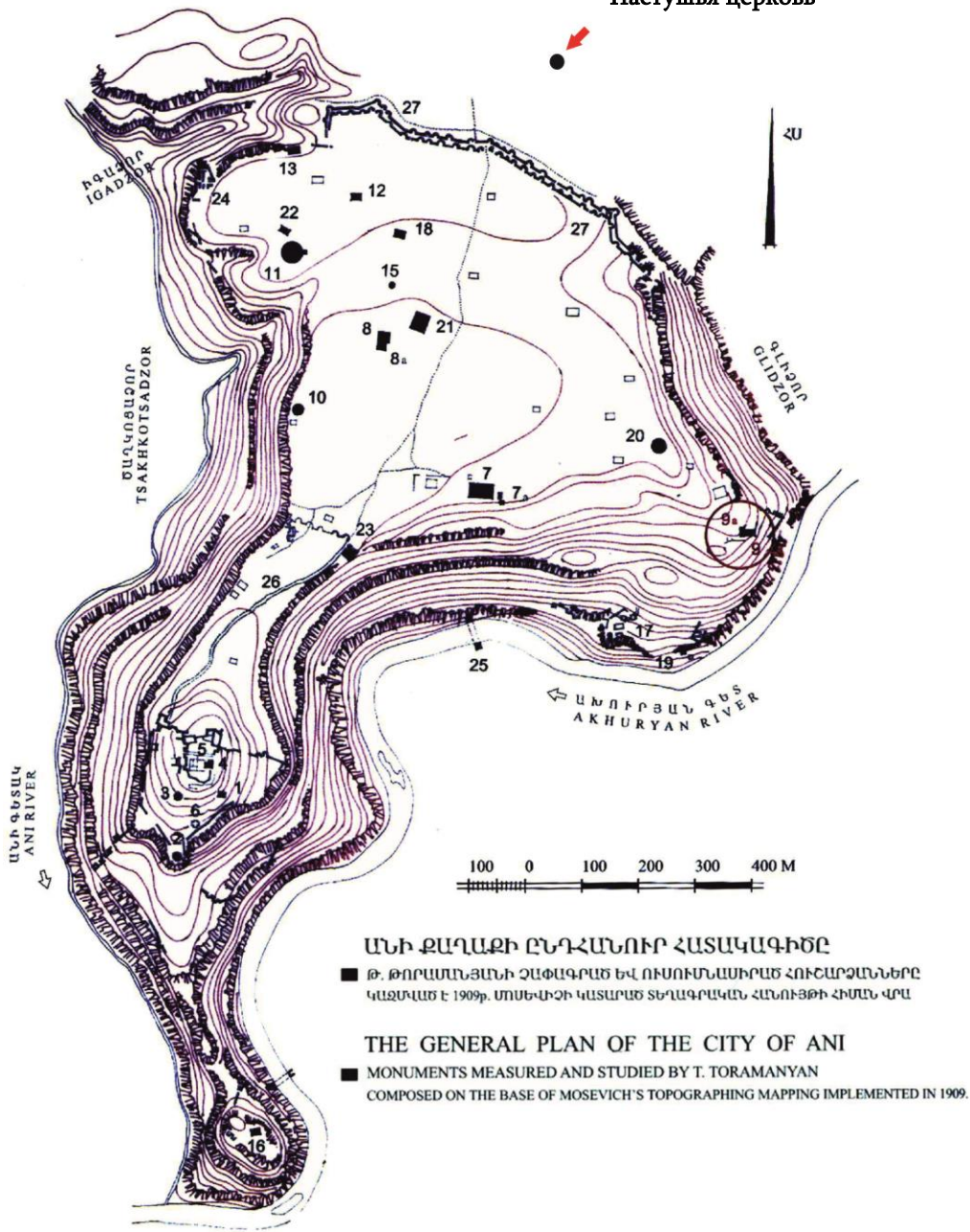
---

¹⁸ См. *Айказун А. Символическое мышление в армянской архитектуре. Ереван, 2005.*

¹⁹ Там же.

И Л Л Ю С Т Р А Ц И И

Пастушья церковь

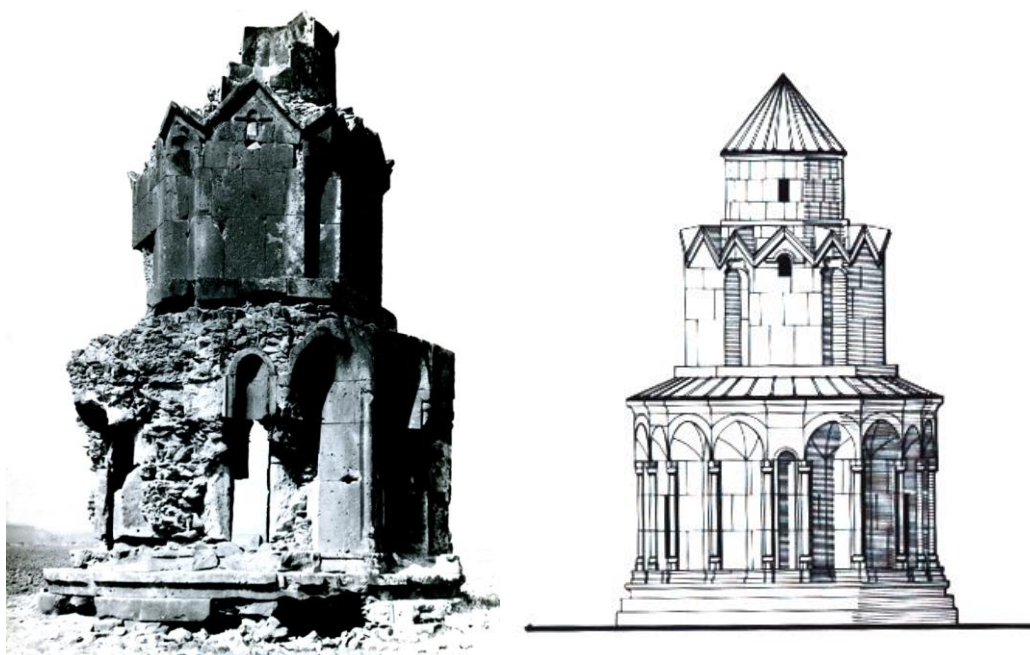
ГЕНЕРАЛЬНЫЙ ПЛАН АНИ

рис. 1

Пастушья церковь. А. Фетваджян, акварель, 1905г.
рис. 2

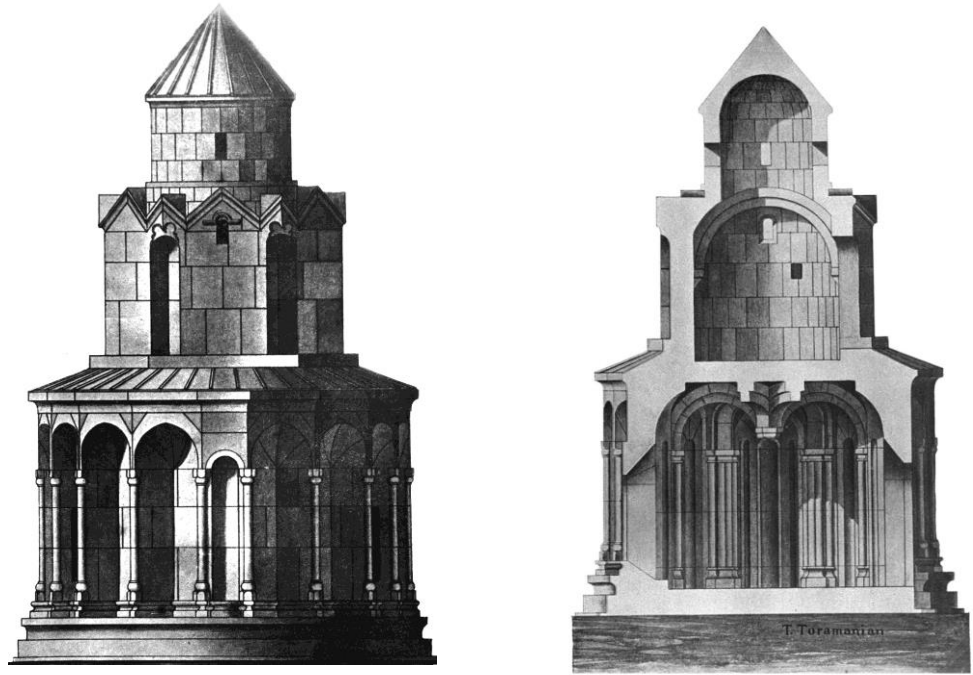

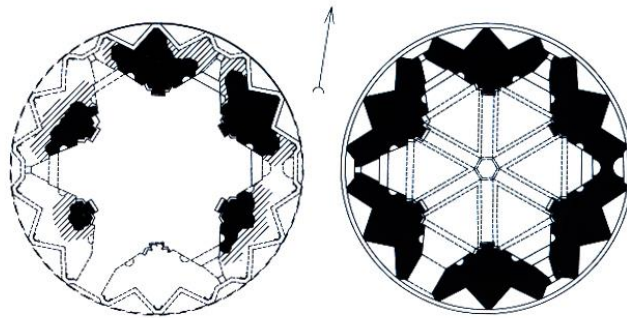
Реконструкция Т.Торамаяна

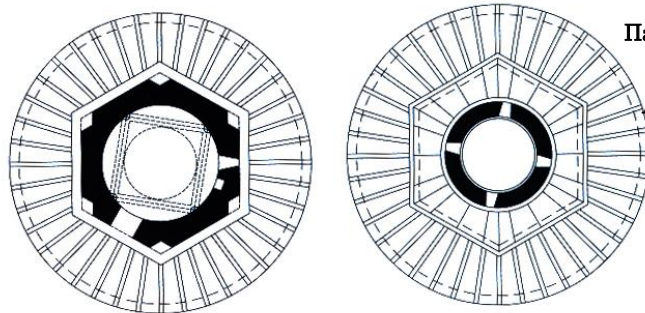
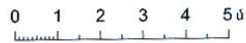
рис. 3

Реконструкция Т.Тораманяна

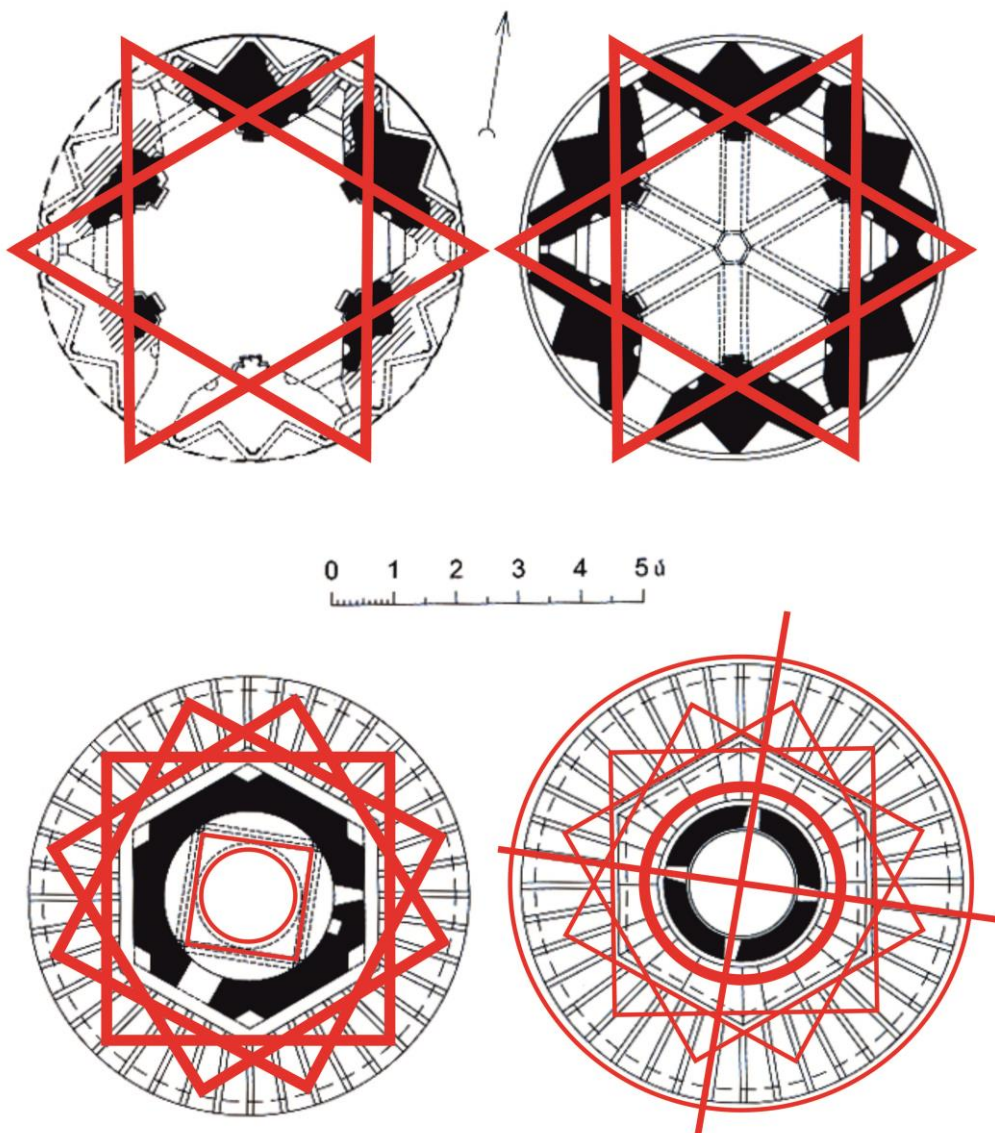

Пастушья церковь, разрез и планы по Т.Тораманяну

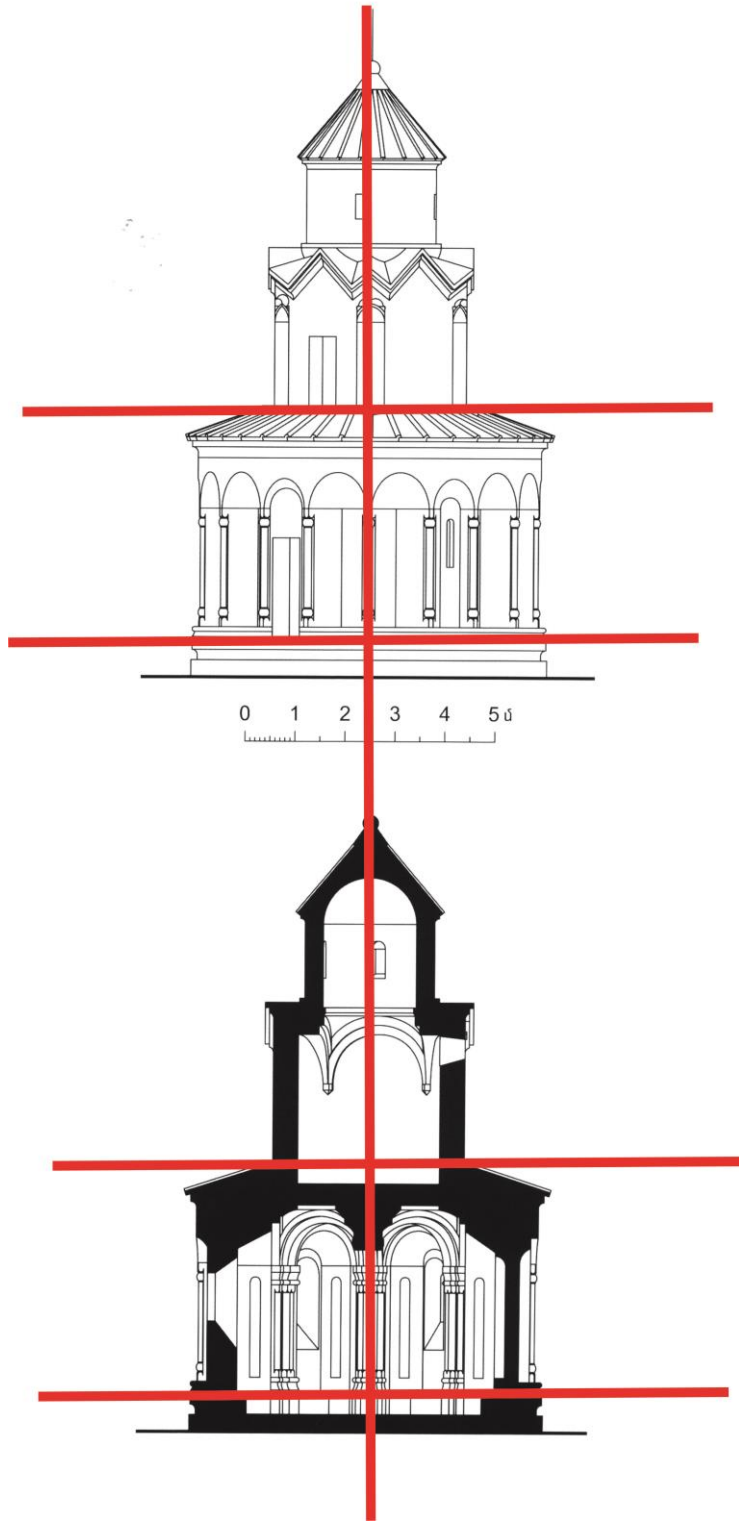

Пастушья церковь, планы второго и третьего этажей, реконструкция А.Акопяна

рис. 4

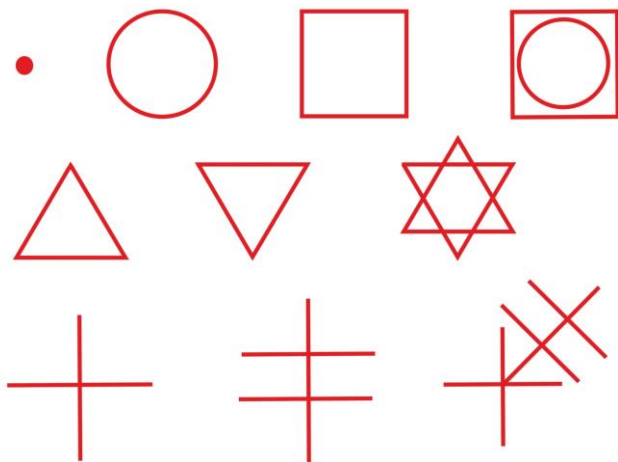

Пастушья церковь, анализ символики А.Айказуна
рис. 5

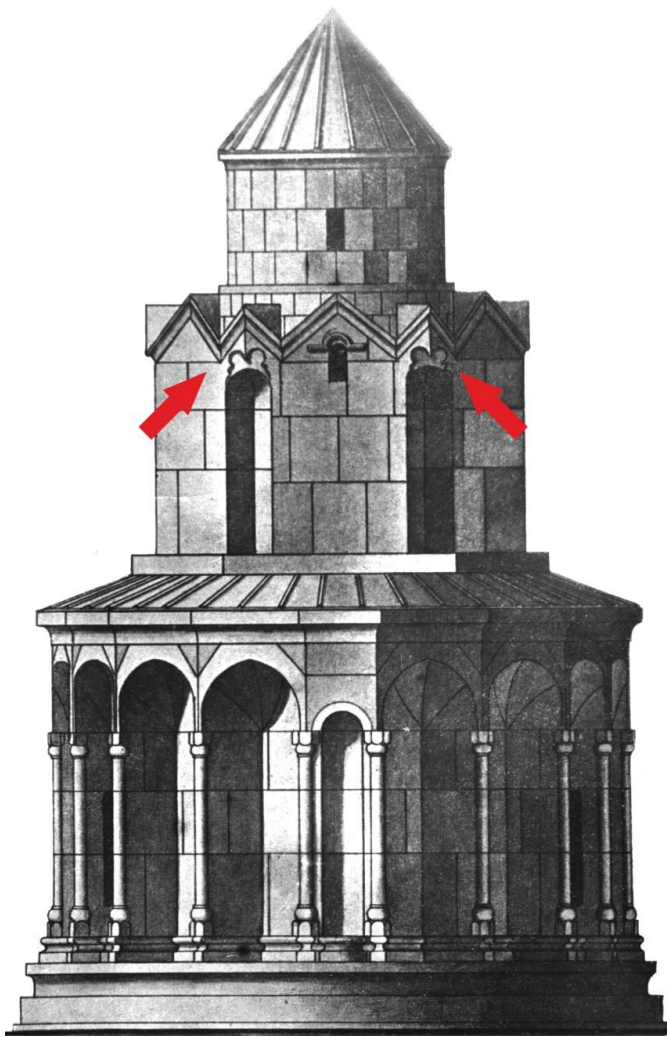

Пастушья церковь, анализ символики А.Айказуна
рис. 6

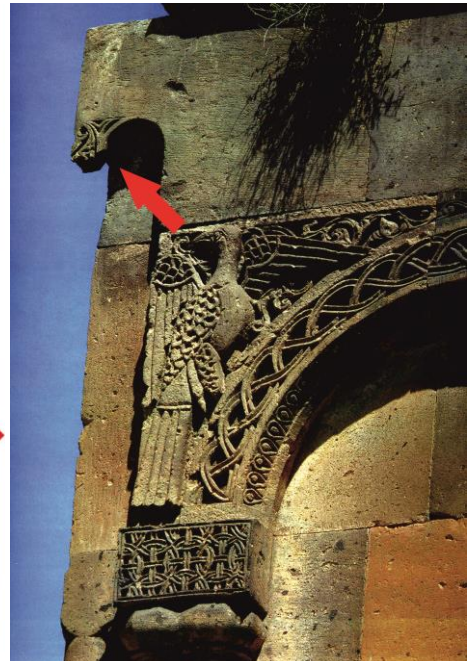
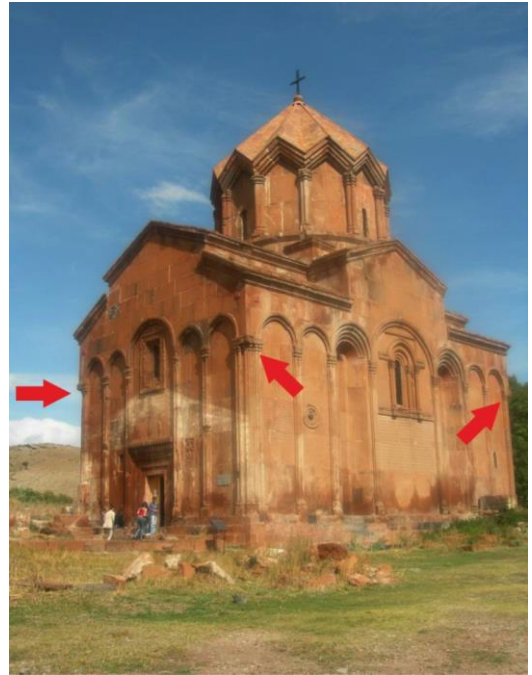

Пастушья церковь,
основные знаки-символы
рис. 7

Реконструкция Т.Тораманяна
Пастушья церковь, места расположения "kathoc"-ев по А.Айказуну
рис. 8

Пастушья церковь, места расположения “kathoc”-ев по А.Айказуну
рис. 9

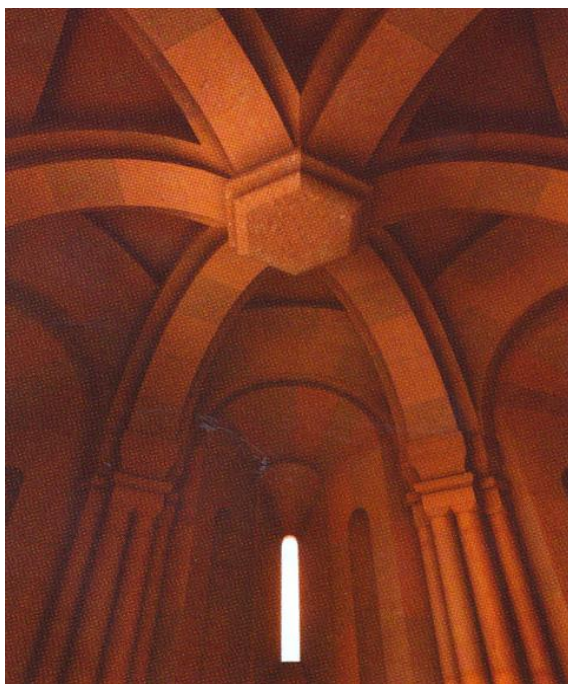
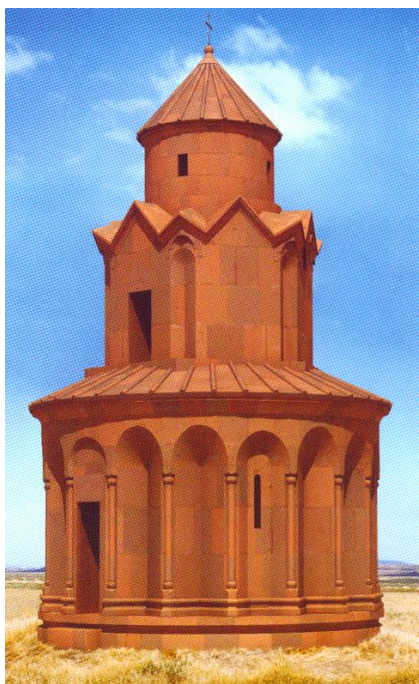
Пастушья церковь, места расположения “kathoc”-ев по А.Айказуну
рис. 10

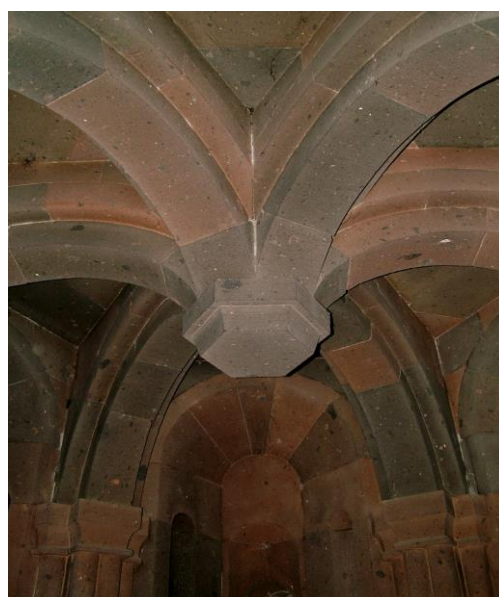
Современное состояние

Рис.11

Пастушья церковь, реконструкция А.Акопяна

Воспроизведение Пастушьей церкви
в Раздане

Рис. 12

ԱՆԻԻ ՀՈՎՎԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԱՅԻՆ
ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

— *Ամփոփում* —

— *Աշոտ Հայկազուն Գրիգորյան* —

Հոդվածում հեղինակը, համեմատելով Հովվի եկեղեցու հատակագծային, ծավալատարածական և զարդարիկ հորինվածքային լուծումները միջնադարյան Հայաստանի պաշտամունքային այլ կառույցների հետ, հանգել է այն եզրակացության, որ այս գոդորիկ կառույցի, Թ. Թորամանյանի կարծիքով՝ «Ճարտարապետական գոհարի» մեկնաբանությունը պետք է փնտրել պաշտամունքային կառույցներին վերապահվող կրոնադավանաբանական, խորհրդաբանական մտածելակերպի, խորհրդանշանային մտածողության ազդեցությունների և խորհրդակիր հորինվածքների կիրառության և վերլուծության մեջ:

Ըստ արժանվույն գնահատելով մեծավաստակ Թ. Թորամանյանի կողմից Հովվի եկեղեցու անավարտ ուսումնասիրությունը՝ հեղինակը այն կարծիքն է հայտնում, որ եկեղեցու ճարտարապետական և խորհրդաբանական ուսումնասիրությունը կարոտ է ավելի խորը ու բազմակողմանի հետազոտության:

Сведения об авторе

Григорян Ашот Айказун – доктор архитектуры, профессор,
директор Национального музея-института архитектуры Армении (НМИА),
E-mail: armarchmuseum@gmail.com

Ерванд МАРГАРЯН

**АНИ – ЦАРЬ-ГОРОД. АНИ – ГОРОД МЕЧТЫ.
ГОРОД-МИФ. ГОРОД-УТОПИЯ.***

Ани– царь-город. Вот уже многие века, по аналогии с Арташатом и Тигранакертом, историческое сознание армян рисует облик стольного города Ани, чьё гордое чело украшено царским венцом. «Царский» период анийской истории по сей день продолжает восприниматься как в некотором роде мифический «Золотой век». Впрочем, сама потребность в мифологизации (как и вытекающей из неё последующей демифологизации) и то, как она осуществляется, свидетельствуют о присутствии здесь некоего высокого символического смысла. С самого начала этот смысл был связан с рождением города и с необходимостью его возобновления и актуализации в изменяющихся обстоятельствах. Сама эта интенция креативного опережения становилась мощным «мифологизирующим» и «символизирующим» стимулом к созданию особого образа города.

При этом мифический образ царя-города невозможно представить без образа царя-демиурга, идеального земного правителя, царя-космократора¹, спасителя своего народа, посредника и одновременно соединителя божественных и земных законов. Потребность в таком медиаторстве стала существенным фактором генезиса и институционализации армянской государственности. Багратиды, с древнейших пор бывшие не только венцезолагодателями, но и хранителями божественных установлений и традиций, носителями рационального и одновременно мистического начала, эталоном праведности и справедливости, как нельзя более подходили на эту роль. Вся деятельность этого древнего рода была направлена на восстановление и сохранение порядка, который существовал в изначальные, предвечные времена, эти идеальные прообразы сущего.

В первую очередь это относится к образу первого царя Багратида – Ашота I, который в народном сознании рисовался как богоизбранный и потому «законный царь». Согласно традиции, его избирали (выкликнули царём) на церковном соборе (в прежние времена, на народном собрании) лучшие люди страны, а Господь наделял особой «судьбой», и Он же спустил с небес «божественную царственность» в образе орлицы или голубицы.

Отличительной чертой царя-демиурга являлась строительная деятельность в прямом смысле (возведение нового и/или реконструкция старого храма/, строительство дворца и неприступных крепостных сооружений, рытьё каналов, насаждение садов-парадисов) и в метафорическом значении – восстановление правопорядка и справедливости в стране, возвращение к древним, божественным установлениям и традициям. Практически все венценосные Багратиды соответствуют этому архетипу: отстроивший Карсский кафедральный собор, в молодости могучий воин, а в зрелые годы мудрый правитель Абас; основатель Ани

---

* Статья в качестве доклада была представлена на международной научной конференции «Историко-культурное наследие и современность», состоявшейся 4-6 октября 2013 г. в Гюмри.

¹ Космократор (греч.) – миродержец, «Строитель Вселенной», «архитектор мира», или олицетворённая Творящая Сила.

Ашот III, перенёсший столицу из Карса в Ани; строитель второй линии оборонительных укреплений вокруг Ани- Смбат II Космократор; построивший величественный Анийский кафедральный собор Гагик I, носивший гордый титул «шахиншах армян, грузин и алуанцев»; и, конечно же, последний Багратид на армянском престоле, бесстрашный защитник города, гордый и независимый Гагик II. С их космократорской деятельностью связаны такие важнейшие события и явления армянской истории, как избавление от иноземного владычества, превращение Армении в державу регионального масштаба, долгожданный, хоть и недолгий, внутренний мир, обеспеченный авторитетом законной и богоизбранной монархической власти, представленной достойнейшими царями своего времени. Важное место в историческом контексте Ани занимает законодательная деятельность армянских Багратидов, имевшая целью освящение, или космизацию, мироздания, собрание под свою длань христианских стран и народов, расположенных к северу от Армянского нагорья. Все эти события расценивались не иначе как долгожданное исполнение древних пророчеств и велений Всевышнего, наивысшим проявлением которого стала «Анийская миссия». Космократорская деятельность царей также ассоциировалась с очищением от чужеродного мусульманского и византийского влияния, обнулением элементов мусульманского права, реституцией сословных и имущественных прав армянской знати и армянских городов.

Таким образом, город Ани, со дня своего создания и вплоть до падения династии анийских Багратидов в 1045 г., в коллективном сознании армян воспринимался как столичный город с имперскими амбициями, проникнутый осознанием своей мессианской роли. В то же время совершенно очевидно, что без Ани, его экономического и культурного влияния на близкие и далёкие города и страны, Багратиды не смогли бы добиться сколь-либо ощутимых успехов в осуществлении своих амбиций. Авантажность Багратидов в гораздо большей степени была обусловлена престижем города, его богатством, великолепием и роскошью, нежели военной мощью.

Ани— город сакрум. В доиндустриальную эпоху понятие города было прежде всего связано с идеей преграды, защиты, укрытия, определяемого городскими стенами. Ограда знаменовала не просто защищённость города, но и его семантическую отгороженность от внешнего мира, враждебного и потенциально чуждого городу. По сути, крепостные стены были не просто неотъемлемой составной частью города, они играли ключевую роль в определении и городского пространства. Для анийца, как и для любого средневекового горожанина, крепостная стена была водоразделом своего мира, освоенного человеком, превращённого в пространство культуры и цивилизации, и мира чужого, необработанного, неосвоенного. Ведь в сознании средневекового горожанина город был царством рациональной организации и строгой иерархической сорасположенности, границей космоса и хаоса, оформленной тверди и бесформенной природной стихии. Хаотичности деревенского стихийного расселения здесь была противопоставлена плановость городской застройки, исходящая из замысла героя-создателя—Ашота III Багратуни.

Пространственная ориентация в Ани зиждилась на вертикальной перспективе: здесь горизонтальному, хаотичному, спонтанному принципу деревенского расселения, состоявшего из низких, наполовину «вросших» в землю жалких

глинобитных лачуг, были противопоставлены высокие многоуровневые храмы, дворцы и дома мещанов, с магазинами и эргастериями на первых этажах. Более того, в вертикальной перспективе Ани – город трёхуровневый, символизирующий трёхчастную структуру мироздания: Град небесный (город-сакрум), Град земной (междумирье) и Град подземный (Картун).

В сознании как всего средневекового армянства, так и жителей практически всех сопредельных стран, Ани действительно был своеобразным городом-сакрумом, «городом тысячи и одной церкви». Естественно, в городе не было, да и не могло быть такого невероятного количества церквей. Однако эта мифопоэтическая цифра здесь появилась отнюдь не случайно. Подобная сакральная нумерология призвана была подчеркнуть близость города к небесам, указать на его сходство с Градом небесным и близость к Небесному покровителю. Городу-сакруму присущи праведность и добродетельность, благочиние и чистота. Здесь справедливость получает немедленное воздаяние, красота обретает царственное достоинство, слово – статус божественного закона. Для исторических и социально-утопических легенд также важную роль играло усиление мотива сакрального построения городского пространства. Город обладал своим особым сакральным центром и периферией, замыкаемой священной оградой. Так, небесная символика образует особую смыслообразующую ткань, придавая образным характеристикам города особую значимость, делая его источником начал и центром вечного притяжения. Все эти признаки указывают на положение города между небом и землёй, делает его образ отражением образа небесного мира.

Ани – город мечты. Город-миф. Город-утопия. Со времени, когда Ани сошёл с исторической арены, превратившись в миф, нарывающую рану в сердцах патриотично настроенного армянства, образ города стал покрываться утопической поволокой, превращаясь в миф и одновременно мечту об идеальном городе – в Армении и для армян. В этом утопическом прообразе, некоем идеальном прототипе города, присутствуют все признаки города-утопии: пространственная изолированность, вневременность, автаркия, урбанизм, регламентация, коллективизм и др.

Архетипическим локусам утопического пространства всегда была характерна некая изолированность и самоустранимость от окружающего мира. Именно таким перед нами предстаёт город Ани, пространство которого определено линиями городских стен и заселено деятельными людьми, преобразовавшими это пространство в большой город. Как уже говорилось, в основе анийского исторического текста лежит миф творения, исторические мифологизированные предания, связанные с великими монархами, видными историческими фигурами, особыми персонажами покровительниц, царицами и знатными матронами, нередко святыми в народном мнении и т. п. Это неизбежно порождает автаркию города и самодостаточность его жителей.

И всё же Ани отличается от классического города мечты, созданного воображением пророков-мечтателей, или мифических городов прошлого, канувших в Лету. Величественные руины придают городу ореол магнетической реальности. Они не дают усомниться в подлинности города и заставляют думать, что все, даже самые высокопарные эпитеты средневековых и современных авторов справедливы и их описания города подлинны, а если и являются преувеличе-

нием, то лишь в незначительной степени. Другой особенностью анийского текста является его вневременность. В представлении даже современных историков-медиевистов Ани являет собой своеобразное архетипическое пространство, в котором время остановилось. Все величественные строения, слава и богатство ассоциируются с Золотым веком города – царским периодом его истории. Это характерная черта любой утопической системы, которая, будучи установленной раз и навсегда, не подвержена и не может быть подвержена изменению. Любая классическая утопия неизбежно становится как бы картиной застывшего настоящего, образчиком статического времени, в ней не существует динамической дихотомии «прошлое – будущее», развитие в ней невозможно. Отсутствие развития устраняет проблему исторической причинности.

Однако наиболее полное совпадение с утопическим идеалом образа Ани – урбанизм. Топос идеального города – наиболее устойчивый из топосов утопической мысли вообще. Именно в Ани, насколько это можно судить по планировке города, был осуществлён план построения структуры идеального города, разработанный и осознанно применённый знаменитым античным архитектором и философом Гипподамом Милетским. Спроектированные им города были составлены из правильной сетки улиц и кварталов и согласованы с космогоническим видением античной Вселенной. «План правильного города... обеспечивал жителю греческого полиса адекватную возможность вписаться в определённую систему»². Идеальный город Гипподама не был рассчитан на развитие и проектировался под определённое, крайне незначительное по современным масштабам количество обитателей. Геометрический план отражал однородность, утверждённую властью закона. По тому же принципу был спроектирован и отстраивался средневековый Ани. Планировочная структура Ани, как и любой проект идеального города, идеологична: чёткий план города символизирует и подразумевает устойчивую форму правления. В архитектурно-космогонических проектах армянских Багратидов пространственные законы нашли воплощение в пространственных формах, а их регламентирующий смысл – в упорядоченной картине, сложившейся в уме законодателя. По этой же причине аналогичное значение геометрии городского пространства приобрёл в утопическом дискурсе Европы эпохи Возрождения.

Характерно, что и в наши дни в армянском коллективном сознании Ани остаётся городом-утопией. Армянская интеллигенция, не способная расстаться с ретроспективностью своих утопий, неизменно переносит в будущее идеалы и мифы славного прошлого своей страны. Показательной в этом отношении является любимый армянской интеллигенцией романс на слова О. Ширази: «Увидеть Ани и уж затем умереть...»³.

Противопоставленность городского пространства миру деревни, монастыря и феодального замка. Обладая социальным и экономическим превосход-

² Аинса Ф. Реконструкция утопии. М.: Наследие, 1999. С.25.

³ Հովհաննես Շիրազ. Տեսնեմ Անին ու նոր մեռնեմ
Դեռ մի կարոտ ունեմ անհազ՝ հասնեմ Անի ու նոր մեռնեմ,
Բանամ ճամփիս դռները փակ, տեսնեմ Անին ու նոր մեռնեմ:
...Բարսիանվեմ իր բաց Վերքին, մանուկ ծնեմ մեռած մորից՝
Ախուրյանի օրորի տակ, փրկեմ Անին՝ կարոտս անեմ:

ством над деревнями, город «извлекает средства существования [и оправдывает само это существование], лишь вступая в многообразные сношения с окружающим миром, разрастается только благодаря этим сношениям»⁴. Всякий город жил благодаря тому, что его рынки, ярмарки, службы, площади приносили пользу окрестным деревням и деревушкам. Вместе с тем, дальнейшее развитие городской жизни порождает неизбежное противопоставление города и деревни, временами перерастающую в непримиримый, пропитанный всевозможными и непримиримыми суевериями антагонизм. Это противопоставление проявляется не только в дуальном противопоставлении – горожане-крестьяне, но и в оппозиции природа-цивилизация, рационализм-суеверие, просвещённость-необразованность, инновационность-консерватизм. Так, по принципу «от противного» складывалось коллективное сознание горожан. Тот, кому удавалось попасть в город, интегрироваться в него, стать его частью и уж тем более добиться некоторого успеха, смотрел свысока на селян даже тогда, когда это касалось его родственников. Любой горожанин считал себя цивилизованным и рационально организованным⁵. Не только само пространство города с выделенным центром и подвластной ему периферией, но и взаимоотношения между городами и подвластными им землями в коллективном сознании анийцев приобретали характер иерархического соподчинения. В феодальную эпоху – эпоху практически полного отсутствия городов и преобладания культа земли и властвующей феодальной фамилии – доминирующей была иная система ценностей, другой принцип иерархической подчинённости.

Однако в анийскую эпоху не только сами горожане восторгались городской жизнью, город становится притягательным и для сельских жителей. Для сельского общества город нередко воплощает весь внешний мир, являясь как средоточием административной и судебной власти, так и центром торговли. Образ города отныне начинает восприниматься как нечто яркое, светлое, возвышенное, заставляющее стремиться к нему, искать его, мечтать о нём. В нём, как в фокусе, отражается вся сложность общественной структуры. В этом качестве город становится олицетворением не просто «властной» идеи, но и организованного социума вообще. Именно вокруг этой идеи строятся взаимоотношения между городом и окружающим пространством. Формируется устойчивый образ городской жизни, часто не соответствующий подлинному содержанию городской жизни. В представлении людей X-XI вв. город – это особый, «иной мир», где скудость крестьянского быта сменяется роскошью, а реальная жизнь впроголодь и вечная борьба за существование сменяется сытостью и расслабленным бездельем. Серым краскам обыденности сельского быта в городе противопоставлены роскошь убранства многочисленных церквей и дворцов, изобилие товаров на рынках и магазинах. В коллективном сознании армянства Ани представлен как город, в котором даже простой пастух мог для своей жены построить церковь, и сегодня известную как Церковь пастуха. Привязанность человека к земле здесь перечёркивается надземным положением города. Здесь человек становится богатым, открывает в себе доселе дремавшие способности. Здесь исполняются его самые сокровенные желания. Зависимости от природы в городе противопостав-

⁴ Бродель Ф. *Что такое Франция? Там же.*

⁵ Здесь, пожалуй, уместно сравнение с высказыванием Тюрго: «Крестьяне не столь цивилизованны, как буржуа, а буржуа – не в такой мере, как придворные».

лена полная власть над ней, социальному подчинению – право господства и так далее. И не важно, что реальный город не соответствует этим характеристикам. Важна социально-психологическая мотивация такого образа.

Одним из определяющих признаков притягательности городской жизни была непрерывная «ротация» населения Ани, резко контрастировавшая не только с демографической застойностью на селе, но и с другими городами страны и региона. Ани трижды подвергался полнейшему разгрому и уничтожению, однако восстанавливался и заселялся в кратчайшие сроки. Характерно, что именно в это время в сознании жителей всего региона, и не только, окончательно сформировался и надолго закрепился образ армянина-горожанина, армянина-строителя, армянина-умельца, армянина-предпринимателя, армянина-интеллигента. Ведь именно в городе и только в городе мог сформироваться этот особый, не характерный для средневековья тип человека, остающийся своеобразной визитной карточкой армянства на протяжении вот уже свыше тысячи лет.

Однако наряду с этим в средневековой Армении сохранялось и характерное для традиционного сознания негативное отношение к большому городу. Опозиция «свой» – «чужой» во многом строилась на противопоставлении индивидуального и коллективного времени. Пожалуй, наиболее важной отличительной чертой города и окружающего его традиционного патримонального мира, является отсутствие в нём индивидуального времени. Мир патримональный продолжал жить в соответствии с природными ритмами и в как бы застывшем церковном времени. Негативное отношение к городу и городской жизни зафиксировано в народном эпосе «Сасунские безумцы» и в трудах церковных армянских авторов. Так, Аристакеэс Ластивертци характеризует Ани как город, *«который погряз в грехах, как сосуд, полный до краёв»* (глава 29). А подвергшийся разорению царский дворец, *«это высокое и красивое со всевозможными удобствами здание, запылал от избытка неправедностей, творившихся в нём; все жилища обратились в громадную кучу непла, и прекратились в них деяния лихоимства и коварства»*⁶. В гибели Ани летописец видит справедливое возмездие за грехи горожан, ибо таков *«удел всех неправедных городов, которые строятся на крови людей и богатеют за счет бездомных, трудящихся в поте лица, где богатые укрепляют дома свои на лихве и нарушениях прав, сами же алчно ищут себе наслаждений и неги, не имея в душе никакой жалости к бедным и бесправным, и не чуждаются грязных дел, будучи охвачены дурными страстями»* (там же).

Эта идеологическая рознь вокруг Ани, Арцна и других средневековых армянских городов не может быть абсолютно игнорирована и пусть схематично, но должна быть здесь обозначена. В коллективном сознании средневекового, архетипически мыслящего армянина Ани и Арцн как бы расположены одновре-

⁶ Данная выдержка приводится в переводе Н. Я. Марра (см. Ани. С. 49, 52, 56). Приведём также фрагмент из перевода К. Юзбашяна: *«Таков удел неправедных городов, которые обстраиваются ценой крови чужестранцев, процветают за счёт пота бедняков, ростовщицеством и несправедливыми сделками укрепляют свои дома. Безжалостные к неимущим, они стремятся лишь к веселью и неге, не чуждаются грязных дел, они опьянены [недостойными] желаниями. Что станет с ними, когда постигнет их гнев господний? Они погибнут, растают, как воск от огня, будь то царь или шихан, как нам известно из писания»* (Аристакеэс Ластивертци. Повествование вартанета Аристакеэса Ластивертци о бедствиях, принесённых нам инородными племенами. // XXIV. Об избиении мечом прославленного на весь мир города Ани. Перевод К. Н. Юзбашяна. М., 1968).

менно на двух противоположных полюсах восприятия. На одном из них оба города предстают единственными по-настоящему цивилизованными, культурными, образцовыми, даже идеальными городами как в масштабах самой Армении, так и далеко за её пределами. На другом – мы сталкиваемся с совсем иным отношением к городу, которое зиждется на убеждении, что для человека нет среды хуже, чем большой город. Нигде душа человека не подвергается большему разрушению, чем большой город, который является вместилищем всех пороков и язв цивилизации. Отсюда эсхатологические пророчества и анафематствующие поношения церковных нравоучителей в адрес города и приверженцев городского образа жизни.

Безусловно, представления о бесчеловечности Ани в трудах армянских авторов органически связаны с религиозным типом средневекового мышления и основанном на нём эсхатологическом мифе о греховной природе самого города, как и всего, что связано с ним⁷. «В мифопоэтической и провиденциальной перспективе город возникает, когда человек был изгнан из рая и наступили плохие времена: человек оказался предоставленным самому себе и отныне заботиться о себе должен был он сам. Смысл этого ответственного переломного момента в истории человечества – независимо от того, берётся он в связи с историческим или мифопоэтическим рядами, – можно передать заглавием книги Чайлда "Man makes himself"⁸. Посему в трудах армянских авторов город предстаёт блудницей, клоакой и гноищем, он несёт в себе все симптомы заката цивилизации, эсхатологические предвестия конца исторического времени. В облике Ани и Арцна явственно проступают архетипические черты обречённых городов прошлого: Ниневии, Вавилона, Содомы и Гоморры. Аристокс Ластивертци, описывая бедствия, обрушившиеся на Арцн, прямо и недвусмысленно отождествляет его с Содомом: *«Но кто опишет многочисленные тяжкие бедствия, постигшие наш город! Как сказано о содомитах: «Солнце возило над землёю, и пролил господь на Содом огонь и серу и сжёг его» (Быт., 19, 23-24). Так и ныне...»* (Там же. Гл. XII).

Размышляя над метафизической природой постигших Армению бед, Аристокс Ластивертци стенает: *«Наступили для нас дни мучений, и постигли нас великие бедствия, ибо переполнилась мера грехов, и суетный глас наш вознёсся к Богу! Каждый смертный свой путь осквернил, страна исполнилась нечестивости, убавилась справедливость, возросло беспутство, мирянин и иерей изолгались перед богом. Вот почему племена инородные смогли изгнать нас из обиталища нашего, и поругана наша честь и слава. Исыякло дыхание, мы гибнем в отчаянии, нас поглотила всемогущая смерть, а преисподня смолчала при этом! Со всех сторон потянулись к нам руки, и в дни нашей гибели не пощадила судьба и тех, кто избежал кары [в прошлом]. Сменились поколения, исыякло плодотворное дыхание жизни.. Утвердившиеся на чужбине ушли во второе изгнание, – их изгнали мятежные бродяги! И, отторгнутые от любимых, мечом пощажённых, они рассеялись как звёзды-планеты. С четырёх сторон ныне войны проснулись: с востока – меч, с запада – гибель, с севера – пламя, с юга – смерть! Радостям пришёл*

⁷ Топоров В. Текст города-девы и города-блудницы в мифологическом аспекте. // Исследования по структуре текста. М., 1987. С. 121-132.

⁸ Топоров В. Указ. соч, С. 121.

конец, умолкли звуки лиры, рокот кимвалов умолк, и вознеслись рыдания...» (Там же. Гл. D).

Таким образом, безусловно, Ани – это то место, где национальное самосознание и самопознание достигло того предела, за которым открываются новые горизонты жизни, где армянская культура справляла лучшие из своих триумфов, необратимо изменившие самоощущение армян, их идентитет. Вместе с тем, согласно армянским средневековым авторам, Ани – центр зла и преступления, где страдание превысило меру и необратимо отложилось в народном сознании; Ани – бездна, «иное» царство, смерть. Внутренний смысл Ани, его высокая трагедийная роль – именно в этой несводимой к единству антитетичности и антиномичности, которая сама смерть кладёт в основу новой жизни, понимаемой как ответ смерти и как её искупление, как достижение более высокого уровня духовности.

Своими истоками эти представления восходят к архетипу творения города, логическим продолжением которого является эсхатологический миф о его гибели. Однако большинство исследователей до сих пор не обращали внимания или не придавали значения тому, что анийские «креативный» и эсхатологический мифы не только возникли почти в одно и то же время (когда город ещё только нарождался), но и взаимоориентировались друг на друга⁹, выстраивая – каждый себя – как анти-миф по отношению к другому, имеющий с ним, тем не менее, общий корень. Это явление «обратной» зеркальности более всего говорит о внутренней антитетической напряжённости ситуации, в которой происходила мифологизация анийских данностей.

Армянские Помпей. Ани – город призрак. Город-некрополь

«И опустилась тьма на город греховный, и вышли из тени слуги Ада, и смертью любому грозила встреча с ними...».

Одна из самых существенных характеристик города в облике Ани и Арцна – это скрывающиеся под «румянами» изобилия и могущества города следы разложения и омертвения. В этих признаках легко угадывается скорая гибель Ани и его превращение в город мёртвых, своего рода «Некрополис». *«[Трупы] до предела заполнили город, – сообщает летописец, – пути пролагались по телам убитых. Множество перебитых, бесчисленные трупы – и большая река, протекавшая близ города, окрасилась кровью...».* Поэтому в городском пространстве Ани явно и недвусмысленно проступает чрезвычайно архаичная мотивная структура: городские дома превращаются в обиталище сов и шакалов, а бывшие жители *«свои могилы... нашли [в чреве] диких и домашних животных, ибо некому было похоронить и засыпать их землей».*

Характерно, что в коллективном бессознательном анийская тема всё также тесно увязана с мотивам смерти. В этом смысле показательно упомянутое стихотворение О. Ширази: «Увидеть Ани и уж затем умереть...», где Ани недвусмысленно представлен как город мёртвых:

Չրծքիս սեղմեմ Անիս ավեր, բուերի տեղ սոխակ դառնամ,

Դառած երգ ու վարդի քաղաք՝ երգեմ Անին ու նոր մեռնեմ:

Для того чтобы слово Некрополь в анийском контексте прозвучало более понятно и осмысленно, напомним, что Плутос – бог подземного мира, который одновременно являет образ плодородия и богатства земных недр. Поэтому архе-

⁹ Ситуация, вполне сопоставимая с римской историей.

типическое сознание рисует Ани как плутократический город, скопивший несметные богатства, которые сокрыты в недрах города. И сейчас курды и турки с мистическим трепетом пересказывают легенды о том, что незадолго до того, как их варвары-предки захватили и уничтожили великолепный и златообильный город Ани, хитроумные и изворотливые армянские финансисты, купцы и церковные иерархи успели схоронить большую часть своих сокровищ в тайном подземном городе и наложили печать проклятия на единственный вход в это призрачное подземелье. Морок скрывает дверь в длинный коридор, ведущий к *сокрытым сокровищам*. И по сей день в городе имеются *сокровищные* знаки, с помощью которых можно найти дверь, ведущую к захороненным кладам, но прочесть и расшифровать эти знаки могут лишь сами армяне, потомки анийцев. Легенды об «армянском Эльдорадо» долгое время не давали покоя кладоискателям и «чёрным археологам», которые перекопали все окрестности и разграбили все армянские могилы, нанеся непоправимый урон древним памятникам.

И всё же, даже в своём нынешнем облике Город продолжает говорить с нами своими развалинами и отголосками давней истории, отдаваясь фантомными болями в нашем подсознании. Любой побывавший в Ани проникается необъяснимым, щемящим чувством, наполненным особой антитетической напряжённостью и взрывчатостью, некоей максималистской установкой как на загадку самых важных вопросов армянской истории, культуры, национального самосознания, так и на захват, вовлечение в свой круг тех, кто ищет ответ на эти вопросы. Возникает ощущение прорыва к «иной», более высокой реальности, которая осуществляется или с помощью интуитивного постижения целого, или путём вживания в усваиваемые себе образы Анийского текста. Призрачные миражные руины Ани и сегодня кажутся «фантастическим вымыслом», «сонными грёзами», а любой текст об Ани, своего рода «грёзами о грёзах». И тем не менее Ани принадлежит к числу тех сверхнасыщенных реальностей, которые немислимы без стоящего за ними целого и, следовательно, уже неотделимы от мифа и всей сферы символического. На иной глубине реальности такого рода города-фантомы выступают как поле, где разыгрывается основная тема жизни и смерти и формируются идеи преодоления смерти, пути к обновлению и вечной жизни. От ответа на эти вопросы, от предлагаемых решений зависит не только то, какой представляется истина, но и самоопределение человека по отношению к истине и, значит, его бытийственный вектор. Именно поэтому тема Ани мало кого оставляет равнодушным.

К сожалению, это порождает различные спекуляции на анийскую тему, являющиеся следствием искажающей суть дела идеологизации, приправленной особым видом дурного историзма, который, с одной стороны, берётся судить и рядить об Ани, в зависимости от общего отношения как к Городу, так и ко всему «анийскому» периоду армянской истории, а с другой стороны, берёт на себя ответственность решать, что хорошо и что плохо, и, главное, подводить некий нравственный баланс анийской темы. В данном случае речь идёт о непреодолимой эгоистической тенденции к нравственному комфорту, об отсутствии мужества стоять лицом к лицу с вопросом, который решить нельзя и в самой нерешённости и нерешаемости которого кроется его бесконечная глубина. «Говорить об Ани, – рефлексирует побывавший на развалинах города Хачатур Абовян, – значит трогать самую нежнейшую сторону истории Армении. При имени этого горо-

да воспламеняются те же чувства, которые возрождаются в душе каждого при виде Пальмиры, Вавилона, Карфагена и, наконец, Рима; где величие народа обогрено кровью, где создание ума и искусства человеческих погребено под тяжестью рокового удара времени – под прахом тленности.

Пусть рассказ историков восточных о многолюдстве, движении и богатстве этого города окажется нынешнему во многом сомневающемуся веку баснословным; пусть тысяча одна церковь, в нём воздвигавшиеся, почтутся одним только испещрением пылкого, игривого и цветистого воображения сынов Азии; пусть, наконец, и предание о пастухе, выстроившем и содержавшем церковь со своим причетом на свой счёт, и легенда о волшебном Гедар-Гяльмязе, или лабиринте, под сокровенными твердынями Ани притаивающемся, подумаются одним лишь преувеличением красноречия тех же стран и народов, об них свидетельствующих, – со всем тем, однако ж, и нынешний объём города, его обширность, его бесчисленные остатки и развалины богатых, огромных церквей, крепостей, башен, дворцов, мостов и карвансараяв, выстроенных из чистого, тёсаного камня, с той удивительной оригинальностью, изящностью, с той гениальностью и пышностью, каковую одна Индия, волшебница край, своими пагодами и храмами, своим богатством и драгоценностями, в состоянии может быть представить ещё в целом Востоке...»¹⁰.

Анийский текст – мощное полифоническое резонансное пространство, в вибрациях которого изначально звучат тревожные синкопы армянской истории и леденящие душу «злые» шумы времени. Великий текст этого города «напоминает» не только о себе самом, но и обо всей Армении, её бесконечно длинной и многосложной истории. Вместе с тем, текст Ани предупреждает об опасности повторения истории с её взлётами и провалами. И всё же, мы не можем не предполагать, или по крайней мере не надеяться, что многопластовый текст Великого Города имеет ещё и сотерическую функцию, знаменания которой должны быть однажды явлены, и тогда Ани, подобно Иерусалимскому храму, возродится в своём былом величии. Поэтому, вслушиваясь в исходящие от Ани исторические вибрации, мы чаем услышать в них некую гармоническую ноту, в которой можно было бы опознать намёк на какой-нибудь спасительный ресурс, на основании которого мы смогли бы сделать свой подлинный и благой выбор, как об некогда, подобно библейскому пророку ... О. Шираз.

...Մայրաքաղաք Երևանին Անին դարձնեմ մայրաքաղաք,
Պալատներով իր նորաթագ վեմեմ Անին՝ կյանքի կոչեմ:
...Ախուրյանի ջրերի պես մոռս փեշերն համբուրելով՝
Լցված կյանքով հազարազանգ՝ գրկեմ Անին, վերածնվեմ:

¹⁰ *Абовян Х. Поездка к развалинам Ани. (Размышления путевые). Статья 1. Полное собрание сочинений. Изд. Академии наук в восьми томах. Т. 8. С. 121.*

ԱՆԻ՝ ԱՐՔԱ ՔԱՂԱՔ: ԱՆՈՒՐՋ ՔԱՂԱՔ:
ՔԱՂԱՔ ԱՌԱՍՊԵԼ: ՔԱՂԱՔ ՈՒՏՈՊԻԱ

___ Անիոպիում ___

___ Ե. Մարգարյան ___

Անին կարևոր դերակատարում ունի ինչպես հայ, այնպես էլ համաշխարհային պատմության համատեքստում: Դարեր շարունակ Անիի կերպարանքը զարդարված է եղել մի հպարտ թագավորի թագով: Մեր օրերում Անի «արքայական» շրջանը շարունակվում է պահպանվել առեղծվածային «Ոսկեդար» անվամբ: Այնուամենայնիվ, առասպելականացման և վերջինիս իրագործման անհրաժեշտությունը վկայում է նրա խորհրդաբանական լինելու իրողությունը: Հատկանշական է, որ հայերի մերօրյա հավաքական գիտակցության մեջ Անին մնում է որպես քաղաք- ուտոպիա: Ավելին, իր գրավիչ արտաքին տեսքով քաղաքը դեռ շարունակում է խոսել մեզ հետ՝ վերքեր թողնելով մեր ենթագիտակցության մեջ:

Сведения об авторе

Маргарян Ерванд Грантович – к.ист. н., доцент, заведующий кафедрой Всемирной истории и зарубежного регионоведения Российско-Армянского (Словянского) университета, старший научный сотрудник Института истории НАН РА. E-mail: margar.erv@mail.ru

*Владимир БЕСОЛОВ,
Аристарх БЕСОЛОВ*

АРХИТЕКТУРНЫЕ МОРФОТИПЫ ХРАМОВ ЦЕНТРАЛЬНО-КУПОЛЬНОЙ КОМПОЗИЦИИ РАННЕХРИСТИАНСКИХ СТРАН АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ И КАВКАЗА КАК ПОКАЗАТЕЛИ НЕДОСЯГАЕМОГО УРОВНЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ АРМЯНСКИХ ЗОДЧИХ *

Армянское нагорье и Кавказ—это уникальный горный регион Старого Света, освоенный человеком еще в глубочайшей древности и являющийся изумительным, божественным местом непрерывного проживания людей, о чём свидетельствуют сохранившиеся следы их творческой и хозяйственной деятельности, издавна привлекает внимание учёных. Более того, выгодное географическое положение на стыке Европы и Азии, обеспечивало Армении и всем странам Кавказа исключительное место во всемирно-историческом процессе.

Процесс исторического развития мировой архитектуры и строительной техники не только менялся в контексте социально-экономических, политических и идеологических продвижений общества и государства, но значительно и существенно обновлялся в соответствии с социальным заказом, строительной программой и уровнем профессионального мастерства. Архитектурные творения как реальные свидетели конкретных культурно-исторических эпох и отдельных хронологических периодов всегда выражают состояние материальных возможностей и духовного потенциала того или иного этноса, т. е. природные ресурсы, экологическую обстановку, эстетические взгляды и этические нормы, моральные устои, нравственные принципы и религиозные представления их создателей. В художественных творениях из дерева и камня отображен образ жизни и запечатлен стиль мышления, адекватно исторической реальности минувших веков и ушедших поколений. Суровые жизненные обстоятельства непрерывно воздействовали на мастеров зодчества и строителей, что, несомненно, устремляло творческую мысль к разумной организации повседневно необходимого банального или символически значимого сакрального пространства.

Всё это необходимо и важно в связи с постановкой профессиональной проблемы относительно места и времени процесса зарождения и хода последовательного развития творческой идеи купол на квадрате и её конструктивно-художественного перевоплощения накануне новой стадии социально-экономического прогресса, в начале иной идеологической и культурно-исторической эпохи. Не секрет, что архитектура и градостроительство являются основополагающей субстанцией, материально реализуемой и эстетически выражаемой программой государственной безопасности каждой страны. Характер архитектуры и градостроительства является определителем идеологической направленности развития общества и его культуры, национального благосостояния, показателем нравствен-

---

* *Статья в качестве доклада была представлена на международной научной конференции “Историко-культурное наследие и современность”, состоявшейся 4-6 октября 2013 г. в Гюмри.*

ных устоев этноса, его этических норм и эстетических идеалов, уровня развития социальных достижений.

В частности, необходимые для повседневной духовной жизни народов Армянского нагорья и Кавказа, общественно значимые произведения монументальной культовой архитектуры, в частности, центрально-купольные церкви, храмы, соборы и мечети, предназначенные для ежедневного религиозного ритуала, божественной литургии.

В контексте суждений уместно вспомнить, что не позднее эпохи энеолита (VI – перв. пол. IV тыс. до н.э.), в столь отдаленное от нас историческое время безмянные мастера народного зодчества совершили творческий акт эпохальной значимости: создали универсальную константу мировой архитектуры и строительной техники, такую творческую константу, универсализм которой не то что не увядал в процессе развития древней и средневековой архитектуры, но в полную силу воздействовал на движение архитектурно-творческой мысли как катализатор появления новых идей, непрестанно генерируя новые типы, формы и образы купольной архитектуры.

В монументальной архитектуре раннего средневековья переход от четырёх подпружных арок, образующих подкупольный квадрат, к многогранному и круглому основанию барабана, увенчанного сомкнутым сводом или полусферическим куполом, в архитектуре восточно-христианских стран осуществлялся посредством тромпов, а в византийской архитектуре – с помощью парусов. Однако, в дальнейшем, в эпоху зрелого средневековья, когда крестово-купольная система храмов получила блестящее развитие, в архитектуре стран Христианского Востока успешно применялись паруса, а в архитектуре Византии столь же успешно осуществлялись купольные перекрытия на восьми опорах с тромпами. Но данная констатация фактов ещё не означает, что тромпы и паруса, как важнейшие элементы купольной архитектуры, были выработаны в процессе эволюции раннехристианской архитектуры.

Архитектурогенез, как сложный и длительный процесс, очень интенсивно и плодотворно прошёл в древнейшем ареале формирования и расселения праиндоевропейской этноязыковой общности: Юго-Восточной Европе, Передней и Центральной Азии, в мегарегионе, где изобилие различных по характеру и свойствам строительных материалов только благоприятствовало ходу развития и ускоряло воплощение творческого процесса и породило совершенно новые планировочные принципы, конструктивные структуры и пространственные формы, новые строительные элементы и декоративные мотивы, новые образы сооружений и художественные стили. Творческое воображение, рождение замысла, воплощение идеи происходило постепенно и в контексте совершенствования человека и общества, потенциальных возможностей интеллекта и творческих способностей мастеров – вышедших из народа, с прогрессом исторических условий, ставших основой составления определённого социального заказа и подготовки соответствующей строительной программы, и в конкретной географической среде, т. е. при совокупности различных, но органично взаимосвязанных этно-социальных, идеологических и культурно-исторических факторов, и соответствующих естественно-экологических условий, явно детерминирующих архитектурогенез как непрерывный и селективный процесс творческих поисков и экспериментов.

Мы солидарны с мнениями известных историков архитектуры и строительной техники в том, что замысел, изобретение и первоначальная творческая реализация идеи купол на квадрате успешно состоялось на территории Передней Азии, поэтому мы тоже вынуждены признать неоспоримый исторический факт: помимо древнейшего центрического жилища с пирамидально-уступчатым перекрытием и отверстием в зените, являющегося народной основой архитектурно-художественного мышления, в монументальной центрально-купольной архитектуре способ перехода от квадрата к многограннику (тромповая система) и кругу (парусная система) стал известен со II–III вв. в памятниках архитектуры Ирана и Сирии, с V века – в храмах Армении, Грузии и Малой Азии, прежде всего Каппадокии.

В последующем, в раннехристианское и раннеисламское время тромповая и парусная системы перехода от подкупольного квадрата к многограннику и кругу получили полноценное преемственное развитие и предельное художественное совершенство как важные, неотъемлемые элементы архитектурного организма – купольных храмов, мавзолеев и мечетей.

Методология визуального восприятия и компаративного анализа раннесредневековых памятников монументальной купольной архитектуры и осмысление приёмов и принципов творческого истолкования идеи купол на квадрате, как неизменной и универсальной творческой константы, позволяет отметить, что особыми, ведущими тенденциями и характерными чертами преемственного развития плановой композиции и пространственно-тектонической структуры и формы произведений центрально-купольной архитектуры периода раннего средневековья в Армении и на Кавказе (IV – VII вв.) являются:

- 1) центричность планово-пространственной композиции с развитием идеи построения структуры внутреннего пространства по вертикальной оси, направляющей движение взгляда снизу вверх;
- 2) чёткая квадратность с материально ограниченными прямыми углами и подчеркнутая возвышенность главного ядра – подкупольного пространства крестовидного объёма;
- 3) форма и структура купола на барабане, преимущественно, в виде сомкнутого свода, или же, полусферического купола, символизирующего небесный свод;
- 4) устремленная ввысь по центральной оси шатрово-граненная и зонтично-ребристая внешняя форма купольного покрытия, акцентирующая эпицентр и вертикальную ось;
- 5) купольное перекрытие с равномерным верхним освещением посредством горизонтально ритмично расположенных по периметру призматического или цилиндрического барабана вертикальных оконных проёмов;
- 6) равномерность сужения уступами внутреннего пространства и внешних форм от основания сооружения к зениту купола, последовательность, постепенность и плавность сопряжений элементов членения по вертикали до купола, логически завершающего интерьер;
- 7) пластичность интерьера и округленность внутренних поверхностей отдельных элементов храма (верха проёмов, апсид и конх, арок и сводов, тромпов и парусов, барабана и купола), сменяется лапидарным геометризмом плоскостей стен фасадов и чёткой гранённостью тех же элементов снаружи, в экстерьере;

- 8) функциональная оправданность, конструктивная ясность, эстетическая выразительность и тектоническая правдивость формирования структуры внутреннего пространства и распределения наружных масс;
- 9) полная адекватность и иерархическая согласованность и соподчинённость материально организованного внутреннего пространства и внешней формы, их органическое единство и художественная цельность;
- 10) нерасторжимость функции, семантического смысла и символического значения купола как центрального элемента, определяющего все пространство и господствующего над ним;
- 11) устремлённость ввысь, структурно-пирамидальная динамичность образа, геометрическая строгость форм и лаконичная пластичность внутреннего пространства и внешнего облика;
- 12) эстетическая изысканность местоположения, органическая взаимосвязь с морфологическим богатством окружающего естественного ландшафта, с характером геопластики горного или гладью равнинного рельефа;
- 13) пространственно-архитектоническая сущность центрально-купольного сооружения способствует непрерывному движению энергетических потоков между Землёй и Космосом, становится жизненно важным промежуточным строением высокой духовности и божественного озарения, соединяющим внутреннее микропространство (микрокосм) на Земле с внешним мегамиром (макркосм) во Вселенной, объединяющим их в единое целое.

На основе методологического принципа историзма, многолетнего опыта натурального ознакомления и исследования характерных особенностей и специфических черт памятников раннесредневековой монументальной центрально-купольной архитектуры христианских стран Кавказа: Армении, Агвании, Грузии, Абхазии и Алании, нам удалось проникнуть в органическую суть архитектурных морфотипов и понять имманентный смысл их сходства и родства, постичь механизм преемственного развития и творческого перевоплощения тысячелетних традиций центрического домостроительства в процессе формирования подлинно новаторских канонических норм и эстетических принципов восточнохристианской, византийской, а позже, и исламской центрально-купольной архитектуры, в реальности соответствующих новым историческим условиям и социальным отношениям, новой идеологии общества и конфессиональным доктринам христианского и мусульманского богослужения. Как выяснилось, невероятно важно проследить, по достоинству оценить и понять детерминирующие факторы и внутренние движущие силы, имманентную энергетику процесса зарождения и хода последовательного развития исторически ценного и этнически драгоценного архитектурно-художественного явления, неразрывно связанного с судьбой каждой нации, армянского и других народов Кавказа, как их облик и язык, как интеллектуальный феномен их пространственно-тектонического мышления и эстетического выражения. И только тогда мы сможем истолковать идейный смысл и семантическую суть традиционной, народной основы классического архитектурного наследия древних армян и иранцев – создателей материализованной летописи неповторимых и вершинных общечеловеческих художественных ценностей, подлинной сокровищницы национального культурного достояния и, вместе с тем, всегда чётко осознавать исключительную важность и эпохальную значимость великой, уже ставшей исторической, миссии Древней Армении и Сасанидского Ирана в

становлении художественной культуры безмолвного мира средневековья, реально осязать и ощущать весомость их творческого вклада в процесс изначального формирования архитектурного морфотипа мемориальных и культовых сооружений монументальной центрально-купольной архитектуры исторической Армении и передовых стран Христианского Кавказа, и следом Византии и стран Христианского и Мусульманского Востока.

Высокий, недостижимый на протяжении эпохи средневековья, уровень творческого мышления, инженерного расчета, конструктивной логики и художественного мастерства армянских мастеров зодчества был востребован в странах Кавказа и Византии, о чем убедительно и зримо свидетельствуют сохранившиеся памятники центрально-купольной архитектуры и строительной эпиграфики эпохи раннего и зрелого средневековья.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿԻ և ԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՂՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԳՄԲԵԹ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔՆԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՆԱԽԱՏԻՊԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ՑՈՒՑԱՆԻՇ

___ Ամփոփում ___

___ Վ. Բեսոլով, Ա. Բեսոլով ___

Հոդվածում խոսվում է հատակին բրգաձև եզրեր և գազաթին անցքեր ունեցող հայկական կենտրոնագմբեթ հորինվածքների մասին, որոնք դարձել են ճարտարապետական նախատիպեր վաղքրիստոնեական միջնադարյան ճարտարապետության համար՝ որպես իրենց տեսակի մեջ ինքնատիպ հուշարձաններ, պատմամշակութային և զեղարվեստական բարձրագույն նմուշներ:

Պատմական Հայաստանի վաղքրիստոնեական եկեղեցիների կենտրոնագմբեթ հորինվածքներում ակնհայտ են ստեղծագործողների փորձառությունը, իմացական ու ստեղծագործական բարձր արվեստը: Դրանք՝ որպես հայկական ճարտարապետության անմահ ու ինքնատիպ գոհարներ, դրսևորվել են Արևելքի քրիստոնեական երկրներում, նույնիսկ վաղիսլամական դամբարաններում և մզկիթներում:

Сведения об авторах

Бесолов Владимир Бутусович – профессор, член корреспондент МАМ, руководитель Северо-Кавказского академического центра,
E-mail: ArchGrad101@yandex.ru

Бесолов Аристарх Владимирович – преподаватель Северо-Осетинского государственного университета,
E-mail: ArchGrad101@yandex.ru

ՇԻՐԱԿԻ ՇԹԱՔԱՆԱՅԻՆ ԾԱԾԿԵՐԸ*

Շթաքարերը ճարտարապետության մեջ հիմնականում ծածկերի զարդարման հնարք են: Կազմված են երկրաչափորեն կանոնավորապես հերթագայվող եռաչափ նիստավոր ելուստներից ու փոստրակներից, որոնք առաջացնում են լուսաստվերային խաղ՝ հիշեցնելով բնական շթաքարերի ծայքերն ու լեզվակները (Նկ. 1.): Շթաքար անունը տրված է հետնաբար՝ որպես փոխաբերություն (ֆր. stalactites, ռուս. сталактиты): Հունանիշներն են՝ անգլ. honeycombs «մեղրաբջիջներ», ռուս. ячеистый/сотовый свод «բջջային կամար», արաբ. muqarnas «ծեփագարդ»:

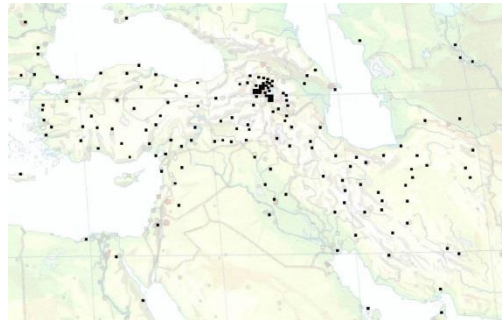
Ճարտարապետական զարդարական այս հնարքը քրիստոնյա աշխարհում կիրառել են հայերը, մահմեդական աշխարհում՝ սելջուկները, պարսիկները, արաբները:

Թերևս մահմեդական ճարտարապետության մեջ հայկականի համեմատ կիրառության ավելի մեծ ծավալն ու աշխարհագրական ընդգրկումն են պատճառը, որ մասնագիտական գրականության մեջ շթաքարերը համարվում են մահմեդական ճարտարապետությանը բնորոշ երևույթ: Ինչ վերաբերում է ծագումնաբանությանը, ապա այս հնարքի ակունքները առավելապես փնտրվում են իրանական մշակույթում, կամ հաշվի առնելով, որ շթաքարերի՝ մեզ հասած նմուշների հնագույն օրինակները մասամբ համընկնում են Փոքր Ասիայի պատմության սելջուկյան շրջանին՝ նաև սելջուկյան մշակույթում: Նման մոտեցումները մակերեսային են:

Շթաքարերի տարածման քարտեզն, ըստ բնակավայրերի, ունի այս տեսքը: (Նկ.2.)

Նկ. 1. Հառիճավանքի գավիթի ծածկը

Նկ. 2. Շթաքարերի տարածվածությունը Մերձավոր Արևելքում

Ինչպես տեսնում ենք, ամենամեծ խտությունը Հայաստանում է, որը նաև կենտրոնական դիրք ունի շթաքարերի կիրառման տարածքում:

Այս փաստը բացահայտում է Հայաստանի առանցքային դերը շթաքարերի գոյացման ընթացքում:

* Հոդվածն իբրև գեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2013թ. հոկտեմբերի 4-6-ը կայացած «Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն» միջազգային գիտաժողովում:

հետագայում. հնարավոր է միայն մեկ բան՝ հենց այն, որ Անիի մահմեդական կառավարիչները մզկիթի են վերափոխել հինանիյան շենքը»²:

Նկ. 4. Անիի Առաքելոց եկեղեցու գավիթի ծածկը

Նկ. 5. Մանուչեի մզկիթի ծածկը:

Հայտնի է, որ այդ շենքը կառուցել է Աշոտ Բագրատունի արքան 962 թվականին: Իսկ մասամբ վերակառուցել է Շեղադյան ամիրա Մանուչեն 1070-ականներին³: Իսկ եթե դրան հավելենք, որ «մզկիթի» շինարվեստը չի տարբերվում հայկական ավանդական շինարվեստից, և շրաքարերն էլ այստեղ արդեն իսկ խիստ զարգացած, ճոխ, դասական տեսք ունեն, ապա պարզ կդառնա, որ «մզկիթի» շրաքարը մինչ այս արդեն իսկ զարգացման երկար ուղի պիտի անցած լինի:

Հ. Օրբելին նկատում է, որ Անիի Առաքելոցի շրաքարային ծածկի ստեղծման համար անհրաժեշտ պիտի լիներ զարգացման առնվազն 150-200 տարվա նախապատմություն: Պետք է ենթադրել, որ այդ պատմական անցումը կատարվել է հայկական ժողովրդական տներում (իշխանական տներ և այլն), որոնք չեն պահպանվել: Կարևորն այն է, որ Անիի Առաքելոցում աշխարհիկ շինություններին բնորոշ այդ ծածկը առաջին անգամ կիրառվեց որպես ծիսական կառույցի բաղադրիչ:

Շրաքարային ծածկի ծագումը ոմանք կապում են բջջային տրոմպի (կամ բջջային առագաստի) հետ (Օ. Շուազի⁴ և այլն⁵) (Նկ. 6): Մակայն դժվար չէ համոզվել, որ թե՛ տրոմպը, թե՛ շրաքարային ծածկը առաջացել են հազարաշեն գմբեթի հորինվածքը քարով կամ աղյուսով վերարտադրելու և գեղարվեստորեն մշակելու արդյունքում (Նկ. 7.ա, բ):

Հայաստանում տրոմպային փոխանցումով գմբեթային համակարգը, ինչպես հայտնի է, գոյություն ունի դեռևս 5-րդ դարից (վաղագույն օրինակներ են Ողջաբերդի, Զովունիի Պողոս-Պետրոս եկեղեցիները)⁶: Կարծիքներ կան նաև, որ հայկական հովհարաձև տրոմպի ելակետը փայտե հազարաշեն գմբեթի կառուցվածքն է: Եվ իրոք, հազարաշենի անկյունային սալերը հատկապես քարով լուծվելիս արդեն իսկ ներկայանում են որպես պարզագույն տրոմպ (Նկ. 8):

Ինչ վերաբերում է շրաքարային ծածկին, ապա փայտե (գերաններով, չորսուններով կամ ոստերով հավաքված) հազարաշեն ծածկն արդեն ինքնին թողնում է շրաքարի տպավորություն (Նկ. 9):

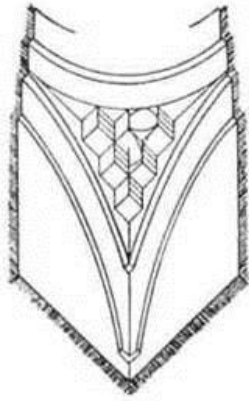
² *Историко-археологический набросок Проф. Н. Марра. 1898 г.*

³ *Օրբելի Հ., նշվ. աշխ., էջ 47-48:*

⁴ *Шуази О. История архитектуры. Т. 2, М., 1931, С. 100.*

⁵ *Օրբելի Հ., նշվ. աշխ., էջ 63: Яндекс.Словари|Словарь изобразительного искусства, 2004-2009.*

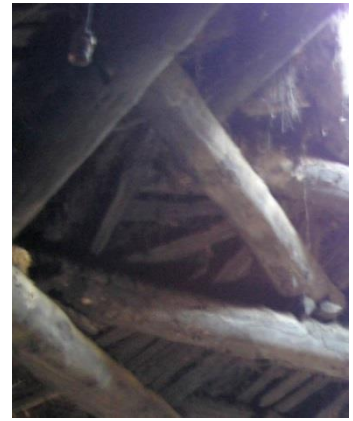
⁶ *Շախկյան Գ., Հայ – արարական ճարտարապետական արնչակցություններ, «Լրաբեր հասարակական գիտություններ», թիվ 2, Եր., 2004, էջ 168-169:*

Նկ.6. Բջջային տրոմպ ըստ Օ. Շուազիի

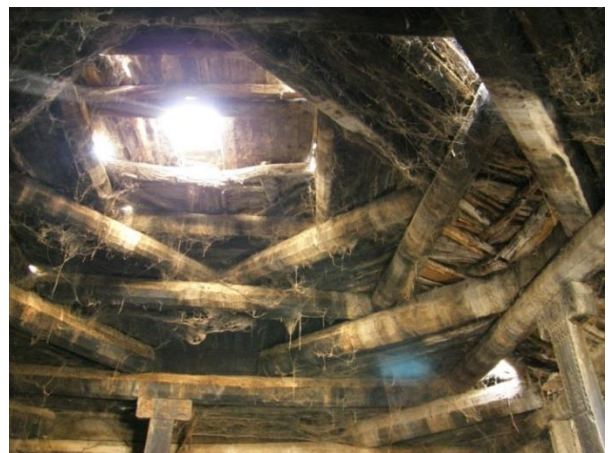
Նկ.7. ա. Շթաքարային տրոմպ. Հայրավանք

Նկ.7. բ. Փայտե հազարաշենի հատված. Հռոմոս

Նկ.8. Հռիփսիմեի տաճարի տրոմպը

Նկ.9. Փայտե հազարաշեն. Բասեն:

Դա առավել ուժեղանում է հազարաշենի բաղադրիչ տարրերի անցումները զարդարական մշակման ենթարկելու շնորհիվ: Դրանում կարող ենք համոզվել քարե անգարդ և զարդարուն հազարաշեն ծածկերը համեմատելիս (օրինակ՝ Տավուշի Առաքելոց և Գանձասարի վանքերի գավիթների) (Նկ. 10): Քարե զարդարուն շթաքարային և փայտե հազարաշեն ծածկերի համեմատությունը բացահայտում է թե՛ կառուցվածքային տարրերի ուրվագծերի (գերաններ և դրանց քարե փոխարինիչներ) (Նկ. 13), թե՛ անցումային տարրերի (փայտե ձողեր և եռաթերթիկ կամ հնգաթերթիկ զարդեր) (Նկ. 7.ա. բ.) ծագումնաբանական ընդհանրությունը:

Շթաքարային ծածկի հայկական ծագման վարկածի հիմնավորման տարրերը կարելի է գտնել Ս. Վարդանյանի «Հազարաշենը և նրա նշանակությունը հայկական ճարտարապետության մեջ» հոդվածում⁷:

Այդտեղ հազարաշեն կառուցվածք են համարվում նաև Գեղարդավանքի, Հառիճավանքի, Գանձասարի վանքի և այլ գավիթների շթաքարային ծածկերը, որոնք քարե նյութով կրկնել են փայտե հազարաշենի հազարամյակների ավանդույթը:

⁷ Վարդանյան Ս., Հազարաշենը և նրա նշանակությունը հայկական ճարտարապետության մեջ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թիվ 1, Եր., 1978, էջ 78-88:

Նկ.10.ա. Տավուշի Առաքելոց վանքի գավիթի ծածկը

Նկ.10.բ. Գանձասարի վանքի գավիթի ծածկը

Խնդիրն այն է, որ փայտե հազարաշենը հաճախ ոչ պակաս ճուխ է զարդարվել, քան քարե հազարաշենը, և Հայաստանում օգտագործվել է ոչ միայն ժողովրդական տներում (գլխատներում), իշխանական պալատներում, քարավանատներում, դամբարաններում, այլև եկեղեցիներում:⁸

Փայտե հազարաշենից շթաքարային ծածկի առաջացման վարկածի հիմնավորումը տվել է նաև Վ. Հարությունյանը: Նա համեմատական վերլուծությամբ ներկայացրել է միջնադարյան քաղաքացիական ճարտարապետության ժողովրդական ակունքները, ծածկաձևերի (ներառյալ՝ շթաքարայինի) ժառանգական կապը ժողովրդական գլխատան հազարաշեն (սողոմաքաջ) ծածկի հետ⁹:

Ա. Սահիկյանը շթաքարային երդիկավոր քարե գմբեթադր (թաղը) իրավացիորեն համարում է հայկական ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի մեծ նվաճում¹⁰:

Ս. Մնացականյանը նույնպես գտնում է, որ շթաքարային քարաշեն ծածկը հայկական ճարտարապետության միանգամայն ինքնուրույն նվաճումն է¹¹: Նա նշում է, որ հայկական շթաքարե հորինվածքները տեղ են գտել սելջուկյան ճարտարապետության մեջ՝ կազմելով մեդրեսենների և մզկիթների շքամուտքերի ձևավորման հիմնական տարրերից մեկը¹²:

Այսպիսով, շթաքարային ամբողջական ծածկը փաստորեն ինքնին հազարաշեն է՝ կատարված քարով (հայկական ճարտարապետություն) կամ աղյուսով ու ծեփով (մուսուլմանական ճարտարապետություն): Ընդ որում՝ քարե շթաքարային ծածկը ածանցյալ է փայտե հազարաշենից (դրա զարդարական ընդօրինակումն է), իսկ ծեփածո շթաքարային զարդը (մութարնաս) իր հերթին ածանցյալ է քարե ծածկից (դրա մակերեսային ընդօրինակումն է) (Նկ. 11):

Փայտե հազարաշենում գերաններն ու դրանց միջև անցումները լցնող ձողերը կառուցվածքային գործառական արժեք ունեն: Քարե անզարդ շթաքարային ծածկում գերաններին փոխարինող քարասալերը մասամբ պահպանում են այդ արժեքը: Իսկ քարե զարդարուն շթաքարային ծածկում գերանների և անցումային ձողերի ուրվագծերը արդեն զուրկ են կառուցվածքային գործառույթից և ունեն միայն զարդարական արժեք (Նկ. 13—15):

⁸ Վարդանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 78-88:

⁹ Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Եր., 1992, էջ 253-281:

¹⁰ Սահիկյան Ա., Գանձի - Գեղարդ, Եր., 1968, էջ 19:

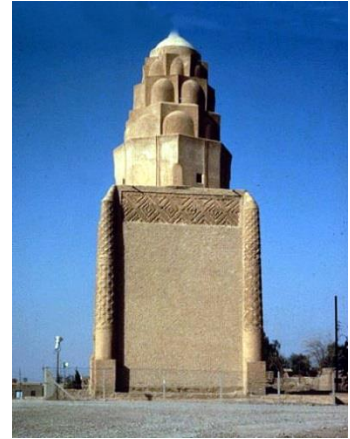
¹¹ Մնացականյան Ս., նույն տեղում:

¹² Նույնը:

Նկ.11. Մուսթի կիսաքանդ մուքարնաս. Սամարղանդ

Նկ.12. Սամառայի «Իմամի դուռ» դամբարանը

Հայտնի է, որ հազարաշենը հայկական երևույթ է: Դա հայկական ավանդական գլխատան երդիկավոր ծածկի հորինվածքն է: Գլխատան հնագույն նկարագրությունը գտնում ենք Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ում (մ.թ.ա. Ե դար)¹³, իսկ բրածո հնագույն նմուշը հայտնաբերվել է Շիրակի տարածքում՝ Դրասխանակերտ հնավայրում, և վերաբերում է մ.թ.ա. Ե-Գ դարերին¹⁴:

Այս ամենը ցույց է տալիս, որ շթաքարային ծածկը ունի հայկական ծագում¹⁵: Իսկ հայկական ճարտարապետությունից մուսուլմանականին առաջին անցումը կատարվել է Շիրակում՝ Անիում:

Մակայն հագիվ թե Հայաստանում քարե շթաքարերով ճոխ նմուշներն առհասարակ շատ են եղել: Կար, ինչպես տեսանք, ավանդույթը, կային նախօրինակները, սակայն բացակայում էին տնտեսական ու քաղաքական պայմանները: Պատահական չէ, որ շթաքարային քարաշեն ծածկի առաջին օրինակը տեսնում ենք Անիում, այսինքն՝ այնտեղ, որտեղ արդեն կային իրենց այդպիսի ճոխություն թույլ տալու հնարավորություն ունեցողները: Մյուս կողմից՝ մշակութային վերածնունդը արդեն թույլ էր տալիս շատ ավելի ճոխ զարդարել ոչ միայն աշխարհիկ, այլև պաշտամունքային շինությունները: Պատահական չէ նաև, որ շթաքարային զարդը անմիջապես փոխառեցին մահմեդականները, որոնք ավելի քան ունեին դրա նյութական հնարավորությունը:

Այնուհետև շթաքարը մասնատվելով ու ձևափոխվելով ստացել է նաև այլ կիրառություններ (մուսթի գմբեթարդ, որմնախորշի ծածկ, անկյունագարդ, տրոմպ, խոյակ, խարիսխ, լուսամուտի շրջանակ, ներքին կամ արտաքին քիվ, բարավորի կամար և այլն)՝ վերածվելով զուտ զարդի:

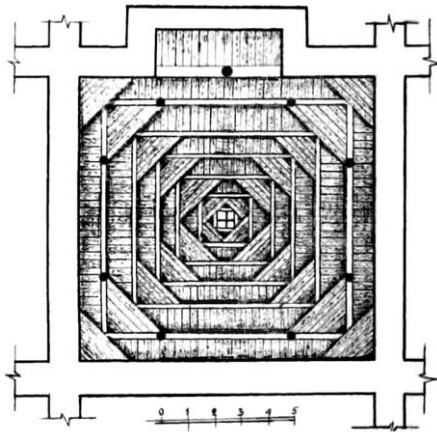
Շթաքարը եթե հայկական ճարտարապետության մեջ երբեմն պահպանում է իր սկզբնական՝ կառուցողական նշանակությունը, ապա որպես զուտ զարդարանք է ընկալվում մուսուլմանական ճարտարապետության մեջ: Դա է վկայում նրա արաբերեն անվանումը՝ մուքարնաս, որ նշանակում է «ծեփազարդ»:

¹³ Քսենոփոն, *Անաբասիս*, Եր., 1970, էջ 97:

¹⁴ Մանրամյան *տե՛ս* *Կեր-Մարտիրոսով Փ. Сведения Ксенофонта и дом, открытый на памятнике Драсханакерт. Международная научная конференция «Археология, этнология, фольклористика Кавказа», Тбилиси, 25-27 июня, 2009 года. Сборник кратких содержания докладов. Издательство «Меридианы», Тбилиси, 2010, С. 268-270.*

¹⁵ Տե՛ս նաև *G. Rivoira. Moslem architecture, its origin and development. London, 1918, p. 179.*

Դա վերաբերում է անգամ Ալիամբրայի գմբեթներին (17-րդ դ.), թեև դրանք մուսուլմանական ճարտարապետության մեջ ամենից ավելի են հիշեցնում հազարաշեն ծածկը (Նկ. 16):

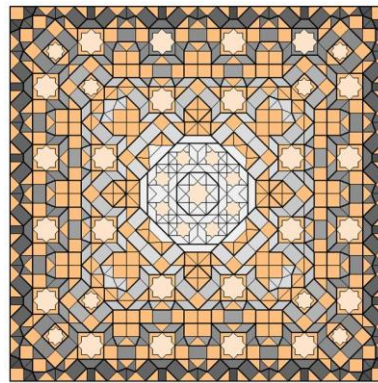
Նկ.13. Փայտե հազարաշեն (գծապատկեր)

Նկ.14. Տավուշի Առաքելոց վանքի գավիթի ծածկը

Նկ.15. Գանձասարի վանքի գավիթի ծածկը

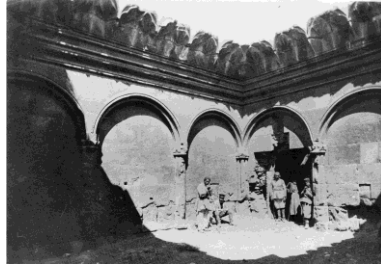
Նկ.16. Ալիամբրա (շթաքարային ծածկի գծապատկեր)

Նկատենք նաև, որ Սամառայում Իմամի դուռ կոչվող դամբարանը, որ համարվում է մահմեդական աշխարհում շթաքարեր պարունակող ամենահին կառույցը, թվագրվում է ընդամենը 1085 թվականով (Նկ. 12): Ի դեպ, այս դամբարանի գմբեթադիր արտաքուստ շթաքարային շրջված ծածկի տեսք ունի և, կարելի է ասել, փայտե հազարաշեն ծածկի պատճենն է: Իսկ Սամառայում չկան գլխատներ և հազարաշեն այնպիսի ծածկեր, որոնց կառուցվածքն ունի ոչ թե զարդարական, այլ գործառական նշանակություն: Հետևաբար արևելյան մշակույթում շթաքարը փոխառություն է հայկական մշակույթից:

Այժմ համառոտ նկարագրենք Շիրակի շթաքարային ծածկերը և շթաքարի այլ կիրառությունները:

Ամբողջական ծածկեր: Այդպիսիք կան Հոռոմոսում (Նկ. 17-20), Բագնայրում (Նկ. 21-22), Հառիճում (Նկ. 1): Ընդ որում, Հոռոմոսում, Բագնայրում եղել են մի քանիսը, որոնցից Հոռոմոսում լրիվ կամ մասամբ պահպանվել են 4-ը, Բագնայրում՝ մեկի մնացորդները: Հոռոմոսի այդ ծածկերից մեկը (Նկ. 19.ա. բ.), որ խաչվող

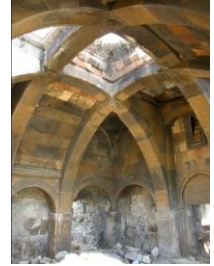
կամարների վրա է, ունի թվագրյալ շինարարական արձանագրություն՝ 1277 (ՉԻԶ), կառուցող վարպետն է Ֆրեր Կարնեցին:

Նկ.17. Հոռոմոս. շթաքարային ծածկի մնացորդներ

Նկ.18. Հոռոմոս. շթաքարային ծածկ

Նկ.19.ա. Հոռոմոս. շթաքարային ծածկ

Նկ.19.բ. Հոռոմոս. շթաքարային ծածկ խաչվող կամարների վրա

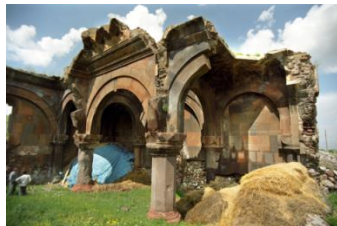

Նկ.20. Հոռոմոս. շթաքարային ծածկի մնացորդներ

Նկ.21. Բագնայր. շթաքարային ծածկի մնացորդներ

Ծածկի տրոմպային անցումներ: Այդպիսիք կան Մանուչեի մզկիթում (Նկ. 5), Հոռոմոսում (Նկ. 23), Բագնայրում (Նկ. 24):

Նկ.22. Բագնայրի ժամատան մնացորդները

Նկ.23. Հոռոմոս. շթաքարային զարդով տրոմպային անցում

Նկ.24. Բագնայր. շթաքարային զարդով տրոմպային անցումներ

Շթաքարի այլ կիրառություններ: Մուտքավերնի և խորշավերնի գմբեթադներ են առկա Անիի Առաքելոցում (Նկ. 25), մուտքի բարավորի կամար՝ Հոռոմոսում (Նկ. 26), արտաքին քիվ՝ Մանուչեի մզկիթում (Նկ. 27), խոյակի անկյունագարդեր՝ Տիգրան Հոնենցի եկեղեցում (Նկ. 28), Անիի Առաքելոցում (Նկ. 29), ճակտոնի զարդեր՝ Պահլավունյաց իշխանական տանը (Նկ. 30) և այլն:

Նկ.25. Անիի Առաքելոց եկեղեցու գավիթի շքամուտքը

Նկ.26. Հռոմուսի 13-րդ դ. ժամատան շքամուտքը

Նկ.27. Մանուչեի սգկիթի մինարեթի քիվը

Նկ.28. Անի. Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու գավիթի խոյակ

Նկ.29. Անիի Առաքելոց եկեղեցու գավիթի խոյակ

Նկ.30. Անի. հատված Պահլավունյաց իշխանական տան շքամուտքից

СТАЛАКТИТОВЫЕ СВОДЫ ШИРАКА

___ Резюме ___

___ О. Закарян, Р. Акопян ___

В Шираке сталактитовые элементы имеют монастыри Арича, Оромоса и находящиеся в Ани церкви Аракелоц и Тиграна Оненца, мечеть Мануче, княжеский дом Пахлавуни (дворец Парона) и др.. Согласно Иосифу Орбели, древнейшим, но в то же время полностью сформировавшимся образцом сталактитового свода, является перекрытие гавита (паперти) церкви Аракелоц в Ани.

Известно, что азарашен — армянское явление. Это композиция традиционного армянского жилища глхатун с центральным фонарём. Древнейшее описание глхатуна находим в «Анабасисе» Ксенофона (5 в. до н. э.), а древнейший образец обнаружен в Ширакском регионе при раскопках Драсханакерта и относится к 5 — 3 вв. до н. э. Всё это показывает, что сталактитовый свод имеет армянское происхождение. А из армянской архитектуры в мусульманскую он перешёл опять-таки из Ширака и Ани.

Сталактитовый свод, расчлняясь и видоизменяясь, получил также и иные применения (покрытие ниши, угловое украшение, трюмп, капитель, база, обрамление окна, внутренний или внешний карниз, притолока и др.), превратившись в чистый декор.

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Չաքարյան Հովհաննես Լևոնի – ք.գ.թ., դոցենտ, Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան, «Տաթև» գիտակրթական համալիր, E-mail: hovzakaryan@yahoo.com
Հակոբյան (Թարումեան)Ռուբեն Քաչատուրի – ճարտարապետ, «Զանգակ» հրատարակչություն, տարաստեղծ-ձևավորող, E-mail: post@tarumian.am

Мария АРСЕНЯН

**СРЕДСТВА АРХИТЕКТУРНО-ПЛАСТИЧЕСКОЙ
ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ АРМЯНСКИХ ХРАМОВ УКРАИНЫ
X – XIX ВЕКОВ***

История армянской архитектуры, начиная с глубокого средневековья, включает в себя и историю архитектуры армян-переселенцев. На землях Украины армянская община в период с X до начала XIX века построила большое количество сакральных сооружений, точное количество на данный момент установить сложно. До нашего времени сохранились сведения о 124 церквях и 30 монастырях, а сохранилось 26 церквей и 7 монастырей, из которых 9 церквей и 5 монастырей в руинах. Таким образом правомерно будет утверждение, что армянская храмовая архитектура играет важную роль в истории архитектуры Украины.

Важным аспектом изучения формирования армянской архитектуры на территории Украины является анализ ее пластических решений. Он может помочь в атрибуции памятников, уточнении хронологических данных, принадлежности к армянскому строительству.

Архитектурная пластика отдельных памятников описывается в работах: О. Халпахчьяна¹, Р. Лыпки², О. Пламеницкой³, А. Якобсона, Ю. Таманяна⁴, М. Петросяна, Т. Саргсян⁵ и др.. Е. Айбабина рассматривает элементы каменной резьбы XIV-XVIII веков отдельно от объемно-пространственного решения всего сооружения⁶. О. Халпахчян в статье «Культовые постройки крымских армян» проводит краткий анализ архитектурно-пластического декора армянских храмов Крыма⁷. Таким образом работы, в которых был бы проведен полный сравнительный анализ архитектурной пластики армянских сакральных сооружений нет. Большая часть анализа была проведена на основе натуральных исследований.

В архитектуре армянских храмов выработались определенные средства выразительности. Важнейшим процессом в их формировании было овладение в совершенстве основным строительным материалом – камнем⁸. В этот период были заложены основы армянского национального зодчества, которые легли в ос-

---

* Статья в качестве доклада была представлена на международной научной конференции «Историко-культурное наследие и современность», состоявшейся 4-6 октября 2013 г. в Гюмри.

¹ Халпахчян О. Сооружение армян в Язловце // Архитектурное наследство. – М., 1986, №34, С.166-175; Халпахчян О. Стилистические особенности армянских памятников Крыма // Архитектурное наследство. М., 1996, №41, С.22-32; Халпахчян О. Культовые постройки крымских армян // Архитектурное наследство. М., 1992, №39, С.32-45.

² Лыпка Р. Ансамбль улицы армянской // Львов: 1983 (на украинском языке).

³ Пламеницкая О. Сакральная архитектура Каменца на Подолши / Каменец-Подольский: Абетка, 2005 (на украинском языке).

⁴ Якобсон А. Таманян Ю.А., Армянская архитектура в Крыму / Ереван: 1990.

⁵ Саргсян Т. Петросян М.В. Крым: Монастырь Сурб Хач / Симферополь: ЧП «Предприятие Феникс», 2008.

⁶ Айбабина Е. Декоративная каменная резьба Каффы XIV-XVIII веков / Симферополь: 2001.

⁷ Халпахчян О. Культовые постройки крымских армян // Архитектурное наследство. М., 1992, №39, С.43-44.

⁸ Арутюнян В. Каменная летопись армянского народа / Ер.: 1985, С. 43.

нову развития не только храмовой архитектуры Армении, но и армянских переселенцев по всему миру в частности Украины.

Армянские мастера Украины в первую очередь перенесли одно из основных свойств армянского сакрального зодчества – лаконичную простоту архитектурных форм. Средства декоративной выразительности как в Армении, так и в Украине, служат в основном акцентированию отдельных частей зданий: порталов, окон, капителей, карнизов и т.д.

В развитии архитектурно-пластического убранства возведенных армянами культовых сооружений имели значение не только национальные традиции, но и общение с проживающим в регионе населением, влияние архитектурных стилей в определенные этапы истории.

За основу взят анализ архитектурной пластики А. Тица и Е. Воробьевой, которые выводят следующую классификацию пластики объема: функционально-конструктивный, художественно-тектонический и декоративно-символический. В тоже время пластика объекта не может рассматриваться отдельно от пластики поверхности, которая в свою очередь подразделяется на структурную, орнаментальную и тематическую⁹.

К функционально-конструктивному – в основном относятся церкви Параскевны (X-XII в.) и 12 апостолов (XIV-XV в.) в Судаке, Стефана (XIV в.), Иоанна Богослова (XIV в.), Иоанна Крестителя (XIV в.) в Феодосии, Степана (XV в.) в Луцке, Благовещения (XVIII в.) в Каменце-Подольском, Параскевны (XVII в.) в Топольовке, Ильи (X-XIII в.) в Солечой Долине.

К художественно-тектонической можно отнести церкви монастыря Спасителя (XIV в.) в Богатом, Георгия (XIV в.) в Феодосии, Креста (XVII в.) во Львове, св. Каэтана (XVIII в.) в Тысмеце, Непорочного зачатия Богородицы (XVIII в.) в Бережанах, Непорочного зачатия Богородицы (XVIII в.) в Городенце, Успения Пресвятой Богородицы (XIII-XV в.) в Белгород-Днестровском, часовня Блажевских (XIX в.) в Язловце, Аствацин (XIV в.) во Львове, св. Николая (XIX в.) в Евпатории, Григория Просветителя (XIX в.) в Черновцах, Покровскую (XIX в.) в Нижней Ореанде, Успения Пресвятой Богородицы в Лисце.

Встречаются храмы, в которых комбинируются несколько типов пластики объема. Храм Саркиса в Феодосии изначально (XI в.) носит характер функционально-конструктивной пластики объема. А колокольню и пристройку с северной стороны можно отнести к художественно-тектоническому типу. Подобный принцип, в котором в основе функционально-конструктивная пластика объема с элементами художественно-тектонической прослеживается в церквях Сурб Ншан (XIV в.) монастыря Сурб Хач возле Старого Крыма, Архангелов Гавриила и Михаила (XV в.) в Феодосии.

Церковь Сурб Аствацацин (XVI в.) в Язловце построена по художественно-тектоническому принципу формирования объемной пластики, в тоже время западный фасад и колокольня имеют детали декоративно-символической пластики. Подобный прием встречается в церквях Непорочного зачатия Богородицы (XVIII в.) в Жванце, Непорочного зачатия Богородицы (XVIII в.) в Кутах, Успения Пресвятой Богородицы (XIX в.) в Снятине, св.Николая (XIV в.) в Каменце-

⁹ Тиц А., Воробьева Е. *Пластический язык архитектуры*, М.: 1986, С. 9-44.

Подольском, Репсима (XIX в.) в Ялте, Непорочного зачатия Пресвятой Девы Марии (XVIII в.) в Ивано-Франковске.

Во всех перечисленных храмах преобладает структурная пластика фасадов, состоящая из порталов, оконных обрамлений, карнизов, пилястр, фронтонов, ниш, уступов с элементами орнаментальной и тематической. Орнаментальная пластика применяется в основном для усиления структурной пластики порталов (церквей Архангелов в Феодосии, Сурб Аствацацин во Львове, Репсима в Ялте), оконных проемов (церквей Репсима в Ялте, Аствацацин во Львове), аркад (церковь Репсима в Ялте), карнизов (церквей Репсима в Ялте, Григория Просветителя в Черновцах), отдельно нужно выделить нижний ярус колокольни церкви Саркиса в Феодосии. К тематической пластике можно отнести встроенные надгробные плиты (церкви Саркиса, Архангелов в Феодосии, Сурб Аствацацин во Львове, Благовещения в Каменец-Подольском), надписи (монастыре Сурб Хач возле Старого Крыма, церквях Параскевны в Топольевке, Черновцах, Белгород-Днестровском, Сурб Аствацацин во Львове, Саркиса в Феодосии), хачкары (церквях Иоанна Богослова в Феодосии, Саркиса в Феодосии, Ялте, Евпатории, монастыре Сурб Хач возле Старого Крыма), изображение Богородицы с младенцем (Архангелов в Феодосии), птиц (церковь в Ялте), гербов (церквях Сурб Аствацацин во Львове, в Жванце, Саркиса в Феодосии), розеток (церкви 12 апостолов и Параскевны в Судак), скульптур (церкви св. Николая в Каменец-Подольском, Сурб Аствацацин во Львове).

Рассмотрим более подробно основные элементы системы декорирования фасадов.

Главным акцентом архитектурной пластики, которому уделено значительное внимание – является портал.

В Армении дверные проемы перекрывались перемычками или аркой, или тем и другим одновременно. Перемычки, начиная с IV века, начали украшать резьбой. Вокруг входного проема начинает формироваться интересная композиция портала с обеих сторон по одной или две пилястры, на них ставится общая капитель, украшенная орнаментом, продолжением служит арка с богатым резным оформлением. Пластика портала в основе носит структурный характер, который со временем усиливается орнаментальной пластикой, а иногда и тематической.

На территории Украины указанной традиции оформления порталов придерживались в основном армянские зодчие Крыма X – XVI веков. С XIV века конструкция портала меняется, перемычка из цельного куска камня заменяется собранной из нескольких камней с замковым камнем, но сам художественный принцип остается. Можно выделить такие типы обрамления порталов:

- профилированное обрамление без арки (монастырь Сурб Хач около Старого Крыма, церкви в Старом Крыму, Саркиса, Архангелов, Иоанна Богослова в Феодосии);
- профилированное обрамление с аркой на консолях (церкви в Судак, Стефана, Иоанна Богослова в Феодосии, церкви Саркиса и Параскевны в Топольевке);
- с добавлением полуколоннок (монастырь Сурб Хач возле Старого Крыма, Ялта – церковь Репсима).

С XVIII в. конструкция портала значительно трансформируется под влиянием разных стилей, но все еще просматривается основной принцип – «пере-

мычка с аркой». В церкви в Керчи над указанной схемой расположен треугольный фронтон на консолях. Можно предположить, что прототипом послужили порталы наподобие портала старой церкви в Воскипаре или бокового входа в Эчмиадзинском соборе. За тем же принципом, в более чистом виде построен портал монастыря Спасителя в Богатом XIV в.. Портал указанного типа имеет выступающее обрамление с двускатной кровлей. Отдельно нужно выделить порталы церкви Репсима в Ялте начала XX века. За счет того, что он находится под колокольней, обрамление арочного проема колокольни на фасаде служит продолжением декора главного портала церкви. Арочный проем подчеркивается профилированной аркой на четырех полуколоннах с капителями над каждой. Над аркой размещен резной хачкар с двумя розетками по бокам. Вся композиция завершается ступенчатым прямоугольным обрамлением с резным орнаментом, подобный принцип обрамления можно увидеть, например, в Санаине. Заслуживает внимания портал церкви Сурб Ншан монастыря Сурб Хач возле Старого Крыма XVI века. Лучковый проем обрамлен прямоугольной профилированной «рамой», над которым расположена арка с плетеным орнаментом на консолях с резьбой в виде сталактитов. В нише, которую обрамляет арка, изображение Богородицы с младенцем. С двух сторон прямоугольного обрамления размещены полуколонны с украшенными резьбой капителями. Над аркой три медальона в центральном изображении святого Агнца. Вся композиция окаймлена стрельчатым профилированным обрамлением. В нижней части портала имеются вырезанные хачкары.

Таким образом все перечисленные порталы носят в основе структурный характер, которые со временем стали усиливаться орнаментальной пластикой в виде плетения (церковь Архангелов в Феодосии, арка портала церкви Сурб Ншан монастыря Сурб Хач около Старого Крыма), а также тематической – в виде хачкаров (церкви Иоанна Богослова, Иоанна Предтечи в Феодосии, Репсима в Ялте, монастыря Сурб Хач около Старого Крыма); надписей (монастырь Сурб Хач возле Старого Крыма, церковь Архангелов в Феодосии); рельефных изображений Богородицы (монастырь Сурб Хач возле Старого Крыма, церковь Архангелов в Феодосии); розетками (церковь Архангелов в Феодосии, монастырь Сурб Хач возле Старого Крыма, армянский собор во Львове).

Архитектура храмов других регионов Украины больше подвергались влиянию, это было связано в первую очередь с принятием унии с католической церковью, влиянием архитектурных стилей, господствующих в то время, требований, которые выдвигала местная власть к архитектуре.

В декоре храмов преобладало влияние стилей ренессанса (Городенка, Львов, Окопы, Бережаны, Лисец, Тысменец, Каменец-Подольский) и барокко (Ивано-Франковск, Снятин, Куты, Жванец). В Крыму влияние ренессанса можно проследить на храмах в Евпатории и Керчи.

В западной Украине порталы повторяющие древний принцип встречаются в храме Луцка и армянском соборе во Львове, они обрамлены прямоугольной профилированной «рамой». К типу «перемычка и арка» можно отнести порталы церквей в Снятине, западный и северный порталы армянского собора во Львове, портал церкви Креста во Львове (над прямоугольным проемом размещена стрельчатая ниша). Появляются новые типы порталов – арочные (в церквях Каменец-Подольского, Бережан, Черновцов, Тысменца). Порталы церкви в Городенке можно считать производной основных двух типов. Главный портал прямоуголь-

ный с перемычкой над ним размещены лучковая арка, а на месте ниши окно. Портал на балконе лучковый. Оба портала обрамлены профилированной «рамой». Порталы церквей в Тысменце и Бережанах подобны группе порталов в Богатом и Керчи. Арочный проем с пилонами по бокам и треугольным фронтоном над ним с простыми профилированными карнизами. Перечисленные порталы можно отнести к типу структурной пластики.

Отдельно нужно отметить портал церкви в Жванце – лучковой формы, обрамленный профилированной «рамой» в прямоугольной нише, имеющий с двух сторон пилоны с капителями и фронтоном в барочных формах. В барочных формах сделан фронтон в церкви Ивано-Франковска – прямоугольный проем обрамлен профилированной «рамой» в нише лучковой формы, с двух сторон по две колонки с капителями коринфского ордера, на них опирается профилированный карниз с разорванным арочным фронтоном. Таким образом порталы армянских храмов в стиле барокко также в основе носят структурный характер, с элементами декоративно-символической объемной пластики фронтонов (Жванец, Ивано-Франковск), усиленные тематическими элементами – растительным орнаментом, геральдикой (Жванец).

Обрамление окон в Армении было выполнено в виде бровок или полностью на всю высоту окна. В Украине обрамление окон было нескольких типов и имело в основе структурную пластику:

- без обрамления (Львов, Жванец, Каменец-Подольский, Окопы, Бережаны, Ивано-Франковск, Тысменец, Феодосия, Судак, Тополевка, Солнечная Долина);
- повторяющее по стилю и форме пластику портала (Евпатория, Керчь, Старый Крым, Бережаны, Тысменец, Городенка, Снятин, Окопы, Ивано-Франковск);
- в классической армянской традиции (церковь Сурб Аствацацин во Львове и Ялте).

В свою очередь последний тип обрамления окон имеет несколько подтипов: без декора (Снятин), с усилением элементами орнаментальной пластики и с усилением тематической пластики в виде хачкаров, птиц, розеток (Ялта). Также тематически усилены хачкарами некоторые проемы церкви Иоанна Богослова в Феодосии.

В интерьерах пластика ограждающих поверхностей в основном носит, также как и фасадов, структурный характер. Структурная пластика в некоторых храмах усиливается орнаментальной. Так пилоны и карнизы церкви Сурб Аствацацин во Львове, карнизы церквей в Ялте, Богатом, Иоанна Предтечи в Феодосии, ниши (монастырей в Богатом, Сурб Хаче около Старого Крыма), киворий (церкви Иоанна Богослова и Архангелов в Феодосии).

Тематическая пластика интерьеров, может носить плоскостной (рельефное изображение) так и объемный характер (скульптура). Сюжеты рельефов интерьеров – это розетки с изображением святого Агнца (церкви Саркиса в Феодосии, в Богатом, монастыре Сурб Хач возле Старого Крыма), хачкары (церкви Сурб Аствацацин во Львове, Белгород-Днестровского, монастырь Сурб Хач возле Старого Крыма), надписи (церкви Белгород-Днестровского), богородицы с младенцем (монастырь Сурб Хач возле Старого Крыма), святых (церкви в Богатом, Иоанна Крестителя в Феодосии), Иисуса Христа (церковь в Богатом), потолок (кессонный в церкви Сурб Аствацацин во Львове). Указанные элементы могли располагаться на стенах, пилонах, пилястрах, сводах, в апсидах. Скульп-

тура же размещалась в основном в алтарной части или перед ней (церкви в Ивано-Франковске, Бережанах, Кутах, Сурб Аствацацин во Львове). Отдельным элементом тематической пластики нужно выделить напольные могильные плиты (Старый Крым, Килия, Каменец-Подольский, Феодосия и др.).

На основе проведенного анализа установлена некоторая закономерность архитектурно-пластического решения сакрального зодчества армян-переселенцев. Крымским армянским храмам в большей мере свойственен функционально-конструктивная объемная пластика с художественно-тектоническими элементами. Однако встречаются храмы построенные полностью по художественно-тектоническому принципу (церкви в Богатом, Евпатории и Георгия в Феодосии). В тоже время полностью отсутствуют приемы декоративно-символической пластики.

Храмы западных регионов Украины построены по принципу художественно-тектоническому. Исключение составляет церковь Благовещения в Каменец-Подольском, построенная по функционально-конструктивному принципу. В период XVII-XIX веков в архитектурной пластике указанного региона появляются элементы декоративно-символической пластики армянских церквей, построенных в стиле барокко.

В тоже время пластика поверхности, как интерьеров, так и фасадов в основе имеет структурный характер, который может усиливаться орнаментальной, и дополняться тематической пластикой.

ՈՒԿՐԱԻՆԱՅԻ X-XIXԴԴ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱՊԼԱՍՏԻԿԱԿԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՉԱՍԻՋՈՑՆԵՐԸ

___ *Անփոփում* ___

___ *Մ. Արսենյան* ___

Ուկրաինայի տարածքում X-XIXԴԴ. ժամանակահատվածում կառուցվել են բազմաթիվ ճարտարապետական սրբազան կոթողներ, որոնցից միայն 124 եկեղեցիների, 30 վանքային համալիրների մասին կան տեղեկություններ: Դրանցից պահպանվել են միայն 26 եկեղեցիներ և 7 վանքեր, որոնցից 9 եկեղեցիներն ու 5 վանքերը՝ փլատակների ձևով: Այսպիսով, կարելի է պնդել, որ հայկական եկեղեցական ճարտարապետությունը նշանակալի դեր է կատարել Ուկրաինայի ճարտարապետության պատմության մեջ: Ուկրաինայի տարածքում հայկական ճարտարապետության ձևավորման ուսումնասիրության կարևոր ոլորտներից է ճարտարապետական պլաստիկ լուծումների վերլուծությունը, որը կարող է նպաստել այդ հուշարձանների բնորոշման, ժամանակագրական տվյալների և հայկական շինարարությանը դրանց պատկանելության ճշգրտմանը:

Сведения об авторе

Арсенян Мария Юрьевна - Национальная академия изобразительных искусств и архитектуры, кафедра Теории истории архитектуры и синтеза искусств, аспирантка,
E-mail: m.arsenyana@gmail.com

Մարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԶԱՐՄԱՅՐ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԵՎ «ՔԱՂԴԵԱՅԻՈՑ» ԱՐՔԱՅԱՅԱՆԿԻ ՇՈՒՐՁ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հայոց Ջարմայր նահապետը հիշատակված է որպես Տրոյական (Եղիական, Իլիական) պատերազմի մասնակից: Նրա վերաբերյալ այնտեղ ասվում է. 1. «Ջարմայր. սա օգնական Պրիամու ի Տեւտամայ առաքեալ ընդ եթովպացի զօրուն՝ մեռանի ի քաջացն Հելլենացոց»:¹ 2.«Թէ Եղիական պատերազմն առ Տեւտամաւ. եւ մեր Ջարմայր ընդ եթովպացի զօրուն լինել սակաւութ, եւ ի նոյն մահ»:² 3.«Եւ մեր Ջարմայր ի ծառայութեան Ասորեստանեայց սակաւութ ընդ եթովպացի զօրուն օգնական Պրիամու, եւ անդ ի քաջացն Հելլենացոց վիրաւորալ մեռանի»:³ Ինչպէս տեսնում ենք, Մովսես Խորենացին հայոց Ջարմայր նահապետին համարում է ոչ միայն Տրոյական (Եղիական) պատերազմի մասնակիցը, այլև Ասորեստանի Տեւտամոս թագավորի հպատակը: *Տեւտամոս* անունը բերված է նաև նրա հիշատակած «Քաղդէացոց» արքայացանկում: Հայտնի է, որ մեր պատմահայրը Շամիրամի մահվանը հաջորդած դեպքերը շարադրում է ըստ անհայտ հեղինակի գործ «Պիտոյից հյուսման պատմության» («ի Հիւսման պատմութենէ Պիտոյից»-Ա, Ժթ), իսկ Եբրայեցվոց և Քաղդացվոց արքայացանկերը բերում է գերագանցապէս Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոն»-ից:⁴

Արևելագետներին վաղուց հայտնի է, որ *Տեւտամոս* անունով թագավոր Ասորեստանը չի ունեցել, իսկ *Տեւտամոս*-ը առհասարակ ասորեստանյան արքայերենով ստուգաբանվող անուն չէ: Այսուհանդերձ, կարծում ենք, որ իրավացի էր ակադեմիկոս Ս.Երեմյանը, երբ Տրոյական պատերազմին հայերի մասնակցության մասին ավանդության մեջ պատմական հենք էր տեսնում: Նա գրում է. «Համաձայն այդ ավանդության, Ջարմայրը տրոյացիներին օգնության է ուղարկվել Ասորեստանի թագավոր Տեվտամի կողմից: Այս վկայությունը հիշեցնում է հունական այն վերսիան, որի համաձայն՝ տրոյացիների դաշնակիցներից մեկն էր Մեմնոնը... Այս Մեմնոնին Պրիամոսին օգնության էր ուղարկել Տեվտամը, որին անորոշ ձևով անվանում են Ասորեստանի կամ Ասիայի թագավոր... Ուշագրավ է, որ Պրիամոսի դաշնակից պելասգյան առաջնորդները նրան օգնության էին եկել տրոյական Լարիսայից և Տեստամի թոռներն էին»:⁵ Մեր կարծիքով, «Ասորեստանի կամ Ասիայի

¹ «Մովսիսի Խորենացու պատմութիւն Հայոց» (այսուհետև՝ *Խորենացի*), Եր., 1981, գիրք Ա, գլ. 1:

² Նույն տեղում, Ա, 1բ:

³ Նույնը:

⁴ *Мовсес Хоренаци, История Армении, перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Г.Саркисяна, Ер., 1990, С. 228, пр. 130, 131.*

⁵ *Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, թիվ 2, էջ 42:*

թագավոր» անվանված Տևտամուր իրականում եղել է խեթական դարաշրջանի արևմտյան Փոքր Ասիայում (որին էր միայն նախապես վերաբերում *Սսիա* անունը)⁶ իշխած սեպագրային Ասուվա երկրի թագավորը, որի սեպագիր *Aššua* (կարդա՛ր՝ *Assua*) անունը հետագայում է իր տեղը զիջել ավելի հանրածանոթ *Սսիա* (՝*Ἀσία*) և *Սսորեստան* (հուն. *Ἀσσυρία*/*Assuria) անուններին:⁷

Խեթ թագավոր Թուդխալիա IV-ի (մ.թ.ա. 1265-1235թթ.) օրոք խեթերին հպատակված Ասուվան ընդգրկում էր 22 մանր երկրներ՝ ներառյալ *Taru(u)ša*-ն և *Šilušija*-ն, որոնք համարվում են Հումերտի «Իլիական»-ից հայտնի *Տրոյան* և *Իլիոն*/*Իլիոսը*:⁸ Խեթական արձանագրություններից պարզվում է, որ հարևան Ասուվայում գերիշխելու գործում խեթերի հակառակորդը եղել է Ախիյավան (արքայացիների՝ միկենյան հույների պետությունը):⁹ Ախիյավան և իր դաշնակիցներն են եղել *Տրոյան* կործանողները,¹⁰ իսկ նրանց հակառակորդ խեթերը, բնականաբար, օգնել են Ասուվային (տրոյացիներին), և օգնողների մեջ է եղել Զարմայր Նահապետը: Տրոյական պատերազմում տրոյացիներին՝ հայերի ցուցաբերած օգնության մասին հայկական ավանդության պատմականությունը կողմնակիորեն հաստատվում է խեթական սեպագիր արձանագրությունների այն տվյալների միջոցով, որոնցում խոսվում է խեթական բանակում ծառայած հայասացիների ու Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչ մանդա, սալա, խեմուա և այլ ցեղերից հավաքագրված վարձկան կառավարտիկների մասին:¹¹ Խեթ թագավոր Մուրսիլի II-ի վկայությամբ, երբ Հայասա-Ազիի դեմ ձեռնարկած արշավանքի ժամանակ խեթական բանակը մոտեցել էր ազիական Դուկամա քաղաքին, այս քաղաքի ավագները դիմավորել էին իրեն և ասել. «Մեզ, մեր տեր, հավաքվածներիս վերցրու և մեզ ուղարկիր Խաթթուսաս քաղաք, մեզ դարձրու հետիոտն զինվորներ և կառավարտիկներ»:¹² Մրանք պատահական ասված խոսքեր չեն: Դուկամայի բնակիչներին քաջ հայտնի է եղել, որ խեթ թագավորներն իրենց բանակների շարքերը համա-

⁶ *Անգամ վաղմիջնադարյան հայ մատենագրության մեջ կարելի է հանդիպել Սսիա-ի (Սսիաստան ձևով) այդպիսի ընկալման (տե՛ս «Սերեռսի եպիսկոպոսի պատմություն», Եր., 1939, էջ 8-9-ում՝ երիցս- Մ.Պ):*

⁷ *Պետրոսյան Ս., Պատմականը Զարմայր Նահապետի մասին ավանդագրություն, «ԳՊՄԻ հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր», պրակ 2, Գյումրի, 2009, էջ 28-32:*

⁸ *Герци О., Хетты, М. 1987, С. 37, 52-53: Քոսյան Ա., Խեթական տերությունը և Ախիսիյավան (Տրոյական պատերազմը), Եր., 1977, էջ 26-27:*

⁹ *Герци О., նշվ. աշխ., էջ 51-52, Քոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 23-27:*

¹⁰ *Քոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 30-32:*

¹¹ *«Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., հ. I, Եր., 1971, էջ 199: Խեթ թագավորներին ծառայած Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչ կառավարտիկներին ի նկատի առնելով է Բ. Գյակոնովը գրում. «Ձիակառքերի միջոցով մարտ վարելու արվեստը Փոքր Ասիա կարող էր թափանցել նաև շրջանցելով խուրիներին, օրինակ, «Մանդա ցեղի» կամ «Մալա ցեղի» նման ինչ-որ վարձկան զորքի միջոցով» (Дьяконов И. Предыстория армянского народа, Ер., 1968, С. 43):*

¹² *“Keilschrifttexten aus Boghazköi (Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient Gesellschaft),” Leipzig-Berlin, 1916-1926, IV, 4, III, 22-23; «Հայ խողովրդի պատմության քրեստմատի», հ. I, Եր., 1981, էջ 11:*

լրում էին նաև Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչ հետիոտն զինվորներով և կառավարտիկներով:

Ասորեստանի Թիզլաթփալասար I թագավորի վկայությամբ, իր գահակալումից (մ.թ.ա. 1115թ.) 50 տարի առաջ «Խեթերի երկրի անհնազանդ մարդիկ (զինվորները)» մուշկերի հետ միասին գրավել էին Արևմտյան Տիգրիսի ձախափնյա, իսկ իր ժամանակ՝ նաև աջափնյա բնակավայրերը:¹³ Որ այդ «անհնազանդները» եղել են Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներ, ցույց են տալիս նրանց անվանումները ^{KUR}Urmaia^{meš} և ^{KUR}Kaškaia^{meš}, այսինքն՝ «ուրումեացի, Ուրումու երկրի բնակիչ» և «կաշկացի, Կաշկու երկրի բնակիչ»: Մրանցից երկրորդների դեմ խեթ թագավորների ձեռնարկած արշավանքներից պարզվում է, որ սրանք բնակվել են Արևելապոնտական լեռնաշղթայում,¹⁴ իսկ առաջինների հայրենիքը գտնվում էր Հայկական Տավրոսում՝ կենտրոն ունենալով Մասնա լեռների «Ներքին Ուրումու» երկիրը:¹⁵ Հետազոտողների կողմից անհրաժեշտ ուշադրության չարժանացած «անհնազանդ» որակումը ցույց է տալիս, որ Ուրումու և Կաշկու երկրների զինվորները Խեթերի երկրում ծառայելիս ապստամբել էին խեթական թագավորի դեմ:

Խեթական բանակում ծառայած հայկական ցեղերից երեքի ներկայացուցիչների վերաբերյալ նշելով, որ դրանք վարձկան կառավարտիկներ էին և նախապես ազատված էին հարկերից, Ի.Դյակոնովն ավելացնում է. «Մանդա ցեղը չի տեղորոշվում: Ինչ վերաբերում է Սալային (Սալուա) և Խեմնուվային (Խիմուա, Խիմմե և այլն), ապա այդ երկու ցեղերը (կամ մարզերը) պետք է որոնել Հայկական լեռնաշխարհում Եփրատի և Վանա լճի միջև, հնարավոր է նաև ավելի արևելք»:¹⁶ Դյակոնովի կողմից այս տողերի գրվելուց առաջ Գր.Ղափանցյանը և Ա.Խաչատրյանը ցույց էին տվել, որ հայ նախարարական Մանդակունի տոհմը ծագում է մանդա ցեղից,¹⁷ իսկ նախարարական այս տոհմի ժառանգական տիրույթը Արշամունիք գավառն էր, որը նույնպես գտնվում էր Եփրատի և Վանա լճի միջև: Ընդ որում, Գր. Ղափանցյանը շեշտում է, որ այդ Մանդա և Սալա ցեղերը եթե միասին են հիշատակված խեթական կողեքում, ապա նրանցից սերած Մանդակունի և Սաղկունի/Սլկունի նախարարական տոհմերն էլ միասին են հիշատակվում թե՛ Վաղարշակ թագավորի կողմից նախարարություններ հաստատելու ժամանակ (Խորենացի, Բ, ք), թե՛ Գահնամակում (զբաղեցնելով համապատասխան

¹³ *Дьяконов И.* Ассиро-вавилонские источники об истории Урарту (այսուհետև՝ *АВВИУ*), М., 1960, NN 10-13.

¹⁴ *Хачатрян В.* Восточные провинции Хеттской империи, Ер., 1971, С. 87-90.

¹⁵ *АВВИУ*, N 23: *Երևմյան Ս.*, Հայերի ցեղամիությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1958, թիվ 3, էջ 62:

¹⁶ *Дьяконов И.* Предыстория армянского народа, С. 53.

¹⁷ *Ղափանցյան Գ.*, Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան), Եր., 1961, էջ 45-46: *Խաչատրյան Ս.*, Հայաստանի սեպագրային շրջանի քննական պատմություն, Եր., 1933, էջ 223-225: *Երևմյան Ս.*, Հայաստանը քսոս «Սշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 40:

նաբար 47-րդ և 48-րդ գահերը), թե՛ Ջորանամակում («Արևմտյան դռան» նախարարությունների շարքում՝ համապատասխանաբար 14-րդ և 15-րդ տեղերում):¹⁸

Մովսես Խորենացու բերած «Համեմատութիւն ծննդաբանութեան ազգիս մերոյ ընդ Եբրայեցոցն և ընդ Քաղդեացոցն մինչև ցՄարդանապարտ...»¹⁹ կոչվող գուգահեռ արքայացանկերից «Քաղդեացոց»-ի վերջին անունը՝ *Սարդանապարտ*-ը հունական աստվածաշնչային ձևն է Ասորեստանի Աշուրբանիպալ (մ.թ.ա. 665-635թթ.) թագավորի անվան: Այս պատմական անձը, բնականաբար, ասորեստանյան անուն է կրում, որը Ասուվայի հետ կապ չունի: Բայց ի տարբերություն նրա *Սարդանապարտ/Աշուրբանիպալ* անվան, Զարմայրի ժամանակակից «ասորեստանցի» թագավորի *Տեւամոս* *teut-am-os անունը ասուրական (աքադական) ծագում չունի: Այս արքայանվան հիմքային *Տեւա*- բաղադրիչի մեջ (սրան հավելված են -am- վերջածանցը և հունական անուններին բնորոշ -os վերջավորությունը՝ ուղղ. հոլ.) մենք տեսնում ենք *h.-ե. *teutā «ժողովուրդ»* նախաձևի ժառանգորդը՝ պահպանված թրակյան *Τιοῦτα, Τιοῦτη, Τουτα*,²⁰ գալլական *Toutonos* անձնանուններում և հին բարձր գերմ. *diot «ժողովուրդ»*, օսկ. *touto «համայնք»*, լիտվ. *tautā «ժողովուրդ»*, գոթ. *þiudans «արքա»* («<ժողովրդապետ») և այլ բառերում:²¹ Տեսամոսին հաջորդած թագավորի *Տեւտնու* *teut-ē-os անունը²² ևս պարունակում է *teut- հիմքը, որին հավելվել են -ē- վերջածանցը (հանդիպում է «Քաղդեացոց» արքայացանկի այլ անուններում ևս) և -os վերջավորությունը: Քանի որ հիշյալ անուններով Ասորեստանի (ինչպես նաև Քաղդեա//Բաբելոնի) թագավորներ գոյություն չեն ունեցել, ուստի իրավամբ կարելի է մտածել, որ ոչ միայն Տեսամոսի և Տեւտնուի, այլև «Քաղդեացոց» կոչված արքաներից շատերի դեպքում գործ ունենք Ասուվայի իրարահաջորդ արքաների կամ նրա տարբեր շրջաններում (միաժամանակյա՞) իշխած ցեղապետ-արքաների հետ: Վերջին դեպքում ուշագրավ է հունական աղբյուրների հաղորդումները Տրոյայի թագավոր Պրիամոսի դաշնակիցների թվում փոքրասիական *Լարիսա քաղաքից եկած Տեսամոսի (Τεσσαμος) թոռների մասին: Ի դեպ, սրանց պապի անունը գրեթե նույնական է նաև հունական*

¹⁸ *Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, С. 249-250, 251-252, Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 46: Տրոյական պատերազմին մասնակցած գորամասը պետք է բաղկացած լիներ ոչ թե «եթովպացի»-ներից, այլ հայ կառամարտիկներից և կառավարներից՝ *etiop-ներից, որոնք լինելով խեթական ծառայության մեջ, խեթ թագավորներին ենթակա Ասուվայում (Տրոյան և Բլիոնը ներառյալ) խեթերի և հոմերոսյան տրոյացիների հետ միասին կռվել են հույն արքայացիների՝ Ախիլլայի դեմ (տե՛ս Պետրոսյան Ս., Պատմականը Զարմայր Նահապետի մասին ավանդազրույցում, էջ 28-32):*

¹⁹ *Խորենացի, Ա, ժթ:*

²⁰ *Չահուկյան Գ., Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները (այսուհետև՝ ՀՀՀԼ), Եր., 1970, էջ 75:*

²¹ *Гамкрелидзе Т., Иванов В. Индоевропейский язык и индоевропейцы (այսուհետև՝ ИЯИ), т. I-II, Тб., 1984, т. II, С. 743.*

²² *Խորենացի, Ա, ժթ:*

ուրիշ ավանդագրույցներում հիշատակված և թեսալական Լարիսայում երբեմն իջիած Տևտամիսի (Τευταμης, Τευταμιδας) անվան հետ:²³

Դժվար չէ նկատելը, որ «Քաղղէացոցն» արքայացանկի անուններից շատերը առաջին իսկ հայացքից բացահայտում են աքաղերենին խորթ, բայց հնդեվրոպական լեզուներին հարազատ իրենց բնույթը: *Տևտամիս* և *Տևտևոս* անունները մասնացույց են անում նախ և առաջ այդ երկու անուններին ծնունդ տված լեզվի պատկանելությունը թրակա-պելասգյան ընդհանրությանը: Մա պատահական լինել չի կարող, երբ ի նկատի ենք առնում ինչպես թրակերենի և պելասգերենի մերձավոր կապերը,²⁴ այնպես էլ այն իրողությունը, որ «Տրոյայի պատմության մեջ ևս կարևոր դեր է խաղացել թրակյան տարրը»,²⁵ որ Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքն ավելի վաղ բնակեցրել էին պելասգները:²⁶ Ստորև կբերենք «Քաղղէացոց» արքայացանկից ուրիշ մի շարք անուններ,²⁷ որոնք ևս բացահայտ հնդեվրոպական՝ մանավանդ թրակա-պելասգյան ծագում ունեն:

3. *Առալիոս* <*aral-i-os արքայանվան մեջ առանձնանում է *aral- հիմքը, -i- վերջածանցը և -os վերջավորությունը: Մրա հիմքի տարբերակներին կարելի է հանդիպել հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում «արծիվ» նշանակությամբ: Դրանցից են թրակ. *orol- (Ολορος, Oroles անձնանուններում), հին պլավ. orilū, հրգ. aro, հին իռլ. irar, լիտվ. arēlis, erēlis, լատիշ. ērglis, պրուս. arelis, իւեթ., պալ. *haraš* և այլն:²⁸ Հ.-ե. *or- արմատից ծագած այս բառերի շարքն է դասվում նաև հայ. *ուրուր* «ցին» բառը:²⁹ Կարծում ենք, որ սրանց արմատակիցն է լինելու նաև առասպելական թևավոր շների՝ շնարծիվների, *արալէզ* <*արալ-էզ (տարբերակը՝ *աղէզ*) անունը: Նախկինում արված ստուգաբանությունները մերժվել են Հ.Աճառյանի կողմից:³⁰ *Առալիոս* արքայանվան իմաստը լինելու էր այնպիսին, ինչպիսին է հայ. *Արծուի* (<*արծիվ-ի) անձնանվան իմաստը:

4 և 5. *Բաղէոս*, *Բաղէոս* <*bal-ē-os, որտեղ bal-ը արմատ է, -ē-ն վերջածանց, -os-ը վերջավորություն: Հ.-ե. *bhel- «փայլել» նախածնից ծագած *bal- արմատը հաճախակի է հանդիպում թրակյան անձնանունների, ցեղանունների և դիցական մակդիրների մեջ. հմմտ. Βαλας, Βαλης, Balius, Βαλιος (թրակյան Ջևս/Յուպիտերի մակդիրն էր), Βαλις (թրակյան Դիոնիսոսի մակդիրն էր):³¹ Հիշյալ անձնանունների տերերը դրանցով, ըստ երևույթին, համարվել են Ջևսի և Դիոնիսոսի պաշտամունքին առնչվող անձինք:

²³ Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. Доисторический Эгейский мир, М., 1958, С. 259.

²⁴ Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию (*այլուհետև*՝ Георгиев), М., 1958, С. 140-141, ՀՀՀԼ, էջ 47, 83:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 141, ՀՀՀԼ, էջ 44:

²⁶ ՀՀՀԼ, էջ 82:

²⁷ *Խորենացի*, Ա, ժթ:

²⁸ Георгиев, С. 121, ИЯИ, т. II, С. 538.

²⁹ Աճառյան Հ., *Հայերեն արմատական բառարան* (*այլուհետև*՝ ՀԱԲ), հ. III, Եր., 1977, էջ 618:

³⁰ ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 260-261:

³¹ ՀՀՀԼ, էջ 52, 55, 70, 79:

6. *Բաղոտոռէս*<*bal-o-tor-ēs արքայանվան առաջին բաղադիրչը նույնական է թրակյան հիշյալ անձնանունների, ցեղանունների և դիցանվանական մակդիրների համապատասխան՝ հ.-ե. *bhel- «փայլել», արմատից ծագած բաղադրիչների հետ: Այս արքայանվան երկրորդ բաղադրիչը հողակապ է, իսկ երրորդ բաղադրիչը՝ -tor-ը, հավանաբար, «տուրք» է նշանակում: Հմմտ. թրակ. *տարաս* բառը և համապատասխան բաղադրիչները *Βελι-տարας*, *Βου-տարας* անձնանուններում և *Συρο-τερης* դիցանվան մեջ: Դրանք բխեցվում են հ.-ե. *dō- «տալ» (որից՝ *do-ro-, *dō-ro- «նվեր, տուրք») արմատից:³² Հմմտ. մանավանդ նույնարմատ բառերից բաղկացած նույնիմաստ *Բաղո-տոռ-էս* արքայանունը և թրակյան *Βελι-տար-ας* անձնանունը: Այսպիսով, *Բաղոտոռէս* արքայանվան իմաստը կամ «Ջևսի տված, Ջևսատուր» (Ջևսի *Βαλις* մակդիրից), կամ «Դիոնիսոսի տված, Դիոնիսատուր» (Դիոնիսոսի *Βαλις* մակդիրից) է: Իմաստի տեսանկյունից հմմտ. հին իրան. *Bagadāta* (>հայ *Բագարատ*>*Բագրատ*), *Քրիստոսատուր*, *Աստվածատուր*, *Խաչատուր*, *Տիրատուր*, սլավոն. *Bogdan* և այլն:

7 և 8. *Ղամպարիտէս*<*lamp-ar-it-ēs, *Ղամբարիս*<*lamb-ar-is արքայանունները «Քաղղէացոց» արքայացանկում կրում են երկու տարբեր անձինք: Այս անունների *lamp-//*lamb- հիմքը նույնական է պելասգյան ծագում ունեցող հունարեն *λαμπάς* «ջահ»³³ բառի հետ: Վերջինիս -ar վերջածանցով *lamp-ar//*lamb-ar ձևից փոխառյալ է (միջնորդավորմամբ) հայ. *լամպար*//*ղամբար*//*ղամպար* «ջահ, ճրագ, լույս, բոց» բառը, որից ունենք անգամ բարբառային (Քղի) *ղամբարուն* «հրաբորբոք» բառը:³⁴ Եթե *Ղամբարիս*//*Lambaris-ը ուղղակի կարող է «ջահ» կամ «լույս» նշանակել, ապա *Ղամպարիտէս*//*Lamparitēs-ը (կազմված -it վերջածանցով) պետք է որ «լուսակիր» կամ «ջահակիր» նշանակեր:

9. *Դեռլիդոս*<*der-kul-os: Այս անվան երկրորդ բաղադրիչի համար հմմտ. թրակյան *Κουλα*, *Κουλια*, *Κουλιος* անձնանունները՝ ծագած հ.-ե. *geu-l- «այրվող ածուխ» նախածանցից:³⁵ Իսկ արքայանվան առաջին՝ *դեռ*-//*der-, բաղադրիչը նույնն է թրակյան *Δερζειλας*, *Δερζελας*, *Δερζαλας*, *Derzenus* անձնանունների առաջին բաղադրիչների հետ: Ի դեպ, սրանցում առկա է ոչ թե *Derz-*, այլ *Δερ-* բաղադրիչը. հմմտ. *Der-zen-us* և *Diu-zen-es* (վերջինս ունի իր հուն. *Διο-γέν-*ից գուգահեռ, որոնցում թրակ. -zen-//հուն. -γέν-<հ.-ե. *g'enēs-):³⁶ Արքայանվան *der- բաղադրիչը կարող էր ծագել հ.-ե. *dher- «պահել, բռնել» արմատից, որից է փռյուգ. *δαρειος* «պահպանող» բառը:³⁷ Այս դեպքում *Դեռլիդոս*//*Derkulos* արքայանվան իմաստը լինում է «կրակ պահող, կրակ պահպանող, կրակապահ»՝ քուրմ-արքաների բն-

³² ՀՀՀԼ, էջ 51:

³³ *Георгиев, С. 103; ՀՀՀԼ, էջ 94:*

³⁴ *ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 262-263:*

³⁵ ՀՀՀԼ, էջ 55:

³⁶ *Георгиев, С. 120, 133.*

³⁷ ՀՀՀԼ, էջ 108:

րոշ մի անուն: Այս առթիվ հիշենք Ատրպատականի թագավորության հիմնադիր և անվանադիր Ատրպատի անունը,³⁸ որը «կրակի պետ» է նշանակում:

10. *Պեռիտիադէս*<*peri-ti-as (-adēs): Այս արքայանվան երկրորդ բաղադրիչը նույնական է թրակյան *Τι-τορμος*, *Τι-τορμυς* անձնանունների առաջին բաղադրիչների հետ, որոնց հիմքում տեսնում են հ.-ե. *dei- «փայլել, շողալ» արմատը (այն հիմքն է նաև հայ. *տի* «օրվա լույս մասը, ցերեկ» բառի):³⁹ Հմմտ. թրակ.-դակ. *Δι* «աստված, Ջես», պալ. *Τιϋαζ* «Արևի աստված, արև», փոյուզ. *τιος* «աստծու»:⁴⁰ Արքայանվան առաջին բաղադրիչը նույնական է թրակյան *Παρις*, *Παρος*, *Πορις* անձնանունների հիմքային մասի և թրակյան հետևյալ անձնանունների երկրորդ բաղադրիչների հետ. *Deos-por*, *Zi-par-us*, *Zi-per*, *Muca-por*, *Nato-por-us* և այլն: Մրանք ծագում են հ.-ե. *puer- (կամ *pouer-) նախաձևից, որից են նաև դակ. *per* «որդի», լատին. *puer* «տղա, որդի, պատանի» բառերը:⁴¹ Հնդեվրոպական բերված նախաձևերի հիմքում էլ հ.-ե. *per- «ծնել» արմատն է:⁴² Ուրեմն, *Պեռի-տիասս* (-դէս) արքայանունն ունի «որդի լույսի, ծնունդ լույսի, լուսածին» իմաստը:

11. *Ղաւոսթենիս*<*lauo-sten-is անվան առաջին բաղադրիչի հիմքում հ.-ե. *laHyo- «ժողովուրդ, զորք», «արշավանք» արմատն է. հմմտ. հուն. *λαῖFός* «ժողովուրդ», միկեն. հուն. *ra-wa-ke-ta*/*lāwāgetās «զորավար»/փոյուզ. *lawagetai*:⁴³ Փոյուզիայի Միդաս թագավորի *Λαοαλταει* «ժողովրդասեր» (ըստ Պ.Կրեյմերի)⁴⁴ մակդիրում ևս *Λαο-* նշանակում է «ժողովուրդ» (հմմտ. իլյուր. *lav-* «ժողովուրդ»):⁴⁵ Եթե *Ղաւոսթենիս* անունը «ժողովրդասուն» է նշանակում, ապա նրա երկրորդ՝ -*սթեն*, բաղադրիչը կարելի է արմատակիցը համարել հայ. *ստին-ք*, *սան*, *սին*, *սուն* և հուն *στίνιον* «կուրծք» (ըստ Հեսիքիոսի) բառերի՝ ծագած հ.-ե. *psen-/*pson/*psn- (ավելի նախնականը *pstēn-)⁴⁶ նախաձևից: Անվան բուն իմաստի պարզաբանման տեսանկյունից ուշադրավ են հայ. *սան* «իբր զավակ, ձեռքի տակ սնուցած ու մեծացրած տղա» և *սին*, *սուն* «պահել, սնուցանել, մեծացնել» բառերը:⁴⁷

12. *Աղտադոս*<*alt-ad-os: Այս արքայանվան առաջին բաղադրիչը նույնական է թրակյան *Ζει-αλθ-ης* անձնանվան երկրորդ բաղադրիչի հետ, որը բխեցվում է հ.-ե. *alt- (<*al-t-) «աճ(եցն)ել, սնել» նախաձևից:⁴⁸ Անվան երկրորդ՝ -ad-, բաղադրիչը, հավանաբար, թրակա-պելասգյան զուգահեռն է մակեդոն. *ἀδῆ* «երկինք»,

³⁸ *Strabo*, XI, 13, 1 (*Մտրաբոն, Քաղեց և թարգմանեց Հ.Աճառյան, Եր., 1940, էջ 47*): Հմմտ. նաև *ավեստ. āθravan-* «քուրմ», *հին հնդկ. ātharvā* «քուրմ-կախարդ», որոնց հիմքում տեսնում են «կրակ» (*ավեստ. ātar-*) նշանակող բառերը (*ИЯИ, т. II, С. 788, стр. 4*):

³⁹ ՀՀՀԼ, էջ 55:

⁴⁰ *Георгиев, С. 128, 147; ՀՀՀԼ, էջ 66, 108, 116, 138:*

⁴¹ *Георгиев, С. 122, 128.*

⁴² ՀՀՀԼ, էջ 56:

⁴³ *ИЯИ, т. II, С. 740.*

⁴⁴ ՀՀՀԼ, էջ 115:

⁴⁵ ՀՀՀԼ, էջ 21:

⁴⁶ ՀՄԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 274-275:

⁴⁷ ՀՄԲ, հ. IV, էջ 170-171, 251:

⁴⁸ ՀՀՀԼ, էջ 69, *Георгиев, С. 126.*

ἀδραία «պայծառ երկինք» և հուն. αἰθήρ «էթեր, օդ, երկինք» բառերի⁴⁹ արմատի՝ ծագած հ.-ե. *aidh- (<*ai- «այրել, լուսավորել») նախածնից: Վերջինից է Գ.Ջահուկյանը բխեցնում նաև հայ. այգ «ատավոտ» բառը:⁵⁰ Այս դեպքում, ասուվական արքայանունը նշանակում է «երկնքի սնած, աճեցրած»//«երկնքի աստծու սնած, աճեցրած»:

13. *Սուսարիս* <*Su-sar-is արքայանունը, մեր կարծիքով, ուղղակի կերպով առնչվում է խոզի հնագույն պաշտամունքին: Եվրոպայբնակ հնդեվրոպական ցեղերից շատերի համար այս կենդանին հազարամյակներ շարունակ մնում էր պաշտելի տոտեմ և աստվածներին մատուցվող սրբազան զոհ: Խոզը (վարագ, խոճկոր) հին հռոմեացիների «խոզ-ոչխար-ցուլ» և «խոճկոր-գառ-հորթ» զոհաբերվող կենդանիների դասական եռյակի մեջ առաջինն էր:⁵¹ Եթե թրակա-պելասգյան ցեղերի համար էլ խոզը պաշտելի տոտեմ և զոհաբերության սրբազան կենդանի էր, ապա Մովսես Խորենացու ավանդած «Քաղդէացոց» արքայացանկի *Su-sar-is արքայանվան մեջ դժվար չէ տեսնել *su- «խոզ» բառը՝ արմատակիցը պելասգ. սնց «խոզ»,⁵² հուն. ὄζ, լատին. sūs, հին բարձր գերմ. sū, ավեստ. hū նույնիմաստ⁵³ բառերի: Այս բառերի արմատակիցն է լինելու մակերոն. (թրակյան ծագումով) սոննո «վարագորսի կարճ նիզակ» բառի ս- բաղադրիչը:⁵⁴ Այս արքայանվան –*սար*– բաղադրիչը, ըստ երևույթին, ծագում է հ.-ե. *kér- «աճել, սնել» արմատի ստորին *kr-, ձայնդարձից: Սրանց տարբերակներն են առկա ազգակից լեզուների այնպիսի բառերի հիմքում, ինչպիսիք են հայ. *սեր, սերմն*, հուն. κόρος «ընձյուղ, մատղաշ ձյուղ», լատին creber «խիտ աճած, թավ», լիտվ. šerti «սնուցել», լատին. Ceres «հողագործության հովանավոր դիցուհին» և այլն:⁵⁵ Եթե թրակա-պելասգյան ցեղերի համար ևս խոզը պաշտամունքի առարկա տոտեմ է եղել, ուրեմն, *Սուսարիս* արքայանունը կարող էր ունենալ «խոզի սնած, խոզասուն» իմաստը:

14 և 15. *Մամիթոս* և *Մամիդոս* (<*Mam-ith-os, *Mam-id-os): Երկու անձինք են կրել այս անունները: Հավանաբար, դրանք միևնույն արմատից –ith- և –id- վերջածանցներով կազմված անձնանուններ են: Սրանց *mam- արմատը գալիս է մանկական թոթովանքի *mama (<հ.-ե. *ma-ma «մայրիկ»․ հմմտ. հայ. *մա, մամա, մայր, մամ* «տատ») բառից, որն են տեսնում նաև թրակյան *Μαμα*, *Mama* իզական և *Μαμαῖος*, *Μαμοξίς*, *Μαμοσγης*, *Mamutzis* արական անձնանունների հիմքում:⁵⁶ Ըստ երևույթին, այս անձնանունների *mam- բաղադրիչների տակ հասկացվել է թրակացիների Մայր դիցուհին, որը *Mā* (հ.-ե. *ma, որից՝ *mā-tēr «մայր») անունով

⁴⁹ *Георгиев, С. 72.*

⁵⁰ ՀՀՀԼ, էջ 35:

⁵¹ *ИЯИ, т. II, С. 597.*

⁵² *Георгиев, С. 94.*

⁵³ *ИЯИ, т. II, С. 593.*

⁵⁴ ՀՀՀԼ, էջ 118:

⁵⁵ ՀՄԲ, հ. IV, էջ 204, 206:

⁵⁶ ՀՀՀԼ, էջ 73:

պաշտվել է նաև Փռյուզիայում և Փոքր Ասիայի այլ երկրներում:⁵⁷ Այս դեպքում ասուվական *Մամիթոս* և *Մամիդոս* արքայանունների մեջ արտացոլված է լինելու նրանց կրողների՝ Մայր դիցուհու պաշտամունքին առնչված լինելու իրողությունը (որպես քուրմ-արքաների⁶⁰): Հմմտ. *Դեմետրա* դիցուհու անվան նույնպիսի կիրառումը *Դեմետրիոս*, *Դեմետր*՝ արական անձնանունների տեսքով և *Արտեմիս* դիցուհու անվան նույնպիսի կիրառումը:

16. *Մասքաղէոս* <*mas-khal-ē-os արքայանվան մեջ առկա են *Մաս*- և -քաղ- արմատները և -է- վերջածանցը: Անվան առաջին բաղադրիչը, ըստ երևույթին, «մեծ» է նշանակում՝ ծագած հ.-ե. *meǵa- «մեծ» արմատից: Սրանից են ծագում նաև հայ. *մեծ*, հին հնդկ. máhi, ավեստ. maz-, միջ. պարս. mas, հուն. μέγας, այբ. maθ նույնիմաստ բառերը:⁵⁸ Սրանց շարքն են դասվում նաև իլյուր. maz- «մեծ» բառը և թրակ. Μαζαιος, Μεζαναια, Μεζηνλις, Μανι-μαζος, Πατου-μασης անձնանունների նույնիմաստ բաղադրիչները:⁵⁹ Արքայանվան -քաղ- բաղադրիչի համար հմմտ. հուն. χηλή բառը, որը նշանակում է «ցուլի, այծի երկձյուղ ոտք», «գայլի ճիրան, թռչունի մագիլ», «ճանկաձև գործիք կամ արքան», «նետի ծայրի երկձյուղ մասը» և այլն:⁶⁰ Քանի որ հուն. χηλή բառի հին արտասանությունը եղել է *khēlē, ուստի ճիշտ է լինելու նրա և հայ. *քեղի* <*քեղ*-ի բառի զուգադրումը (բայց ո՛չ հայերենը հունարենից փոխառյալ լինելու, այլ հ.-ե. *sqel- «կորացնել, ծոել» արմատից ծագած լինելու տեսանկյունով): *Քեղի* «ղեկ, ղեկի վերին փայտը կամ ջրի մեջ մխված մասը» բառի և հուն. χηλή բառի կապի առթիվ Հ.Աճառյանը գրում է, որ հունարեն բառի «նշանակությունները բավական են ցույց տալու համար թե փոքրասիական հունարենի մեջ բառս ուներ նաև «ղեկ» կամ նման մի առում»:⁶¹ Այս դեպքում չի բացառվում, որ բառն ունենար փոքրասիական ծագում՝ հունարենին անցած Փոքր Ասիայի արևմուտքի թրակա-պելասգյան ինչ-որ բարբառից: Կարծում ենք, որ *Մասքաղէոս* արքայանունն ունեցել է «մեծ ղեկավար» նշանակությունը՝ «մեծ»-ի (հմմտ. հայ. *մեծ*՝ նաև «շատ, զորեղ, իշխանավոր», այբան. maθ «մեծ», իսկ maθi «մեծն»)⁶² և «ղեկավար»-ի փոխաբերական իմաստներով:

17. *Մպարեթոս* <*spar-eth-os: Սրա առաջին բաղադրիչը թրակերեն *σπαρ* «նիզակ» բառն է՝ առկա թրակյան *Σπαρρα-δοκος* և *Σπαρ-τακος* // *Spar-tac-us* անունների մեջ:⁶³ Վերջինս լատինական ձևն է Հռոմում գլադիատորների և ստրուկների ապստամբությունը գլխավորած հանրահայտ Մպարտակի: Սրանց շարքն է դասվում նաև մակեդոնական *Σπορ-ακ-ης* անունը:⁶⁴ Թրակերեն *σπαρ*- բառի հետ միասին հիշյալ անձնանունների համապատասխան մասերը արմատակիցներն են լա-

⁵⁷ *Георгиев, С. 131, ՀՀՀԼ, էջ 112:*

⁵⁸ *ՀԱԲ, հ. III, էջ 295:*

⁵⁹ *ՀՀՀԼ, էջ 61:*

⁶⁰ *ՀԱԲ, հ. IV, էջ 569:*

⁶¹ *Նույնը:*

⁶² *ՀԱԲ, հ. III, էջ 295:*

⁶³ *Георгиев, С. 122.*

⁶⁴ *ՀՀՀԼ, էջ 75:*

տին. *sparus, sparum* «կարճ նիզակ» և գերմ. *Speer* «նիզակ» բառերի:⁶⁵ Ասուվական *Մպարեթոս* արքայանվան մեջ **spar-* հիմքին հավելվել է *-eth-* վերջածանցը և *-os* վերջավորությունը: *Մպարեթոս* նշանակում է «նիզակավոր, նիզակակիր»: Ի նկատի առնենք, որ հնում նիզակը նաև պաշտամունքի առարկա էր և ցեղային առաջնորդների կարգավիճակի նշանակ:

18 և 19. *Առմամիթոռնու* < Առմա-Միթոռնու < *arma-Mithrēos: Այս արքայանվան երկրորդ բաղադրիչի հետ նույնական արքայացանկի *Միթոռնու* անունը հիմք է տալիս *Առմամիթոռնու* անվան այսպիսի բաղադրիչների բաժանման: Սրանցից *առմա-*ն նույնանում է հին հուն. *ἄρμα* «ձիակառք, մարտակառք»⁶⁶ բառի հետ, որն այդպիսի իմաստներով կարող է փոխառյալ լինել փոքրասիական լեզուներից. հմմտ. միկ. հուն. *a-mo* «անիվ» (= *armo)՝ հին հուն. *ἄρμα-ի* (*harma*) դիմաց: Ազգակից լեզուների արմատակից բառերից հմմտ. նաև հին հուն. *αρμοζ* «կցվածք, հավելված», լատին. *arma* «հարմարանք, զործիք, զենք», հին հնդկ. *arā-* «անվի ճառագայթ», *aram* «հարմար, բավական», ավեստ *arəm* «հարմար, համապատասխան», հին սլավ. *jarimŭ* «լուծ» և հայ. *յարմար*:⁶⁷ Վերջինս նախորդների նման *h.-ե.* **ar-* արմատից է՝ «կազմված յ նախդիրով, մ աճականով և *-ար* մասնիկով» (Հ.Աճառյան):⁶⁸ Սրա միջոցով կարելի է հասու լինել *Զարմայր* անձնանվան բուն իմաստին, նրանում տեսնելով հնագույն հայերենում ևս գործածված *արմա «կառք, մարտակառք» բառը: Վերջինիս և *այր* «տղամարդ» բառի զուգորդմամբ (հմմտ. *այրեւծի/այրուծի*)⁶⁹ ունեցել ենք *արմայր «կառամարդ»/«կառավար, կառամարտիկ» բառը, որին *q* սաստկականի հավելումով՝ *զարմայր*, այսինքն՝ «կառամարտիկների պե՞տ»: Սրանից էլ անձնանվանական կիրառմամբ (կամ ընկալմամբ)՝ *Զարմայր*:⁷⁰

Առմամիթոռնու անվան երկրորդ բաղադրիչի և *Միթոռնու* < *mithr-ē-os անվան մեջ կարելի է առանձնացնել **միթոռ-* հիմքը և *-ē-* վերջածանցը: Ըստ երևույթին, այս անվան բուն իմաստը «միթոռավոր» է: Եթե ի նկատի առնենք **միթոռ-*ի հետ համահունչ հուն. *μίτροα* «արևելյան խույր, փաթեթոց» և լատիներենից (որի աղբյուրը հունարենն է) փոխառյալ համարվող հայ. *միտր* «պսակ, խույր», *միթր* «լատին ոճով եպիսկոպոսական կամ քահանայական թագ» բառերի⁷¹ նախնական իմաստները, ապա *Միթոռնու* նշանակելու էր «թագավոր»՝ փոքրասիական քուրմ-արքաներին վայել տիտղոս կամ գահանուն: Հ.Աճառյանը, կասկածի տակ առնելով հուն. *μίτροα*

⁶⁵ *Георгиев, С. 122.*

⁶⁶ «*Древнегреческо-русский словарь*», составил И.Х. Дворецкий, т. I-II, М., 1958, т. I, С. 236; ИЯИ, т. II, С. 723.

⁶⁷ ՀԱԲ, հ. III, էջ 387-388:

⁶⁸ ՀԱԲ, հ. III, էջ 380: Հայ. *յարմար* < *յ-արմ-ար* բառը ուշագրավ է ինչպես հնդեվրոպական նախաձևին մոտ իր նշանակությամբ, այնպես էլ իր *յարմ-* մասով հուն. *ἄρμα//harma* «մարտակառք» բառի հնչյունական կողմի հետ ունեցած նմանությամբ:

⁶⁹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 173:

⁷⁰ Այս դեպքում պետք է հրաժարվել *Զարմայր* անվան *զարմ մասին տրված «ցեղ, սերունդ» ստուգաբանությունից:

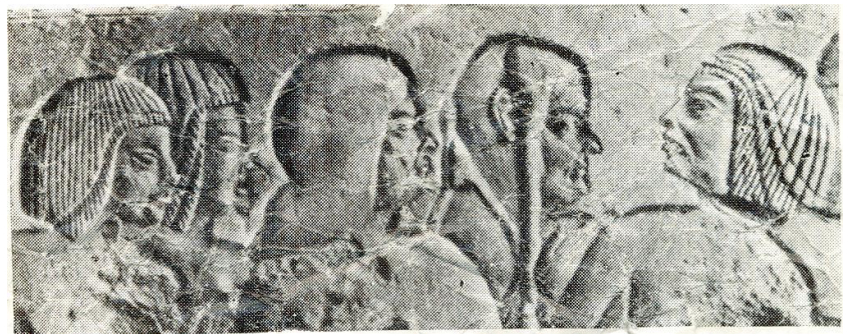
⁷¹ ՀԱԲ, հ. III, էջ 320:

բառը *μίτος* «թել» արմատից բխեցնող տեսակետը, գրում է. «բայց չէ ստույգ. և հավանաբար Փոքր-Ասիականից փոխառությունն է».⁷² Ըստ երևույթին, *Առնամիթոնու* <*Առնա-միթոնու* և *Միթոնու* արքայանուններում արտացոլված է անվանակիր անձանց գահակալության բնույթը: Եթե երկրորդ անունը բնորոշ է եղել քրմական գործառույթներով օժտված գահակալին, ապա առաջինը բնորոշ էր լինելու զինվորական գործառույթներով օժտվածին՝ կառավարտիկների վերնախավի ներկայացուցիչ գահակալին: Դա է շեշտել նրա անվան *Առնա-* բաղադրիչը՝ *Առնա-միթոնու*: Ամենայն հավանականությամբ, նույնպիսի երևույթի հետ գործունենք նաև մեր նահապետի և իր *Ջարմայր* <**q-արմ-այր* անվան դեպքում:

Հավելված

Նկ. 1

Նկ. 2

Խեթական բանակի բազմացեղ կազմի խոստուն վկաներն են եգիպտական պատկերաքանակները: Դրանցից բերված նկար 1-ում գերի խեթական մարտիկները:

⁷² ՀԱԲ, հ. III, էջ 320:

րը ներկայացուցիչներն են եվրոպոիդ ռասայի արմենոիդ մարդաբանական տիպի (թերևս ծագումով Հայկական լեռնաշխարհից լինեն), նկար 2-ում պատկերված մարտիկները հիշեցնում են նույն ռասայի եվրոպարնակ տիպերը (թերևս ասուվացիներ լինեն):⁷³

ВОКРУГ ПАТРИАРХА ЗАРМАЙРА И “ХАЛДЕЙСКОГО” ЦАРСКОГО СПИСКА

___ *Резюме* ___

___ *С. Петросян* ___

В хеттском кодексе законов XIV в. до н.э. племена манда и сала упоминаются как хеттские подданные, ранее освобожденные от повинностей. О представителях этих племен говорится как о колесниках. Потомки манда и сала в виде нахарарских родов Мандакуни и Салкуни древней Армении выступают вместе как в труде Мовсеса Хоренаци (II, 8), так и в “Тахнамаке” (47-е и 48-е листы) и “Зоранамаке” (14-е и 15-е листы). Близость обоих этих родов имеется и по местожительству. Мандакуни – владетели области Аршамуник, а Салкуни когда-то жили южнее Аршамуника в области Тарон. Предки этих родов также жили совместно в этих местах (к северо-западу от озера Ван). Что манда и сала были родственными племенами, вызывают особый интерес этнонимы Manda и Sala, которые этимологизируются на индоевропейско-армянской почве.

По Мовсесу Хоренаци, во время Илионской (Троянской) войны на помощь троянскому царю Приаму отправился служивший ассирийскому царю Тевтамосу армянин Зармайр (I, 20; I, 32). По всей вероятности, в греческом источнике этого рассказа первоначально речь шла не о стране Ассирия, а малоазийской стране Ассува, так как имя *Тевтамос* индоевропейского (фракийско-пеласгского) происхождения. Такого происхождения также большинство имен “Халдейского” царского списка. Такое заключение основывается на фактах, наиболее яркими из которых являются следующие имена: Aralios, Balēos, Balotorēs, Lamparitēs, Lambaris, Derkulos, Peritias (-adēs), Lauostenis, Altados, Susaris, Mamithos, Mamidos, Maskalēos, Sparethos, Mithrēos, Armamithrēos.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Պետրոսյան Սարգիս Գարեգինի - պ.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի առաջատար գիտաշխատող,
Մ.Նալբանդյանի անվ. ԳՊՄԻ պատմության և իրավագիտության ամբիոն,
Email: Yahe1996@mail.ru

⁷³ *Sté u Герни О.*, նշվ. աշխ., էջ 128-129 ներդիրի նկ. 5 և 6: *Նուևի Gurney О.*, *Hetyci, Warszawa, 1970*, էջ 131, նկ. 13 և էջ 261, նկ. 56:

Արկաղի ԱԿՈՊՈՎ

ՏՄՅՔՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԻ «ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ» ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՉ

Մեծ Հայքի XIV աշխարհի Տայքը վրաց պատմագիտության մեջ ներկայացվում է իբրև վրացական հարավային ծայրագավառ՝ «Տառ-Կլարջեթի» անվանմամբ, իսկ նրա ողջ մշակութային շերտը վերագրվում է բացառապես վրացական էթնոսի ձեռքբերումներին: Վրացագիտության մեջ ընդունված է այն համոզմունքը, որ Տայքն իր տարածքում եղած բոլոր հնագույն պետական կազմավորումներով հանդերձ (Դայաենի, Դիաուխի, տաոխներ) հնուց ի վեր բնակեցված է եղել քարթվելական ցեղերով: Ք.ա. III դարում Տայքը վրաց Փառնավազ թագավորի ստեղծած «համավրացական» պետության բաղկացուցիչ մասն էր: Ք.ա. II դարում Հայոց արքա Արտաշեսը, օգտվելով վրացական պետության առժամանակ թուլությունից, միացնում է Տայքը Հայաստանին: Հենց այդ ժամանակաշրջանի հետ է կապվում հայկական տեղանունների առաջացումը Տայքում¹: Ցավոք, վրաց հեղինակները անտեսում են Ստրաբոնի այն հաղորդումը, որ Արտաշես I-ի արշավանքներից հետո «միավորված Արմենիայի մեջ բոլորը միալեզու էին»², բնականաբար խոսում էին ոչ թե վրացերեն, այլ հայերեն:

Տայքի պատմության IV-VIII դդ. շրջանը ևս վրացագիտության մեջ ներկայացվում է Վրաստանի պատմության համատեքստում: Այստեղ հատկանշական է այն մոտեցումը, որ Տայքի տերերը՝ Մամիկոնյանները, ներկայացվում են իբրև վրացական ծագմամբ նախարարական տոհմ, որոնք գերիշխող դիրք ունեին հայոց արքունիքում: Այս առթիվ վրացի ակնավոր գիտնական Ս. Ջանաշիան գրում է. «Հայ ազնվականության առաջին շարքերն անցած Տառի Մամիկոնյանների իշխանական-ֆեոդալական տոհմը իր ծագումով պատկանում էր վրացական ճան ցեղին, ինչպես այդ խոստովանում և հատկապես հիմնավորում է հայկական նորագույն պատմագրության խոշորագույն ներկայացուցիչ պրոֆ. Ն. Ադոնցը»³: Իրականում Ադոնցը երբեք չէր պնդել, որ ճաները վրացական էթնոսի մաս են կազմել: Ջանաշիան փորձում էր իրողությունը ներկայացնել այնպես, կարծես թե հենց Ադոնցն էր Մամիկոնյաններին վրացական ծագում վերագրողը:

Վրաց գիտնականների կարծիքով, հայոց Արշակունյաց պետության կազմում և հետագա շրջանում Տայքը մշտապես եղել է բնակեցված վրացական էթնիկական տարրերով. «Ճշմարիտն այն է, որ բնակչության հիմնական զանգվածը Տառ-Կլարջեթի երկրամասում ի սկզբանե ըստ լեզվի և մշակույթի եղել է վրացական, մինչ հայերը, եթե միայն որևէ տեղ նրանք եղել են, հանդիսացել են վերաբնակիչներ: ... Հարավային Տառ այդ վերաբնակիչները եկել են որպես գաղթողներ, այդտեղ ապահով ապաստան որոնելու: Այդ տեղի է ունեցել հայերի համար ան-

¹ *Նեոլոգիա* 3., *Մենջելոս* 3., *Երևան-Վանաձոր*, 2006, թիվ 19.

² Տե՛ս *Ստրաբոն*. *Օտար աղբյուրները հայերի մասին*, հ. 1, Եր., 1940, էջ 54-57:

³ *Джанашия С.* *Об одном примере искажения исторической правды*, Тб., 1947, С. 19.

տանելի ծանր ժամանակներում՝ պարսիկների և արաբների տիրապետության օրոք՝ V-VII դարերում: Նրանց ձուլմանը վրացիների հետ օժանդակում էր այն հանգամանքը, որ եկողները թվական առումով քիչ էին երկրի բնիկների համեմատ: Այս անվիճելի իրողության համար ենթադրել մի այլ, խելքի մոտ բացատրություն, կատարելապես անհնար է»⁴:

Տայքի պատկանելության շուրջ բանավիճելը վրացագիտության մեջ անընդունելի է: Ս. Ջանաշիան հետևյալ կերպ էր հիմնավորում տայքյան հուշարձանների վրացապատկան լինելը, որը գիտական առումով անհիմն է. «Մինչև հիմա հաշվվում էր, որ Տառ-Կլարջեթի ճարտարապետությունը հանդիսանում է վրաց ճարտարապետության օրգանական մասը»⁵: Տայքի հայկական անցյալի վերաբերյալ յուրաքանչյուր տրամաբանական և փաստարկված պնդում վրաց գիտնականների կողմից ընդունվում է սվիններով: Մեր կողմից, իհարկե, կասկածի տակ չի դրվում Տայքում՝ վրացական պատրիարքությանը ենթակա թեմերի գոյությունը⁶, այսուհանդերձ մենք կփորձենք քննել նահանգի բնակչության և ճարտարապետական հուշարձանների ազգային պատկանելությանը վերաբերող հարցերը:

Տայքը հնուց ի վեր բնակեցված է եղել հայալեզու էթնիկական խմբերով և մշտապես եղել է հայկական պետականության մի մասնիկը⁷: Ք.հ. առաջին դարերում նահանգը դարձել է Դիմաքսյան և Մամիկոնյան նախարարական տների հայրենական կալվածքը:

Տայքի բավականին վաղ քրիստոնեացման մասին են վկայում այն տեղեկությունները, որոնց համաձայն՝ Գրիգոր Լուսավորիչն է եպիսկոպոսներ նշանակում այնտեղ, որոնք կոչված էին ոչ միայն տեղի հոգևոր հոտը ղեկավարելու, այլ նաև՝ դեռևս հեթանոս մնացած ազգաբնակչությանը քրիստոնյա դարձի բերելու: Տայքի եպիսկոպոսներից մեզ են հասել Բասոս, Կիրակոս, Տաճատ և այլ եպիսկոպոսների անուններ: Հիշատակվում է նաև Հովսեփ Վայոցձորեցի կաթողիկոսին հաջորդած Գյուտ կաթողիկոսը, «որ էր ի գաւառէն Տայոց, ի գեղջէն Արահեզայ, այր լի գիտութեամբ հայրվս և առաւելեայրունին, յորդասաց բանիւ և առատաբուղիս վարդապետութեամբ»⁸:

VI դարում ինչպես Գուգարքի, այնպես էլ Տայքի տարածքում ձևավորված կիսանկախ իշխանությունները, որոնք վրացական աղբյուրներում հայտնի են «էրիսթավություններ» անունով, հոգևոր առումով ենթարկվում էին հայոց կաթողիկոսին: Այս պնդմանը համակարծիք է նաև վրաց ականավոր պատմաբան Ի. Ջավախիշվիլին⁹:

⁴ *Джанашиа С.*, նշվ. աշխ., էջ 18-19.

⁵ *Նույն տեղում*, էջ 31.

⁶ *ԵՊՄԻՍՏՅԱՆ Զ.*, *ՅԵՆՅԵԼՈՅ Զ.*, *ՇՅՈՒ-ՅԼՈՐՉՂԵՇՈՒ*, ՅՅ 19, 94.

⁷ *Арутюнян Б.* *К вопросу об этнической принадлежности населения бассейна реки Чорох в VII-IV вв. до н.э.*, *ՊԲՀ*, 1998, 1-2, էջ 233-246:

⁸ *Ղազարայ Փարպեցւոյ պատմութիւն հայոց, թուրթ առ Վահան Մամիկոնեան*, Եր., 1982, էջ 264:

⁹ *Տէ՛ս չճջածօմջօլօ օ.*, *յնրօջլօ յրօն օնՇօրօ*, Բ. 1, օմ., 1960, ՅՅ. 300. Համաձայն *Ի. Ջավախիշվիլու՝ 506թ. եկեղեցական ժողովին մասնակցել է Տայքի Ատատե եպիսկոպոսը, իսկ Հովհաննես Բ Գաբեղենցու կաթողիկոսության տարիներին (VI դարի երկրորդ կես) որպես Տայքի եպիսկոպոս է հանդես գալիս Ստեփանոսը:*

591 թ. պարսկաբյուզանդական հաշտությունից հետո, երբ Հայաստանի մեծագույն մասն անցավ Բյուզանդական կայսրությանը, Մավրիկիոս (Մորիկ) կայսրը ձեռնամուխ է լինում կայսրության նոր տարածքների վարչական համակարգի ստեղծմանը: Նա բարեփոխում է Հուստինիանոսի սահմանած վարչական բաժանումները: Տայքը և Գուգարքի սահմանակից մասերն ստանում են Խորագույն Հայք անունը¹⁰: Նույն 591 թ. Ավանում ստեղծվում է քաղկեդոնական կաթողիկոսություն՝ ի հակակշիռ Դվինի առաքելական կաթողիկոսության: Ավանի քաղկեդոնական կաթողիկոսությունն ուներ հետևորդներ ինչպես հասարակ բնակչության, այնպես էլ բարձրաստիճան հոգևորականության շրջանում, այդ թվում Հայաստանի արևելյան մասում: 602-603 թթ. պարսից Խոսրով արքան գրավում է Հայաստանը և վերացնում Ավանի կաթողիկոսական աթոռը: Դվինում Աբրահամ կաթողիկոսի պահանջով եկեղեցու հայրերը բանադրանքի են ենթարկում Քաղկեդոնի ժողովը: Եկեղեցական գործիչների այն մասը, որոնք չկատարեցին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի պահանջը, ստիպված հեռացան Տայք, որը, լինելով սահմանակից Բյուզանդիային, լոյալ էր քաղկեդոնական բնակչության հանդեպ¹¹:

Իսկ ինչո՞ւ Տայքի առաքելական հայության շրջանում լայն տարածում գտավ քաղկեդոնականությունը: Թերևս պատճառներն ավելի շատ են, քան դրանք երևում են առաջին հայացքից: Եթե V-VI դարերում հայերի շրջանում քաղկեդոնիկ դավանանքին հարելը Պարսկաստանին հակադրելու դրսևորում էր, ապա VII դ. կեսերին՝ արաբական առաջին արշավանքների ժամանակաշրջանում, հայության մի մասի մեջ սկսեց գերիշխել հունական եկեղեցու հետ միանալու տեսակետը՝ պայմանավորված մահմեդական արաբների դեմ Բյուզանդիայի աջակցությունը ստանալու ցանկությամբ: Այս միտումը բնորոշ էր սահմանամերձ շրջաններում բնակվող հայությանը, որը, հայտնվելով ազգապահպանման համար անբարենպաստ պայմաններում, կրոնափոխ լինելուն գերադասել է դավանափոխ լինելը՝ ընդունելով հարևան հզոր քրիստոնյա պետության դավանանքը:

Տայքը մեծապես տուժեց արաբական դժնդակ տիրապետության ժամանակաշրջանում: Արաբական պատժիչ ջոկատները ավարի ու ավերի ենթարկեցին նահանգը: VIII դարի հակաարաբական ապստամբությունների ընթացքում Տայքը հաճախ դառնում էր հայկական ուժերի հավաքատեղին, որտեղից էլ կառավարվում էին հակաարաբական ելույթները: Տայքի ռազմավարական նշանակությունը գիտակցելով՝ արաբները մի քանի պատժիչ արշավախմբերի միջոցով ավարի ու ավերի ենթարկեցին նահանգը, որի արդյունքում Տայքի բնակչության մի մասն արտագաղթեց, մյուսը ապաստանեց անմատչելի վայրերում: Այն հայ հոգևորականները, ովքեր վերապրեցին արաբական արշավախմբերի սպանող, գլխավորապես անցան Բյուզանդիա: 775 թ., երբ ճնշվեց հայոց հուժկու ապստամբությունը, Մամիկոնյանները Տայքը հանձնեցին իրենց հետ խնամիական առնչություններ ունեցող Բագրատունիներին: Հայոց իշխան Աշոտ Մսակեր Բագրատունին Տայքում

¹⁰ *Տե՛ս Լեռ, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր., 1947, էջ 224:*

¹¹ *Арутюнова-Фидания В. Повествование о делах армянских (VII век) Источник и время, М., 2004, с. 183, 250.*

կառուցեց Կադամախի ամրոցը: Տայքի հյուսիսային հարևանը՝ Կղարջքը, անցավ 774-775 թթ. հակաարաբական ապստամբության ղեկավարներից մեկին՝ Վասակ Բագրատունուն¹², որի թոռ Աշոտն իր հերթին ստեղծեց մի նոր իշխանություն՝ Արտանուջ կենտրոնով: Հաստատվելով Վրաստանին սահմանամերձ շրջանում՝ Աշոտը խնդիր ուներ ամրապնդելու իր իշխանությունը, ապահովագրելու այն արաբական ոսնձգություններից: Ուստի նրան անհրաժեշտ էր սոցիալական լայն հենարան և ուժեղ պետության հովանավորություն՝ Տփղիսի արաբական ամիրայության դեմ պայքարում: Այդպիսի հենարան Աշոտ իշխանը տեսնում էր արաբական իշխանություններից դժգոհ վրացիների մեջ: Հակաարաբական պայքարում ամենամեծ օգնությունը կարող էր նրան ցույց տալ Բյուզանդական կայսրությունը: Շահելու համար այդ երկու ուժերի համակրանքը՝ Աշոտին անհրաժեշտ էր ընդունել քաղկեդոնական դավանանքը: Այդ հարցում Աշոտը չհապաղեց. նա և իր մերձավորները մկրտվեցին քաղկեդոնական ծեսով, որից հետո ձեռնամուխ եղան նորաստեղծ իշխանության ամրապնդման աշխատանքին: Աշոտ Բագրատունին կայսեր կողմից կյուրապաղատի տիտղոս է ստանում, որը կայսեր կողմից ոչ այնքան Աշոտին սիրաշահելու, այլ ուղղակի արաբներին հակակշիռ ստեղծելու նպատակ էր հետապնդում: Այսպես Կղարջքում տեղի ունեցավ կյուրապաղատության առաջացումը, որը X դարում ընդարձակվեց գերազանցապես Տայքի տարածքների հաշվին: Բնակչության մեծամասնությունը իշխող վերնախավի նման հարեց քաղկեդոնականությանը: Նորահավատ բնակչության հոգևոր պահանջումների բավարարման համար Վրաստանից մեծ թվով հոգևորականներ եկան Տայք և Կղարջք, որտեղ նրանք, չբավարարվելով արդեն իսկ քաղկեդոնական մեծամասնության առկայությամբ, բազմապատկեցին հոգևորությունը: Ինչ խոսք, վրաց հոգևորականության հետևից Տայք ներթափանցեցին նաև վրացական էթնիկական խմբեր, որոնք Տայքի բնակչության ազգային կազմի վրա ազդեցություն չունեցան:

Ո՞րն է պատճառը, որ հայաբնակ բնակավայրերում հայերի կողմից կառուցված հրաշալիքները՝ Չորդվանքը, Օշկվանքը, Խախուն, Իշխանը, Բանակը և այլն, սեփականացվել էին վրացիների կողմից, և այսօր դրանք ներկայացվում են իբրև միջնադարյան վրացական մշակույթի գլուխգործոցներ: Վրացական կողմն ունի մի շարք փաստարկներ՝ արձանագրությունները եկեղեցիների վրա, Դավիթ Կյուրապաղատի հատած դրամները վրացերեն մակագրություններով, Տայքի եկեղեցիներում գրված բազմաթիվ վրացերեն ձեռագրերը, Տայքում վրացական պատրիարքությունը ենթակա թեմերի գոյությունը: Ինքնըստինքյան, այս բոլոր փաստարկները խոստում են, բայց երբ կատարում ենք սկզբնաղբյուրներում առկա պատմական փաստերի համակողմանի և անաչառ վերլուծություն, ապա ստանում ենք մեզ հետաքրքրող բոլոր հարցերի պատասխանները:

Տայքի անցյալի վերաբերյալ մեծագույն բացահայտումները կատարվել են ակնանավոր գիտնական ակադեմիկոս Ն. Մառի կողմից: Մառը գտնում էր, որ

¹² Վասակ և Մմբատ Բագրատունիների հայրն էր հայոց սպարապետ Աշոտ «կույր» Բագրատունին, որը 748-750 թթ. Հայաստանում հակաարաբական ապստամբության ղեկավարներից էր:

«վրացի» տերմինը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ուներ դավանաբանական նշանակություն, որով բնութագրվում էին Տայքի հայ քաղկեդոնականները¹³: Վերջինիս կարծիքով, հայ ժողովրդին հսկայական վնաս հասցրած հայ քաղկեդոնականների ապագայնացման գործընթացն է պատճառը, որ Վրաստանը հարևատացավ Տայքով և Կղարջքով¹⁴: Մատի պնդմամբ, Մ. Տայքի վրացի հոգևորականությունը շրջապատված էր թեև հավատակից, սակայն այլազգի հայ ազգաբնակչությամբ: Երկիրը վրացական անվանելը նրանք հիմնավորում էին լոկ նրանով, որ եկեղեցիներում ժամերգությունը տեղի էր ունենում վրացերեն¹⁵: Մեծանուն ակադեմիկոսը պնդում էր նաև, որ վրացերենը տարածաշրջանում եղել է միայն ու միայն եկեղեցական լեզու և ժողովրդի մեջ լայն տարածում չունեի¹⁶: Մնացած գրեթե բոլոր պարագաներում նրանք օգտագործում էին հայերենը: Օրինակ, Տայքի քաղկեդոնիկ հայերից Գրիգոր Բակուրեանը, որը 1083 թ. Բուլղարիայում հիմնադրեց Պետրիցիոնի վանքը, վանքի կանոնադրությունը հեղինակելիս իր անվան դիմաց ստորագրել է հայերենով և անգամ հունարեն նշել, որ իր ստորագրությունը հայերենով է արված¹⁷: Համաձայն Պետրիցիոնի կանոնագրքի 182-րդ հոդվածի՝ հայերը քաղկեդոնական եկեղեցիներում պաշտոնական ժամերգությունը պիտի կատարեին վրացերեն¹⁸: Քանի որ հայ քաղկեդոնական համայնքի եկեղեցիներում, իր ժամանակի սահմանված կանոնով, արարողությունը կատարվում էր վրացերեն, դրանից ելնելով էլ այդ նույն եկեղեցիների պատերին գրանցվող արձանագրությունները կատարվում էին վրացերենով:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ Տայքի որոշ եկեղեցիների արձանագրությունների լեզուն չի որոշում Տայքի հուշարձանների ոճային և ազգային պատկանելությունը: Առավել ևս, որ որոշ դեպքերում այդ արձանագրությունները կատարվել են ուղղագրական լուրջ սխալներով: Պետք է նշել, որ հայ քաղկեդոնականների գլխավոր եկեղեցիների արձանագրությունները գրվել են անթերի, քանի որ այդ եկեղեցիներին կից եղել են գրչության կենտրոններ, որտեղ գրվել են բազմաթիվ վրացական ձեռագրեր: Խոսքը վերաբերում է գյուղական բնակավայրերի եկեղեցիներին, որոնց արձանագրությունները ներկայացված են վրացագիտական աշխատություններում: Այսպես, էքեք (Այգեկ) գյուղի եկեղեցու վրացերեն և հունարեն արձանագրությունները Է. Թաղաիշվիլին բնութագրում է իբրև անգրագետ և ավելացնում, որ այդ արձանագրությունների հեղինակը վատ էր տիրապետում

¹³ *Март Н. Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища. Л.; М., 1934, С. 131. Վ. Ստեպանենկոյի մեկնարանությամբ՝ քաղկեդոնականությունն այս դեպքում վրացական տարրերակով ուղղափառության ընդունումն է, որը զուգակցվում է եկեղեցիներում վրացերեն ժամերգությամբ: Տե՛ս **Степаненко В.** Торники и Тарониты в Византии (к вопросу о существовании т.н. Тайкской ветви Торникянов), *Античная Древность и Средние века*, 1999, N 30, С. 35.*

¹⁴ Տե՛ս *Март Н.* Аркаун, монгольское название христиан связи с вопросом об армянах халкедонитов, *ВВ*, XII, СПб., 1906, С. 6.

¹⁵ Տե՛ս *Март Н.* Георгий Мерчуле, *Житие Григория Хандзтийского*, СПб., 1911, С. 123.

¹⁶ *Նույն տեղում*, էջ XVI.

¹⁷ Տե՛ս *Март Н.* Аркаун ..., С. 20:

¹⁸ *Մարության Տ.*, Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում, Եր., 2003, էջ 244-245:

ինչպես հունարենին, այնպես էլ վրացերենին: Էքեքյան արձանագրությունը, ըստ Թադախիշվիլու, պետք է որ կատարված լիներ 1006-1007 թթ., այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանում, երբ «Տառ-Գլարջեթյան Քարթվելական թագավորությունը» իր մշակութային ծաղկման ժամանակաշրջանում էր: Բնականաբար դժվար է դառնում հավատալ նրան, որ «վրացական ազգային մեծամասնություն ունեցող Տառյում վրացի հոգևորականների կողմից» նման անգրագիտություն դրսևորվեր տաճարի պատերին: Մեր այս պնդմանը, իհարկե, կցանկանան հակադրվել՝ պնդելով, որ այդ արձանագրությունները կատարողը վրացի չի եղել, և դրանով են բացատրվում այն բազմաթիվ ուղղագրական սխալները, որոնք առկա են արձանագրության մեջ: Մակայն չնոռանանք, որ վրացագիտության մեջ գերիշխող տեսակետի համաձայն՝ Տայքի թե՛ բնակչությունը և թե՛ հոգևորականությունը վրացիներ էին, ուստի դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես կարող էին վրացի հոգևորականներն ու բնակչությունը հանդուրժել տառասխալներով արձանագրություններ: Այս ամենն ունի ընդամենը մի բացատրություն, որ ո՛չ Էքեքի հոգևորականությունը և ո՛չ էլ բնակչությունը քաջատեղյակ չէին վրացերենին, այսինքն՝ վրացիներ չէին, այլ քաղկեդոնական հայեր: Իսկ որ Տայքում հայերը հնուց ի վեր ապրել և արարել են, վկայում են ինչպես եկեղեցիների վրա հանդիպող հայատառ թվագրումները (Իշխան, Խախու և այլն), այնպես էլ միջնադարյան հեղինակների աշխատությունները:

Տայքի քաղկեդոնական ազգաբնակչության հայախոս լինելու վերաբերյալ պահպանվել են մի շարք տեղեկություններ: Դրանցից առաջինը վերաբերում է X դարին: Ականավոր գիտնական Ներսես Ալիկյանի կողմից հայտնաբերվեց «Պղնձե քաղաքի» պատմության վերաբերյալ փաստաթուղթը, որով հավաստվեց Դավիթ կյուրապաղատի ազգությամբ հայ լինելը, նրա պալատականների և ժողովրդի հայախոս հայեր լինելը և, այդպիսով, Տայքի կյուրապաղատության հայկական լինելը¹⁹: Մեզ են հասել նաև Տայքում գրված բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնք պահպանվում են Մատենադարանում²⁰: Տայքի քաղկեդոնական հայության վերաբերյալ ամենաուշագրավ տեղեկությունները թերևս հաղորդում է XVII դարի հայ հեղինակ Հակոբ Գարնեցին, որը հաղորդում է հետևյալը. «Եւ կայ ի մէջ ձորոյն մեծամեծ վանորայք Վրացի գուղն Խախու, Ոշկ և Իշխան, որ յար և նման ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբն Սոփի ի Կոստանտնուպոլիս:...Եւ էին բնակիչք երկրիս կէսն Հայք և կէսն ազգաւ և կրօնիւք Վրացի, բայց Հայի լեզուաւ խօսէին...»²¹:

Վերջապես, Տայքում առկա բազմահազար հայության մասին մեզ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում XVI դարի վերջի թուրքական «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարը» հարկացուցակը: Այս հարկացուցակում ներկայացված են Չըլդըրի (Ախալցխայի) նահանգի հարկման ենթակա բնակավայրերն ըստ ընտանիքների, որտեղ առկա են նաև այդ ընտանիքների ղեկավարների անունները, ներկայացված են գանձվող հարկերի չափերը: Այս հարկացուցակը կազմվել է

¹⁹ Ներսես վ. Ալիկյան, *Չրոյց Պղնձե քաղաքի*, «Հանդէս ամսօրեայ», 1958, 1-4, էջ 30-48:

²⁰ Տե՛ս Մատենադարան, *Ձեռագիր N 3223*, էջ 326բ, 8624, էջ 96բ, 8064, էջ 20բ, 22ա:

²¹ *Թակուր Գարնեցի*, *Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ*, 1903, էջ 18:

1595 թ. և արտացոլում է մինչև Տայքի քրիստոնյաների զանգվածային մահաբերականացումն ընկած վիճակը: Հետևաբար այն, ըստ վրացի հետազոտողների, պետք է որ ցույց տար Տայքի բնակչության մեջ վրացական էթնոսի գերակշռությունը: Սակայն, որքան էլ որ հարկացուցակը թարգմանած Ս. Ջիքիան փորձում էր «Հովհաննեսներին» ներկայացնել իբրև «Իվանե» և «Գրիգորներին» իբրև «Գրիգոր», այսուհանդերձ Փանակի լիվայի բնակավայրերում (Տայքի Բերդացիոր գավառ և Ճակքի արևելյան հատված) մեծամասնություն (մոտ 2/3) էին կազմում հայկական և հայերի շրջանում լայն տարածում ունեցող անուններով մարդիկ, մինչդեռ վրացական անուններով մարդիկ շատ քիչ են հանդիպում: Ամենատպավորիչ օրինակը, որը ցույց է տալիս հայ քաղկեդոնականների առկայությունն այստեղ, դա Ջատգերակ գյուղի բնակիչ «գյուրջի Տեր Հակոբն» է²²:

Այսպիսով, Տայքը վաղնջական շրջանից եղել է հայկական աշխարհի մի մասնիկը: Զարգացած միջնադարում մեծասամբ հարելով քաղկեդոնականությանը՝ տայեցի հայը չի ասիմիլացվել վրացական էթնոսին: Ընդհակառակը, Տայքում առկա վրացական փոքրամասնությունն առօրյայում ընդօրինակել է հայերենը՝ հայերին փոխանցելով վրացերենը միայն ու միայն իբրև եկեղեցական ժամերգությունների լեզու: Քաղկեդոնիկ հայերի կողմից իրենց իսկ համար կառուցված հուշարձանները չեն կարող որակվել իբրև վրաց ազգի ձեռքբերումներ, իսկ Տայքի պատմության ուսումնասիրությունը Վրաստանի պատմության համատեքստում գիտականորեն սխալ է և անընդունելի:

О ВОПРОСЕ “ПРИНАДЛЕЖНОСТИ” ТАЙКСКИХ ПАМЯТНИКОВ

___ Резюме ___

___ А. АКОПОВ ___

XIV область Великой Армении - Тайк с древнейших времен являлся частью армянской государственности и издревле был населен армянами. Об этом свидетельствуют армянские и греческие источники. В X веке край вошел в состав курапалатства, которое было основано еще в IX веке в соседнем Кгарчке, под предводительством Багратидов. Дабы получить поддержку со стороны Византийской империи в борьбе с арабами, тайкские Багратиды приняли халкидонитство, а в Тайке появилось грузинское духовенство. Однако халкидонизация не подразумевало грузинизации армян. Грузинский стал лишь церковным языком тайкских армян, о чем свидетельствует академик Н.Марр. Ошкванк, Банак, Хаху, Чордванк и другие памятники архитектуры, построенные армянами-халкидонитами не могут рассматриваться в качестве грузинских, а изучение истории Тайка в контексте истории Грузии научно не обосновано.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ակոպով Արկադի Արտյոմի – պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող, E-mail: arkadone@mail.ru

²² Գլուքոստանի շրջանի մասին, Բ. 2, Երևանի լեզվաբանական ինստիտուտի տարգմանիչ, 1941, թ. 345.

Լուսինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՕՐՈՆՏԵՍ-ԵՐՎԱՆԴԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՂ

Հայաստանի նախկին սատրապ Օրոնտես-Երվանդը, լինելով մոտ 200-ամյա դադարից հետո Հայաստանի անկախությունը վերականգնած և անկախ պետության հիմնադիր դարձած անձ, չէր կարող տեղ գտած չլինել հայ ավանդական պատմագրության մեջ: Այսուհանդերձ, իր այդ հայտնի անունով նա բացակայում է մեր պատմիչների երկերում, երբ նրանց հայտնի է այդպիսի մի կերպար՝ ավանդական Վաղարշակը (ըստ Մովսես Խորենացու) կամ Արշակը (ըստ Անանուն պատմիչի), որին նրանք, հայ Արշակունիների արքայատոհմի հիմնադիրը համարելով հանդերձ, համարում են նաև մակեդոնական նվաճողների ժամանակակիցը՝ նրանց դեմ պայքար մղած և հաղթած Հայոց թագավոր: Մեր պատմիչները Արշակունի են համարում ոչ միայն պարթև Արշակունիների հայկական ճյուղի ներկայացուցիչներին, այլև նախորդ հայկական արքայատոհմերի ներկայացուցիչներին: Գ.Սարգսյանը, Մար Աբաս Կատինային ի նկատի առնելով, գրում է, որ նրա «պանարշակունիական» կոնցեպցիան ելակետ է հանդիսացել Խորենացու, Անանունի և Պրոկոպիոս Կեսարացու համանման հայեցակարգերի համար¹:

Նույնպիսի մտեցմամբ, Վաղարշակին հայ Արշակունիների նախնին համարող տեսակետը պատճառ է դարձել, որ մեր պատմաբանների աշխատություններում նրա պատմական նախատիպերից առաջինին՝ Օրոնտես-Երվանդին վերաբերող գործունեությունը ևս վերագրվի Արշակունի տարբեր թագավորների: Այսպես, ավանդական Վաղարշակի պատմական նախատիպ համարվում է կամ հայ Արշակունի արքայատոհմի հիմնադիր Տրդատ 1-ինը (Արտաշիսյան արքայատոհմի հիմնադիր Արշակունի համարված Արտաշես 1-ինի հետ միասին)² կամ միայն Տրդատ 1-ինը (52-80)³ կամ նրա ավագ եղբայր, պարթևական արքայիցարքա Վաղարշ 1-ինը⁴ կամ թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը⁵:

¹ **Սարգսյան Գ.**, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Եր., 1966, էջ 63, 133:

² **Периханян А.** Древнеармянские востаники, “Вестник древней истории”(այսուհետև՝ ВДИ), 1956, N 2, С. 51, прим. 3.

³ **Адонц Н.** Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 432-433: **Բասմաճեան Կ.**, Բսկական պատմություն Հայոց, Վ. Պոլիս, 1914, էջ 100-102: **Սամուելյան Խ.**, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. I, Եր., 1939, էջ 181, 264, 328: **Դանիելյան Է.**, Պարթևական պետության պատմության որոշ դրվագներ Մովսես Խորենացու լուսաբանությամբ, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1976, թիվ 3, էջ 168, 169: **Պետրոսյան Ս.**, Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմտյան և հյուսիսային հարևանները հայ-հռոմեական փոխհարաբերությունների ոլորտում (I դ. Երրորդ քառորդ), Լրաբեր հասարակական գիտությունների (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 1979, թիվ 4, էջ 61-64:

⁴ **Աբեղյան Ս.**, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ.Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899, էջ 489, ծան. 1:

Առավել համոզիչ են Գ.Սարգսյանի մոտեցումները: Ըստ նրա՝ Վաղարշակը հավաքական անձ է՝ բաղկացած Արտաշես Ա-ի, Տրդատ Ա-ի և այլ հայ իշխողների առանձին գծերից,⁶ «Վաղարշակի՝ որպես բարեփոխիչ թագավորի կերպարը, փաստորեն, հավաքական, *հայոց մի շարք թագավորների* գծերն ու գործունեությունը արտահայտող կերպար է»⁷: Այո՛, Վաղարշակի կերպարը հավաքական-համադրված կերպար է: Բայց ընդգծված բառերը չեն բացառում այդ կերպարում նաև Օրոնտես-Երվանդի՝ մ.թ.ա. 331թ. Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Հայաստանի անկախությունը վերականգնած անձին բնորոշ գծերի առկայությունը: Նախ և առաջ նրան, քան թե Արտաշես 1-ինին կամ առավել ևս Տրդատ 1-ինին կարելի է համարել այդպիսի անձնավորություն, որովհետև վերջիններս «պետության կազմավորման ուղղությամբ» առանձին ջանքեր թափելու կարիք չէին զգում. կազմավորված պետություն՝ անկախ Մեծ Հայքի թագավորությունը, գոյություն ուներ Օրոնտես-Երվանդի ժամանակներից սկսած:

Ինչո՞ւ մենք պետք է անվերապահորեն ընդունենք Վաղարշակին պարթև Արշակունի համարող մեր պատմիչների որդեգրած տեսակետը, բայց հավատ չընծայենք նրանց, երբ նրանք Վաղարշակին համարում են մակեդոնական նվաճողների ժամանակակիցը:

Իսկապես էլ, Վաղարշակի մասին մեր պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների մանրագնին քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանց մի զգալի մասը վերաբերում է մ.թ.ա. 4-րդ դարի վերջերին: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Վաղարշակը «ընդդեմ լեբինն Կալկասայ կողմնակալ հիւսիսայ կարգէ գմեծ եւ զհօր ազգն, եւ նահապետութեանն անուն կարդայ բոլեշխ Գուգարացոց, որ էր լեալ ի գաւակէ Միհրդատայ՝ Դարեհի նախարարի. գոր ածեալ Աղեքսանդրի՝ թողու իշխան ի վերայ գերութեանն ի Վերիացոց ազգացն...»⁸: Դարեհի//Դարեհ 3-րդ Կողոմանոսի (մ.թ.ա. 336-330թթ.)՝ Աքեմենյան վերջին արքայից արքայի և Ալեքսանդր Մակեդոնացու վկայակոչումը այստեղ պատահականության արդյունք լինել չի կարող: Ըստ երևույթին, Աքեմենյան աշխարհակալության գոյության վերջին տարիներին հետագա Վիրքի տարածքում կառավարիչ նշանակված Միհրդատը պարտականություն է ունեցել հսկել Դարիալի լեռնանցքը՝ թույլ չտալով հյուսիսկովկասյան բարբարոս ցեղերի թափանցումը հարավ: Ուրեմն, Վաղարշակը նրա որդի Միհրդատին նշանակել էր Գուգարաց բոլեշխ և նրան վստահել նույն պարտականության կատարումը:

Ինչպես տեսնում ենք, վրացական պետության՝ *Վիրք (Իրերիա, Քարթլի)* կոչվածի մասին խոսք անգամ չկա: Եվ չէր էլ կարող լինել, որովհետև Դարեհի և

⁵ *Адоиц Н.* նշվ. աշխ., էջ 432: Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետև՝ ՀԺՊ), ՀՄՄՀ ԳՍ հրատ. հ. I, Եր., 1971, էջ 746-747:

⁶ ՀԺՊ, հ. I, էջ 674: Նույն կարծիքն է պաշտպանում նաև Ա.Փերիխանյանը (*Периханян А.*, նշվ. աշխ., էջ. 51, ծան. 3):

⁷ *Սարգսյան Գ.*, Մովսես Խորենացին և նրա «Հայոց պատմությունը», ՊԲՀ, 1973, թիվ 2, էջ 57:

⁸ Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Քննական բնագիրը Մ.Արեղյանի և Ս.Հարությունյանի (աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ.Մալխասյանի), Եր., 1981, Բ, ք:

Ալեքսանդրի ժամանակ այն դեռևս գոյություն չունեի (այն ստեղծվել է մ.թ.ա. 3-րդ դարի 70-ական թվականներին): Այն գոյություն չունեի նաև Վաղարշակի ժամանակ, որն այստեղ կարգեր էր հաստատում և կողմնակալ նշանակում: Ուրեմն, Վաղարշակի նախատիպն այս դեպքում չէր կարող լինել ո՛չ Արտաշես 1-ինը, ո՛չ Տրդատ 1-ինը (կամ նրա եղբայր Վաղարշ 1-ինը), ո՛չ էլ հայ Արշակունի Վաղարշ 2-րդը: Նրանց բոլորի ժամանակ կար, գոյություն ունեի Կուր գետի և Դարիայի լեռնանցքի միջև տարածված Վրաց թագավորությունը: Այսպիսով, վրաց պետականության ստեղծմանը նախորդած ժամանակաշրջանում հիշյալ տարածքում ռազմավարական գործունեություն ծավալած Հայոց թագավորը կարող էր լինել միայն Երվանդունի արքայատոհմի ներկայացուցիչ Օրոնտես/Երվանդը՝ ավանդական Վաղարշակի պատմական առաջին նախատիպը⁹:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքի ընթացքում և դրան հաջորդած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած դեպքերն իրենց արտացոլումն են գտել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Ա գրքի լա գլխում: Հայկազանց վերջին իշխողի՝ Վահեի վերաբերյալ այնտեղ կարդում ենք. «Մա ընդվզեալ՝ մեռանի յԱղեքսանդրէ Մակեդոնացոյ: Յայսմ հետէ մինչև ցթագաւորութիւնն Վաղարշակայ ի Հայս՝ ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ. քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ՝ այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս»¹⁰: Դժվար չէ կռահելը, որ եթե հաղորդման առաջին մասում արտացոլված է Ալեքսանդրի արշավանքների ժամանակաշրջանը, ապա հաղորդման երկրորդ մասի մեջ իր արտացոլումն է գտել դիադոքոսների պայքարի ժամանակաշրջանը: Ուրեմն, եթե Գավգամելայի ճակատամարտում Ալեքսանդր Մակեդոնացու բանակի դեմ էլած աքեմենյան բանակի կազմում գտնվող երկու հայ զորավարներից Օրոնտես/Երվանդը պատմական նախատիպերից մեկն է մակեդոնացիների դեմ հաղթական պատերազմ մղած խորենացիական Վաղարշակի¹¹, ապա Միթրաուստես/Միհրվահիշտն էլ իր հերթին պատմական նախատիպ կարող էր ծառայել Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Դարեհի ժամանակակիցը համարված մեկ ուրիշ հայի կերպարի՝ ճակատամարտում Ալեքսանդրի դեմ հանդես եկած և զոհված Վահեի: Նրա վերաբերյալ Լ.Շահինյանը նկատում է, որ Վահե անունը Վահագն դիցանվան տարբերակն է, իսկ Բրանում սրա իմաստային համարժեքն էր Միթրա/Միհր-ը՝ լույսի, արևի և կրակի աստծու անունը: «Այս ամենից հետևում է, -գրում է Լ.Շահինյանը, որ Վահեն ստուգաբանորեն, իրոք, Միթրա-Միթրաուստեսն (Միհրվահիշտը - Լ.Պ.) է, որ հավանական է, Վահեին պարսիկները, որոնց զորաբանակի կազմում նա կռվում էր, կոչել են այդ անվան իմաստային տարբերակով՝ Միթրա և այն Միթրաս, Միթրես, Միթրաուստես ձևով անցել է հույներին»¹²:

⁹ Պետրոսյան Լ., Ավանդական Վաղարշակի պատմական ու վիզյակական նախատիպերի շուրջ, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. V, Գյումրի, 2002, էջ 136-142:

¹⁰ Խորենացի, Ա, լա:

¹¹ Նույնը, Բ, դ, Բ, է:

¹² Շահինյան Լ., Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ հիշատակվող Վահեի մասին, ՊԲՀ, 1973, թիվ 4, էջ 175:

Միանգամայն ընդունելի դատողություն է: Բայց Լ.Շահինյանը կարծում է նաև, որ Վահե//Միհրվահիշտ//Միթրաուստեսը ոչ թե Փոքր Հայքի կառավարիչը, այլ «համայն հայոց թագավորն է եղել»¹³, իսկ Օրոնտես//Երվանդը ոչ թե Մեծ Հայքի կառավարիչն է եղել, այլ Փոքր Հայքի կուսակալ կամ լավագույն դեպքում թագավոր» կամ «Վահե-Միթրաուստեսին (Միհրվահիշտին) ենթակա կուսակալ և առաջնորդ, որը ավելի հավանական է»¹⁴: Հայագետի այս կարծիքը հակասում է Արիանոսի վկայությանը: Վերջինս հիշատակում է Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակից հայ կառավարիչ-գործարարականատարներից նախ Օրոնտես//Երվանդին, ապա Միթրաուստես//Միհրվահիշտին: Պարզ է, որ Օրոնտես//Երվանդը ավելի հեղինակավոր դեմք էր, քան Միթրաուստես//Միհրվահիշտը¹⁵: Ուրեմն, կասկած լինել չի կարող, որ Գավգամելայի ճակատամարտում Օրոնտեսը ներկայացրել է Մեծ Հայքը, իսկ Միթրաուստեսը՝ Փոքրը: Այժմ կարելի է պնդել, որ սրանցից առաջինը Երվանդ սատրապն է՝ ավանդական Վաղարշակի առաջին նախատիպը, իսկ երկրորդը՝ Միհրվահիշտը, պատմական նախատիպն է խորենացիական Վահեի: Ըստ այդմ, Միհրվահիշտը Փոքր Հայքի թագավորությունը վերականգնած լինել չէր կարող: Իսկ Օրոնտես-Երվանդը դարձել էր Հայաստանի մեծ մասի կառավարիչ՝ ներառյալ նաև Փոքր Հայքի այսբեփրատյան շրջանները:

Մակեդոնական նվաճումների շրջանում Հայաստան էր ներխուժել Մենոն գորավարը, որը հասել էր, հավանաբար, Փոքր Հայքի վրայով մինչև Ճորոխի ավազանում գտնվող Սպերի ոսկեհանքերի շրջան¹⁶: Սրա դեմ պետք է ձեռնարկված լինե՞ր Վաղարշակի առաջին արշավանքը: Պատմահայրը գրում է. «Միաբանե եւ Վաղարշակ գօր բագում յԱտրպատականէ եւ ի Հայոց, որ ի միջոցի աշխարհիս, արս անուանիս եւ քաջս... Հասանէ ի միջոց աշխարհիս, վերագոյն քան գակունս մօրին Մեծի, յափն Երասխայ, մօտ յԱրմաիր, որ ասի բլուր. արուրս շատս առնելով անդ... Եւ աստի միաբանեալ զբոլոր կողմանս աշխարհիս՝ հասանէ առ սահմանօքն Խաղտեաց»¹⁷: Նախապես Վաղարշակի հրամանատարության տակ մեր աշխարհի կես մասի, այսինքն՝ միայն Մեծ Հայքի ուժերն են եղել, ինչպես էլ իրականում եղել է Օրոնտես-Երվանդի դեպքում: Միայն երկրի կենտրոնում հաստատվելուց հետո է, որ նրա մոտ գումարվում են մեր աշխարհի բոլոր կողմերի ուժերը, որոնք բաղկացած էին լինելու թե՛ Մեծ Հայքի, թե՛ Փոքր Հայքի գորամասերից: Ըստ երևույթին, Փոքր Հայքի ուժերը Երվանդի գործին էին միացել Միթրաուստեսի՝ Խորենացիական Վահեի զոհվելուց հետո:

Շարունակության մեջ Մովսես Խորենացին մանրամասնորեն արդեն խոսում է մակեդոնացիների դեմ Վաղարշակի սկսած պատերազմում ռազմական գործողությունները Փոքր Հայքի տարածք փոխադրելու մասին¹⁸, չանելով Խաղ-

¹³ Շահինյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 176:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 177:

¹⁵ Arrian, III, 8, 5 (Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Եր., 1987, էջ 97):

¹⁶ Strabo, XI, 14, 9 (Ստրաբոն, Քաղեց և թարգմանեց Հ.Աճառյան, Եր., 1940, էջ 61):

¹⁷ Խորենացի, Բ, դ:

¹⁸ Պետրոսյան Լ., Օրոնտես-Երվանդի հակամակեդոնական գործունեության արտացոլումը Մովսես Խորենացու երկում, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազ-

տիքի սահմանների մոտ ծավալված իրադրությունների նկարագրությունը: Այդ բացթողումն է լրացնում Ստրաբոնի հաղորդումը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից Հայաստան ուղարկված մակեդոնացիների կրած անհաջողության և Մենոնի սպանության մասին. «Կան ոսկու հանքեր Միսպիլիտիսի մեջ՝ Կաբալայում, ուր ուղարկվեց Մենոնը Ալեքսանդրի կողմից գորքով, բայց խեղդամահ եղավ բնակիչների կողմից»¹⁹: Անկասկած, Մենոնի գլխավորած գորքը պարտություն էր կրել և նահանջել՝ գերի թողնելով իր հրամանատարին: Պատմահոր շարադրմամբ հետևենք Վաղարշակի կողմից մակեդոնացիների դեմ ծավալված հաջող ռազմական գործողությունների ընթացքին, որոնք, մեր կարծիքով, արտացոլումներն են վերոհիշյալ անցուդարձերի: Խորենացին գրում է. «Քանզի Ղազիկայ, Պոնտոս, Փոնիգիայ, Մաժաք եւ այլք, ոչ զիտելով զհամբաւ պատերազմին Արշակայ առ Մակեդոնացոց պետութիւնն զմիաբանութիւն դաշանցն հաստատուն պահէին: Վասն որոյ ոմն Սորփիլոյիկէայ միաբանեալ զասացեալ կողմանս զասոսիկ, եւ զրգոյ ի պատերազմ ընդ Վաղարշակայ: Բայց պատահեն միմեանց առ բարձրաւանդակի միոջ բլրով քարագագաթնիւ, որ այժմ ասի Կողոնիայ. եւ մօտեայք առ միմեանս ձիգ ասպարիսօք միջոցացն՝ ամրանան կողմանքն երկոքին բովանդակ աւուրս»²⁰:

Պարզ երևում է, որ մակեդոնացիներին հաջողվել էր հպատակեցնել Փոքր Ասիան, որից հետո նրանք գրավել էին Փոքր Հայքը: Այստեղ էր գտնվում Կողոնիա/Կոլոնիան (այժմ՝ Կոյլի-հիսար)²¹: Այստեղ էլ տեղի ունեցած ճակատամարտում մակեդոնացի զորավարն սպանվում է, նրա գորքը՝ ջախջախվում, «Եւ յայնմ հետէ դադարեալ խաղաղէր երկիրն, նուաճեալ ընդ ձեռամբ Վաղարշակայ, եւ մակեդոնացոցն դադարէր գոռն»²²: Հանձին Սորփիլոյիկէսի փորձ է արվել տեսնել մ.թ. 1-ին դարի 50-ական թվականներին Հայաստանն ասպատակած հռոմեացի զորավար Կորբուլոնին²³: Ընդ որում, այս դեպքում որպէս հիմնավորում բերվում էր *Սորփիլոյիկէս* և *Կորբուլոն* անունների հեռավոր հնչյունական նմանության հանգամանքը: Սակայն, *Սորփիլոյիկէս* անունը լեզվաբանական որևէ օրինաչափությամբ հնարավոր չէ բխեցնել *Կորբուլոն* (լատին. Corbulō) անունից, որովհետև հնչյունական տեսակետից դյուրարտասանելի լատինական անունը չէր վերածվի ավելի երկար ու դժվարարտասանելի այդպիսի անվան:

Սորփիլոյիկէսի դեմ տարած հաղթանակից հետո Վաղարշակը «Եւ այսպէս կատարեալ՝ կարգէ զկողմանս Մաժաքայ եւ զՊոնտացիս եւ զԵգերացիս»²⁴: Վաղարշակի կողմից մակեդոնացիներից ազատագրված և կարգավորված երկրները հենց նրանք էին, որոնք հետագայում կազմում էին Պոնտական և Կապադովկիայի թագավորությունները: Թե՛ սրանց հպատակեցման մասին, թե՛ դրան

գային ութերորդ զիտական նստաշրջանի նյութեր (Գյումրի 22-24 հոկտեմբերի, 2010), Եր., 2010, էջ 71-78:

¹⁹ Strabo, XI, 14, 9 (Ստրաբոն, էջ 61):

²⁰ Խորենացի, Բ, 7:

²¹ Адоиц Н. նշվ. աշխ., էջ 60, 62, 89, 146:

²² Խորենացի, Բ, 6:

²³ Адоиц Н., նշվ. աշխ., էջ 432:

²⁴ Խորենացի, Բ, 9:

նախորդած և մակեդոնացիների դեմ Վաղարշակի տարած հաղթանակների մասին մեր պատմահայրը խոսում է նախքան Վաղարշակի թագադրումը նկարագրելը²⁵: Պարզ է, որ դրանք վերաբերում են Օրոնտես-Երվանդի գործունեության այն ժամանակաշրջանին, երբ մ.թ.ա. 331թ. Գավգամելայի ճակատամարտից հետո նա Հայաստանի ինքնիշխան կառավարիչ էր, բայց դեռևս թագավոր չէր օծվել:

Ըստ Անանունի, իր եղբայր Արշակից Հայոց թագավոր կարգված Վաղարշակը գահակալել է 42 տարի՝ «գոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհիս՝ ամս ԽԲ»²⁶: Ըստ Մ.Խորենացու՝ արքայատոհմի հիմնադիր Վաղարշակը թագավորել է ոչ թե 42, այլ 22 տարի²⁷: Ուրեմն, 42 տարիներից միայն 22-ում է Վաղարշակ-Երվանդը եղել ինքնիշխան սատրապ, ապա՝ թագավոր, իսկ նախորդ 20 տարիների ընթացքում նա եղել է Հայաստանի աքեմենյան սատրապը: Այս դեպքում պետք է ընդունել, որ նրա կարգավիճակի փոփոխությունը տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 331թ., երբ Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Աքեմենյան աշխարհակալությունը կործանվեց: Ըստ այդմ, դրանից 20 տարի առաջ և 22 տարի հետո իշխած Վաղարշակ-Երվանդի գահատարիները կլինեն՝ սկիզբը մ.թ.ա. 351թ. (331+20), իսկ ավարտը՝ մ.թ.ա. 309թ. (331-22), այսինքն Գ.Տիրացյանի նշած «մ.թ.ա. 4-րդ դարի երկրորդ կեսը»²⁸:

Վաղարշակի իրականացրած պետական նշանակության բարեփոխումներից քչերը միայն կարելի է վերագրել Հայոց հետագա թագավորներին, որոնց թվում նաև՝ փառաբանված Արտաշես 1-ինին (մ.թ.ա. 189-160թթ.): Մովսես Խորենացին տարբեր բնութագրումներ է տալիս Վաղարշակի և Արտաշեսի (Արտաշես 1-ինի) դարաշրջաններին՝ առաջինին բնորոշ համարելով մեծամեծ արվեստներից ու գիտություններից զուրկ մնալը, իսկ երկրորդին՝ որ այս բոլորը սահմանվեցին Արտաշեսի ժամանակ: Վաղարշակը, որի նախատիպը այստեղ ևս Օրոնտես-Երվանդն է, դրանում որևէ մեղք չուներ, որովհետև զբաղված էր երկիրը մակեդոնական նվաճողներից պաշտպանելու, նրա պաշտպանունակությունն ամրապնդելու և նորանկախ երկրի պետական շինարարության հարցերով: Ընդ որում, պատմահայրը չի մոռանում նաև դրվաստանքի խոսքեր ուղղել Վաղարշակի հասցեին. «Ջի

²⁵ *Խորենացի*, Բ, գ:

²⁶ *Սերենոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Բարդաստութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանի և ծանոթութեամբք ի ձեռն Ստ.Մալխասեանց, Եր., 1939, գլ. Բ, էջ 10-11:*

²⁷ *Խորենացի*, Բ, ը:

²⁸ *ՀԺՊ, հ. 1, էջ 511: Յուստինոսի հաղորդումը Դարեհ 3-րդ Կողոմանոսի (մ.թ.ա. 336-330թթ.)՝ նախապես Հայաստանի սատրապը լինելու մասին (Юстин, Сочинения Помпея Трога "Historiae Pilippicae", ВДИ, 1954, N 2-4; Justin, X, 3, 3-5)՝ ժամանակի իրադարձություններին ավելի մոտ կանգնած պատմիչների կողմից չի հաստատվում: Ընդհանրապես, նրա աշխատությունը լի է չափազանցություններով և սխալներով (К.Зельин, Помпей Трог и его произведение "Historiae Pilippicae", ВДИ, 1954, N2): Դիոդորոսը Դարեհ 3-րդի մասին բավականին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում (Diod., XVII, 5, 5-6, Դիոդորոս Սիկիլիացի, թարգմ. Բնագրից, առաջաբան և ծան. Ս.Գրկյաշարյանի, Եր., 1985): Ըստ նրա կարոսիների (կատիչների) դեմ մղած մարտում ցուցաբերած քաջության համար Դարեհ Կողոմանոսը Արտաքսերքսես 3-րդից մեծ պարգևների է արժանացել (XVII, 6, 1-2): Այսուհանդերձ, Դիոդորոսին, ի տարբերություն Յուստինոսի, ոչինչ հայտնի չէ այդ քաջության դիմաց Դարեհին Հայաստանի սատրապությունը պարգևելու մասին:*

թեպետ եւ այլն ամենայն, գոր յիշատակեցաք յառաջագոյն ճառիցն, կարգք եւ սովորութիւնք գեղեցիկք հաստատեցան ի Վաղարշակայ եւ յայլոց առաջնոց թագաւորացն...»²⁹:

Այսպիսով, Վաղարշակ թագավորի ավանդական-հավաքական կերպարի մեջ պետք է տեսնել ոչ միայն պատմական Արտաշես 1-ինին, Տրդատ 1-ինին և Հայոց այլ գահակալներին, այլև Հայաստանի նախկին աքեմենյան սատրապ Օրոնտես-Երվանդին բնորոշ գծեր: Վաղարշակի հավաքական կերպարի պատմական առաջին նախատիպի դերին հավակնող Հայոց թագավորներից միայն նա է ավանդական Վաղարշակի նման եղել մակեդոնական նվաճողների ժամանակակիցը և նրանց դեմ պայքարած Հայոց գահակալը: Միայն նա՝ Գավգամելայի մ.թ.ա. 331թ. ճակատամարտի մասնակից Օրոնտես-Երվանդն է, որ ավանդական Վաղարշակի նման եղել է Հայոց անկախ թագավորության վերականգնողը:

ОРОНТ/ЕРВАНД - ВОССТАНОВИТЕЛЬ НЕЗАВИСИМОСТИ АРМЕНИИ

Резюме

Л.Петросян

В собирательном образе царя Валаршака, который известен из армянской традиционной историографии, наличествуют и характерные черты бывшего сатрапа Армении Оронт-Ерванда. Подобно Валаршаку именно он был восстановителем независимой Армении и современником македонских завоевателей. Те административные реформы, которые осуществлял Валаршак на севере соответствуют периоду правления Оронт-Ерванда, поскольку там еще не существовало грузинское царство Иберия. Во время правления его преемников /начиная с 270 годов до н.э./ на этой территории уже существовало это царство. Современником и соратником Оронт-Ерванда являлся Михрваишт/Митрауст, который, по мнению Л. Шагиняна, в свою очередь, мог бы служить прототипом для формирования образа Вахе, который, по Мовсесу Хоренаци, сражался и погиб в бою против Александра Македонского. Поэтому Михрваишт не мог стать восстановителем царства Малой Армении. Восточные регионы Малой Армении были объединены с Великой Арменией - под властью Оронт-Ерванда.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Պետրոսյան Լուսինե Մարգարի – պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող, Գյումրու Մ.Նալբանդյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի պատմության և իրավագիտության ամբիոն, E-mail: Vahe1996@mail.ru

²⁹ *Մարգարյան Գ.*, նշվ. աշխ., էջ 229-230:

Руслан КАНДОР

**ЧЕРКЕСО-ГАИ (ЧЕРКЕССКИЕ АРМЯНЕ) В СИСТЕМЕ
ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ ЧЕРКЕСИИ
(первая половина XIX в.) ***

Северо-Западный Кавказ – регион расселения западной группы черкесского этноса, отличается значительным разнообразием природно-географических условий, где на протяжении тысячелетий происходило формирование не только черкесских субэтносов, но и многих других народов. Культурная преемственность и непрерывность этнических процессов предопределили образование на территории Закубанья и Причерноморья этнического массива, который развивался в рамках единого происхождения, общего самосознания, психического склада и социально-экономических факторов развития. Этнические процессы в Западной Черкесии с изменением исторических условий постоянно трансформировались, являясь во многом уникальным явлением. Своеобразный баланс межэтнических отношений в сфере экономических и общественных отношений в XIX в. виден на примере черкесо-гаев (черкесских армян, «гай»–самоназвание армян), проживавших на территории Западной Черкесии.

С XI в. армяне, как этническая группа, обитавшая на Северо-Западном Кавказе среди проточеркесского этномассива, упоминается во многих источниках. В.В. Гудаков, представляя в своей работе картину межэтнических отношений на Северо-Западном Кавказе, затрагивает и некоторые аспекты интересующей нас проблемы¹. Так, автор, сопоставляя различные доступные источники и используя, в частности, исследования французских учёных Ж. Дюмезеля² и Г. Шарашидзе³, констатирует, что в XI в. армяне были достаточно очеркешены (или, скорее, «окасожены») и составляли значительную мобилизуемую военную силу⁴. Они были уже к этому моменту интегрированы в систему общественных отношений народов Северо-Западного Кавказа, представляя собой вполне организованную структуру и в разных источниках их называли и армянами-касогами, и натухаевскими армянами.

Впрочем, надо сказать, что и в устных преданиях черкесов мы можем встретить сюжеты, в которых говорится об их контактах с армянами в прошлом. В качестве особенного примера можно взять одну из версий возникновения этнонима «бжедуг». Основные действия в ней разворачиваются в Армении, когда Крымский хан пытается захватить крепость Кызборен⁵. Возможно, что Кызбо-

---

* Статья в качестве доклада была представлена на международной научной конференции «Историко-культурное наследие и современность», состоявшейся 4-6 октября 2013 г. в Гюмри.

¹ Гудаков В. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века. СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2007. 565 С.

² Dumézil G. Contes et Légendes des Oubykhs. Paris. Institut d'Ethnologie. 1957.

³ Charachidzé G. Une légende arménienne en oubykh. Revue des études georgiennes et Caucasiennes. № 5. 1989. P.34-48.

⁴ Гудаков В. Указ. соч. С.151.

⁵ Рукописный фонд библиотеки Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований (далее – РФБ АРИГИ). Ф.1. П.49. Д.4. «qəzboren qətxanem zerihtagəzer» [«Как Крымский хан завоевал Кызборен»]. 1935 г.

рен-это искаженное название легендарной крепости Эрзерум, тем более, что Кыз-борен в этом предании назван армянским городом-крепостью, и в которой жили армяне. Ряд терминов в этом тексте мог быть искажён или подменён рассказчиками на понятные и известные их слушателям, но нет причин сомневаться в том, что события, описанные там, происходили в действительности. Это доказывается и тем, что черкесские фамилии считались подлинно дворянскими («орк»), если они упоминались в конце этого предания.

Крымский хан взял в этот поход по дружине от каждого из черкесских субэтносов, обитавших вдоль горной полосы Кубани. В составе этого войска был и небольшой отряд предков «бжедугов», которых в предании называют «адыгэ» (самоназвание черкесов – Р.К.). Между тем в ходе длительной осады крепости этот малочисленный отряд становится всё более и более похожим на окружавших их аборигенов оккупированной страны. Это послужило поводом для обидных упреков со стороны остальных черкесов, в том, что они уже не «адыгэ», а те кто «с чужими сливается и с кем слился живет»⁶. В ответ на это, оскорблённые предки бжедугов потребовали от Крымского хана выполнения одного из трех ультимативных требований: либо собрать их всех и отпустить домой, либо убить их всех или же дать им один день для битвы. Хан предоставил им один день для штурма крепости, отойдя с войском от крепости на расстоянии трех стоянок. И когда крепостная стража открыла ворота крепости, уверенная в том, что враг удалился, конный отряд бжедугов, по условному сигналу наблюдателя, ворвался через открытые ворота в крепость и захватил её. В конце предания говорится о том, что, возвращаясь домой, черкесы-бжедуги «из этого города много женщин чистой крови и мужчин взяли с собой»⁷. Таким образом, значительное количество армян благородного происхождения пришло вместе с черкесами на Северо-Западный Кавказ, и если происходил процесс смешения, то были и межэтнические браки, и формировались определённые политические союзные отношения между этими народами.

Одним из главных занятий черкесо-гаев была торговля, а соответственно контроль над внешней торговлей и внешними сношениями черкесских владений являлся устойчивым каналом усиления власти князей Черкесии. В этом смысле большое значение имело обеспечение транзитной торговли по Большой черкесской дороге, связывающей Анапу с Кабардой, важная роль в которой принадлежала черкесо-гайям и черкес-урумам. Черкесские князья и старшие дворяне охотно отдавали своих детей на воспитание черкесо-гайям. Так, по словам Р.К. Аракелова известный темиргоевский князь Джамбулат Болотоков был воспитанником семьи черкесо-гаев Джагуновых из Гяур-хабля, семья же Аракеловых была таким же образом связана с натухаевскими князьями Заноко, а черкесо-гаи Айвазовы воспитывали детей шапсугских дворян Абатовых⁸.

В первой четверти XIXв. темиргоевский большой князь («пшишху») Мишеост Болотоков (Айтечко) несмотря на обширность своего владения, на близость к границе Кавказской линии и частые взаимоотношения с Российским правительством, всю торговлю производил через черкесо-гаев находившихся под его

⁶ РФБ АРИГИ. Ф.1. П.49. Д.4. Л.1.

⁷ РФБ АРИГИ. Ф.1. П.49. Д.4. Л.2.

⁸ РФБ АРИГИ. Ф.1. П.36. Д.46. «Ермэлхьабл» (рассказал Аракелов Рафаэль Каспарович). 1957г. Л.1-2.

покровительством. В августе 1819 года генерал Ермолов писал: «Армяне-же, напротив, как умный и предприимчивый народ, приучивши горцев с давних времен все произведения земли сбывать посредством их, не оставили и ныне употребить всех средств к удержанию за собой сей единственной их, можно сказать, промышленности. Успех их в том подвержен никакому сомнению, ибо нет почти ни одного в горах селения, в котором не находились бы несколько Армянских семей, занимающихся торговлею и чтобы владельцы тех мест не участвовали во всех с ними оборотах»⁹.

В начале XIX в. черкесо-гаи обитают в Абадзехском, Натухаевском и Шапсугском владениях, а также в Бжедугском, Махошевском и Темиргоевском княжествах Западной Черкесии. Кроме крепости Анапа, где была большая диаспора черкесо-гаев, в Темиргоевском княжестве был широко известен черкесогайский аул Гяур-хабль (Джаур-хабль) на р. Белой («Шахагуаше») и несколько черкесогайских аулов на левом берегу р. Лабы, а в Бжедугском княжестве находился черкесо-урумский (греческий) поселок при ауле Едесукай, где также проживали и черкесо-гаи. Небольшие поселки и отдельные семьи черкесо-гаев были разбросаны по всей территории Черкесии.

В 1813 г. на равнинном пространстве левобережья Лабы, рядом с аулами владетельного князя Мишеоста Болотокова (Айтечко) компактно располагались три армянских аула¹⁰. Один из них еще фиксируется российскими топографами в 1839 г. на левом берегу Лабы. В этом армянском селении было 47 сакель и проживало 325 душ обоюбого пола, а владельцем его был Карабет Татлюстен¹¹.

После заключения Адрианопольского мирного договора в 1829 г. власть черкесских князей постепенно слабеет. Разрушение вассально-иерархической структуры господствующего сословия превращает покровительство князей, в том числе и над другими этническими группами в чисто символический акт, лишенный былого политического содержания. Некоторые черкесские князья, понимая необратимость упадка своей власти и авторитета, не хотели мириться с этим и выходили из подчинения российской военной администрации, переходя со своими подвластными к «немирным» черкесам.

В 1839 г. черкесо-гаевский аул Гяур-хабль переселяется на левый берег р. Кубань под прикрытием российских войск. Одновременно создаваемая российская Лабинская линия значительно ограничивает хозяйственное использование «мирными» черкесами земель по правобережью Лабы. Действительно, к декабрю 1840 г., от некогда обширного Темиргоевского княжества вновь построенная Лабинская линия отделяет ориентированных на Россию черкесов, черкесо-гаев и черкесо-урумов, расселенных по левому берегу р. Кубани, и, соответственно, выводит их из-под управления нового старшего князя Шеретлука Болотокова.

На р. Кубань вырастает Армянский аул (Ермэлыхабль, как его называют черкесы) позднее названный Армавиром, где к переселенцам из Гяур-хабля присоединяются и черкесо-гаи, выходцы из других черкесских владений. Вместе с Гяур-хаблем образуются в Армавирском ауле еще кварталы-хабли Еджеру-

⁹ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (далее – АКАК). Тифлис, 1875. Т.6. С.451.

¹⁰ Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). Ф.846. Оп.16. Д.6723. Л.1.

¹¹ Государственный архив Краснодарского края (далее – ГАКК). Ф.347. Оп.1. Д.3. Л.52.

кай, Хатикуай, Хакучухабль, по названию черкесских субэтносов: темиргоевцев, егерухаевцев, хатукаевцев и хакучей, откуда пришли переселенцы. Причем, интересно, что в Армавире у старшины селения имелось четыре заместителя, по одному от каждого традиционного квартала-хабля¹². В социальном отношении черкесо-гаи были равноправны между собой, их фамилии имели родовые черкесские тамги и по праву приравнивались к черкесскому дворянскому сословию, кроме того они владели крепостными крестьянами-черкесами.

С начала 50-х гг. XIX в. всё чаще из Абадзехского и Шапсугского владений Черкесии выходят под покровительство Российской империи отдельные семьи черкесо-гаев и черкес-урумов. От них российское командование получало сведения, в том числе, и о местах компактного проживания черкесских армян и греков. Например, о греческих аулах (в которых жили и армяне) в 7 верстах от Мехкеме Абадзехского владения Черкесии на р. Псекупс или о том, что более 1000 армян и греков проживали по всей Абадзехии¹³. А в 1860 г. отряд генерал-майора Бабича вывел из-за Кубани 23 семейства черкесо-гаев в числе 188 душ обоого пола, которые затем были поселены в Армавирском ауле¹⁴. Как видим, заметное количество семей черкесо-гаев ещё оставались среди населения горной Черкесии в конце Кавказской войны и возможно многие из них разделили трагическую судьбу своих собратьев черкесов.

Уже после окончания Кавказской войны в 1870 г. на р.Белой («Шахагуаше») был основан Бжедугхабль, в котором поселились черкесы, черкесо-гаи и черкес-урумы из Бжедугии. Инициатором этого переселения был черкесо-гай Бороко Асланов, долгое время находившийся на русской службе. Вместе с Аслановыми, Девтеровыми, Хачатуровыми, Ханжиевыми и Черачевыми из аула Едесукая I переселись более ста семей черкесов из Бжедугии. А в декабре 1870 г. жители только что поселившегося аула Бжедугхабль обращаются к российскому командованию с просьбой о разрешении принять к себе на жительство ещё 23 семьи греков из Урупского округа Кубанской области¹⁵.

Черкесо-гаи всегда остаются неразделимой частью черкесского сообщества, принимая живое участие в общественной жизни черкесов при любых меняющихся политических режимах, и сохранение этих добрых традиций взаимоотношений и осознания общности нашей исторической памяти очень важно для выживания и черкесского этноса.

¹² Аракелов Р. *Очерки топонимики Армавира и его окрестностей*. Армавир, 2004. С.26.

¹³ ГАКК. Ф.261. Оп.1. Д.1432. Л.7об.-8.

¹⁴ РГВИА. Ф.14257. Оп.3. Д.586. Л.1; 11.

¹⁵ ГАКК. Ф.774. Оп.1. Д.542. Л.27; Л.43; Л.60.

ՉԵՐՔԵԶՈ - ԳԱՅԵՐԸ (ՉԵՐՔԵԶՅԱՆ ՀԱՅԵՐ) ՉԵՐՔԵԶԻԱՅԻ
 ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ
 (1800-1870 թթ.)

___ Ամփոփում ___

___ Ռ. Կանդոր ___

1839թ. չերքեզահայերի Գյաուր-խաբլ աուլը ռուսական զորքերի հովանու ներքո վերաբնակեցվում է Կուբան գետի ձախ ափին, որտեղ ստեղծվում է նոր հայկական աուլ (ըստ չերքեզների՝ Էրմել-խաբլ), որը հետագայում կոչվում է Արմավիր: Այստեղ Գյաուր-խաբլայի վերաբնակներին միանում են նաև չերքեզահայերը՝ չերքեզական այլ տիրույթներից եկած:

Արդեն 1870թ. Կովկասյան պատերազմի ավարտից հետո Բելի գետի ափին հիմնվեց Բժեղուգ-խաբլը, որտեղ բնակություն հաստատեցին չերքեզները, չերքեզահայերը և չերքեզ-ուռումները Բժեղուգից և Արմավիրից: Չերքեզահայերը մշտապես համարվել են չերքեզական հասարակության անբաժանելի մասը, և այդ բարի ավանդույթի պահպանությունը շատ կարևոր նշանակություն ունի նաև չերքեզական էթնոսի գոյատևման համար:

Сведения об авторе

Кандор Руслан Султанович – к. ист. н., старший научный сотрудник

Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований РАН,

E-mail: kandor.ruslan@mail.ru

Արդեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՅԻՆԵՐԸ 1877-1878 թթ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Ղրիմի պատերազմում կրած անհաջողությունից հետո Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը դարձավ միջազգային ասպարեզում խաթարված իր հեղինակության վերականգնումը: Ուրեմն և պատահական չէ, որ արդեն երկու տասնամյակ անց նա պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը: Ռազմական գործողությունները ծավալվեցին Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում:

Կովկասյան ճակատում ռուսների խնդիրն էր հնարավորինս թափով մխրճվել Արևմտյան Հայաստանի խորքերը: Ռազմաճակատի կենտրոնում՝ Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղղությամբ տեղակայված էին գեներալ-համհարզ Մ. Լոռիս-Մելիքովի հիմնական ուժերը: Չախ թևում՝ Իզդիր-Բայազետ ուղղությամբ, գործում էր Երևանյան ջոկատը՝ գեներալ Ա. Տեր-Ղուկասովի գլխավորությամբ, իսկ աջում՝ Ախալցխա-Արդահան ուղղությամբ, Ախալցխայան ջոկատը գեներալ Դևելի գլխավորությամբ¹:

Արդեն առաջին իսկ բախումների արդյունքում ապրիլի 18-ին Երևանյան ջոկատը գրավեց Բայազետը, ապա Դիադինը, Ալաշկերտը, իսկ հունիսի 9-ին պարտության մատնեց թուրքերին Դեպի բարձունքներում²: Այս ընթացքում գեներալ Դևելի Ախալցխայան ջոկատը մայիսի 5-ին գրավեց Արդահանը: Կենտրոնում՝ նախնական անհաջողություններից հետո, հոկտեմբերի 15-ին ռուսական զորքերը գեներալ Շերեմետևի գլխավորությամբ հաղթեցին թուրքերին Արջո-Առիճ (Ալաջա) լեռան ստորոտում, նոյեմբերի 6-ի լուսադեմին գեներալ Լազարևի գլխավորությամբ գրավեցին Կարսը, իսկ 1878թ. փետրվարի 8-ին՝ Էրզրումը³: Ռուսական զորքերի այս և Բալկանյան ճակատում տարած հաղթանակներն ստիպեցին սուլթանին 1878թ. հունվարի վերջին հաշտություն խնդրել:

Ռուս-թուրքական այս պատերազմը երկու պետությունների միջև XIX դ. ընթացքում թվով չորրորդն էր: Չորս անգամ Ռուսաստանը պատերազմել էր Թուրքիայի դեմ, չորս անգամ վերջինիս Ասիական հատվածը վերածել ռազմական գործողությունների թատերաբեմի, սակայն չորս անգամ էլ ճակատը համարվել էր երկրորդական՝ ուշադրություն շեղելու համար:

Պատմագիտական գրականության մեջ թյուր կարծիք է ձևավորվել, թե Կովկասյան ճակատում կատարված իրադարձությունները պատերազմների ելքի

¹ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների մասին մանրամասն տե՛ս *Русско-турецкая война 1877-1878гг. на Кавказе и в Малой Азии, составил генерал-майор Б.Коллюбакин, ч.1, СПб., 1906; Война в Турецкой Армении 1877-1878гг., соч. Генерального Штаба генерал-майора С.О. Кушмишева, СПб., 1884.*

² *Герои и деятели русско-турецкой войны 1877-1878гг., СПб., 1878, стр. 100-102.*

³ *Маслов А., Год войны в Малой Азии, 1877-1878, СПб., 1879, стр. 24-33, 57-69.*

վրա էական ազդեցություն չէին ունենում, հետևաբար դրանց լուսաբանումն ուսուցողական բնույթ չէր կրում: Կարելի է մտածել, թե այս ռազմաճակատում մարտընչողը ռուսական բանակը չէր, կամ թե՛ Կովկասում կռվելն ուրախ զբոսանքի նման մի բան էր:

Մինչդեռ իրականությունն այլ է: Արդեն Արևելյան պատերազմի տարիներին (1853-1856 թթ.) գիտակցելով, որ եվրոպական տարածքների կորուստն ընդամենը ժամանակի հարց է, Թուրքիան հնարավոր բոլոր միջոցներով փորձեց բարձրացնել իր ասիական տիրույթների պաշտպանունակությունը: Այսինքն, եթե Բալկանյան ճակատում կռվելը թուրքերի համար ավելի շատ պատվի հարց էր, ապա Կովկասում՝ գոյության խնդիր: Ավելին, յուրաքանչյուր նոր ընդհարում Կովկասում սպառնում էր վերածվել մահմեդական աշխարհի հետ կրոնական պատերազմի (Չեչնիա, Դադստան): Այս ամենը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Կովկասյան ճակատը երկու պետությունների համար էլ ուներ առաջնային նշանակություն: Վերջապես, թերագնահատելով այս ռազմաճակատի նշանակությունը, ռուսական պատմագրությունը առաջին հերթին նսեմացնում է Կովկասյան կորպուսի, ապա նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների և մասնավորապես՝ հայ ժողովրդի ունեցած մեծ ներդրումը ռուսական բանակների տարած հաղթանակների գործում:

Ինչպես նախորդ պատերազմում, այս անգամ ևս Ալեքսանդրապոլի գավառն իր ուսերին վերցրեց ռազմական հոգսերի մի զգալի մասը: Ալեքսանդրապոլցիները գործուն աջակցություն ցուցաբերեցին ռուսական զորքերին՝ զինվորագրվելով ու պարեն մատակարարելով, հետախուզական աշխատանքներ իրականացնելով ու հանգանակություններ կատարելով:

Ռուս-թուրքական հարաբերություններում ի հայտ եկած լարվածության առաջին նշաններն այստեղ երևացին 1872թ., երբ թուրքական կողմը փակեց սահմանը՝ արգելելով ալեքսանդրապոլցի վաճառականներին Կարսից հացահատիկ ներկրել: 1873թ. սեպտեմբերին ռուսական Գլխավոր շտաբի կողմից Ալեքսանդրապոլում անցկացված լայնածավալ գորավարժություններն ստիպեցին թուրքերին կարճ ժամանակով սահմանը վերաբացել, սակայն 1874թ. մայիսի 29-ին այն վերջնականորեն փակվեց⁴:

1876թ. կեսերից սկսած ռուսական իշխանություններն սկսեցին նախապատրաստվել պատերազմի: Նախ ավարտին հասցվեցին Ալեքսանդրապոլի բերդի ամրացման աշխատանքները, ապա կրկնապատկվեց կայազորը⁵: 1876թ. դեկտեմբերի դրությամբ այստեղ տեղակայվեցին Կովկասյան հրետանային շարժապահեստը (պարկը), 39-րդ դիվիզիան, 42-րդ դիվիզիոնական թռչող հրետանային շարժապահեստը, Կովկասյան բանակի առաջնային հրետանային պաշարը⁶, Նո-

⁴ *Մերո Հայաստանի*, 1874, N 24, 22 հունիսի, էջ 3:

⁵ *Отчет о военно-инженерной деятельности в Восточную войну 1877 года, в районе действия и расположения Кавказской армии, вып. 2, Тифлис, 1878, стр. 66.*

⁶ *Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг. на Кавказско-Малоазиатском театре, с планами, составлен в Военно-историческом отделе Штаба Кавказского военного округа под редакцией генерал-лейтенанта Чернявского, т. 1, СПб., 1904, стр. 32-34.*

րին Կայսերական մեծության Երևանյան լեյբ-գվարդիական 13-րդ գունդը⁷ և այլ զորամիավորումներ: Այդուհանդերձ, մինչև տարեվերջ իշխանություններին հաջողվեց Քուրայիսից Երևան սահմանի երկայնքով կենտրոնացնել միայն 30000 մարդ⁸: Սահմանի վրա մարդկային ուժի պակասը լրացնելու համար իշխանությունները, անցած պատերազմի օրինակով, ձեռնամուխ եղան տեղական բնակչությունից կամավորական ջոկատներ և միլիցիա ստեղծելու գործին: Համաձայն 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասին նյութերի ժողովածուի՝ «1876թ. նոյեմբերի 1-ից հետո՝ տասը ամիսների ընթացքում, կազմվեցին 200 հեծյալ և 85 հետևակային հարյուրյակներ՝ 39200 կամավորականներով»⁹: Հետագայում այս թիվը, անցնելով 42000-ն այնքան մեծ մասշտաբներ ընդունեց, որ իշխանությունները ստիպված եղան դադարեցնել կամավորականների հավաքագրումը¹⁰:

Առաջիկայում Թուրքիայի դեմ պատերազմ սկսելու լուրը հատկապես ուրախությամբ ընդունվեց Ալեքսանդրապոլում: Փոխարքային հասցեագրված իրենց դիմումի մեջ ալեքսանդրապոլցիները հայտնում էին, թե իրենք բոլորը եկել են այն երկրից, որտեղ դաժանորեն հալածվում է քրիստոնեությունը. «Մեր պապերն ու հայրերն իրենց մաշկի վրա են զգացել թուրքական լուծը, մինչդեռ մենք՝ նրանց որդիներն ու թոռները, հանգիստ ու ապահով ապրում ենք Ռուսական տիրապետության ներքո: Այժմ մենք բոլորս պատրաստ ենք միահամուռ ոտքի կանգնել ու փրկել մեր ազգակից եղբայրներին»¹¹:

Երևանի նահանգի տարածքում կազմավորված կամավորական ջոկատների մեծ մասը հավաքագրվեց հենց Ալեքսանդրապոլի գավառում: Մինչև 1877թ. փետրվարի 1-ը ստեղծվեցին «Ալեքսանդրապոլյան» ու «Քրդական» հեծյալ «խռեզույյար» (ոչ կանոնավոր) զնդերը¹² և «Ալեքսանդրապոլյան հայկական հետևակային դրուժինան»¹³: Դրանցից առաջինը կազմված էր բացառապես հայերից: 1877թ. ապրիլի 12-ի դրությամբ գունդն ուներ 2 հեծյալ հարյուրյակ՝ 10 սպայով և 237 զինվորներով¹⁴: Մեկ ամիս անց հարյուրյակների թիվը հասավ 4-ի, իսկ կամավորականներինը՝ 400-ի¹⁵:

⁷ Գ.Ուրի հիմնական մասը ծնունդ անցկացրեց քաղաքային բնակչության կողմից անվարձաձևատույց հատկացված բնակարաններում: Եվս երեք գումարտակներ տեղավորվեցին Իլյսիարի, Թափաղդակ, Դուզբյանդ և Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղերում (Տե՛ս օրնացանքը боевой жизни в менушную войну 1877-1878 годов 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его Императорского Величества полка, составил майор Д. Шабанов, Тифлис, 1881, стр. 166-167.)

⁸ Պատերազմի նախօրեին Կովկասյան 70000 կորպուսից կանոնավոր զորքեր էին միայն 47000-ը (Տե՛ս Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг. на Кавказско-Малоазиатском театре, ... стр. 40, 89.):

⁹ Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878гг. на Кавказско-Малоазиатском театре, вып. I, СПб., 1903, стр. 2.

¹⁰ Мегрелидзе Ш., Закавказье в русско-турецкой войне 1877-1878гг., Тбилиси, 1972, стр. 120; Նուրի, Грузия в русско-турецкой войне, Батуми, 1955, стр. 47.

¹¹ Тифлисский вестник, Тифлис, 1877, 4 января, N 1, стр. 2.

¹² Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг., ... стр. 70.

¹³ Русско-турецкая война 1877-1878гг., ... стр. 147.

¹⁴ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг., ... стр. 174.

¹⁵ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг., ... стр. 460.

Գավառի տարածքում հավաքագրված երկրորդ հեծյալ զորաջոկատն ուներ երկու հարյուրյակ՝ կազմված բացառապես մահմեդականներից: Պայմանականորեն այն կոչվեց քրդական, թեև հավաքագրվել էր Շորագյալի և Փամբակի տեղամասերի քուրդ, թաթար, պարսիկ և եզդի ազգաբնակչությունից: Գունդը՝ «Ալեքսանդրապոլյան հայկական հետևակային դրուժինայի» հետ միասին, պատերազմի ամբողջ ընթացքում գործեց Երևանյան ջոկատի կազմում¹⁶: Ալեքսանդրապոլի գավառի սահմանամերձ գյուղերը քրդական հարձակումներից պաշտպանելու համար հուլիսի 2-ից 8-ն ընկած ժամանակահատվածում հետևակային հարյուրյակներ ստեղծվեցին Ջելաբկեչուտ (Ջրաձոր), Շիշթափա (Մեպասար), Ղազարապատ (Բսահակյան), Ղեղաչ և Բայանդուր գյուղերում¹⁷: Միլիցիայի ևս երկու հարյուրյակներ օգոստոսին կազմակերպվեցին Սոգուրթի (Սառնաղբյուր) ու Տավշանդշլաղ (Շիրակավան) գյուղերում¹⁸:

Ցավոք, ո՛չ պատերազմի ընթացքում գավառի տարածքում հավաքագրված կամավորական ջոկատների, և ո՛չ էլ դրանցում ընդգրկվածների ստույգ թիվը մեզ պարզել չհաջողվեց: Փաստ է միայն այն, որ երբ 1877թ. հոկտեմբերին «եղանակային վատ պայմաններին անպատրաստ» լինելու պատճառաբանությամբ ռազմաճակատում առկա բոլոր ոչ կանոնավոր զնդերն ու միլիցիայի ջոկատները կազմացրվեցին¹⁹, ամբողջ կազմով պահպանվեցին ու մինչև պատերազմի վերջին օրը կռվեցին միայն Ալեքսանդրապոլի գավառից հավաքագրվածները²⁰:

Թուրքիային պատերազմ հայտարարելու մասին հեռագիրն Ալեքսանդրապոլ հասավ 1877թ. ապրիլի 11-ի կեսօրին: Հաջորդ առավոտյան ռուսական հիմնական ուժերը՝ երկու շարայուններով, անցան Ախուրյանը: Առաջին շարայունը, Ալեքսանդրապոլի գավառի Ջելաբկեչուտ և Շիշթափա գյուղերի մոտ հատելով սահմանը, բանակ դրեց Կարսի փաշայության Վարդանլի գյուղի մոտ: Երկրորդ շարայունը, այդ թվում նաև Ալեքսանդրապոլյան հեծյալ «խռեզույյար» գունդը, Ղազարապատ, Ղեղաչ, Տավշանդշլաղ և Բայանդուր գյուղերի մոտ անցնելով Ախուրյանը, բանակեց Կարսաչայի ափին՝ Փիրվալի գյուղի մոտ²¹: Ի դեպ, գետանցի ժամանակ տեղի ունեցավ չնախատեսված իրադարձություն: Ըստ գեներալ Քիշմիշնի՝ «հազարավոր ալեքսանդրապոլցիներ խմբվել էին Ախուրյանի ափին՝

¹⁶ Русско-турецкая война 1877-1878гг.,..., стр. 147; Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., стр. 5.

¹⁷ Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878гг.,..., стр. 17.

¹⁸ Բաղայան Խ., Հայաստանը 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում, Եր., 1959, էջ 75:

¹⁹ Աշխարհագրորդ ցրելու համար կար մեկ պատճառ ևս: Իրենց լեռնային գյուղերը վերադարձած մահմեդականները, Հյուսիսային Կովկասով մեկ տարածելով թուրքերի կրած պարտության մասին լուրը, հետ կպահեին երկրամասը կենտրոնախույս ձգտումներից (Տե՛ս, Война в Турецкой Армении 1877-1878гг., стр. 389):

²⁰ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում ցուցաբերած քաջության համար Ալեքսանդրապոլի հեծյալ «խռեզույյար» զնդին Ալեքսանդր Գ կայսեր հատուկ կարգադրությամբ շնորհվել է դրոշակ: Այն Երևանի նահանգապետի կողմից զնդի կամավորներին է հանձնվել 1883թ. ապրիլի վերջին (Տե՛ս, Ներսիսյան Ա., Հայաստանի մասնակցությունը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, Եր., 1958, էջ 122):

²¹ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг.,..., стр. 94, 101.

բանակի գետանցումը դիտելու: Մահմանի մյուս կողմում նկատելով թուրքական փոքրիկ «Բաշ-Կորդոն» պահակակետը, նրանցից առավել համարձակները լողալով անցան գետն ու քանդեցին այն: Հաշված թուրքերի ընթացքում, գրում է ռուսական բանակի հայազգի գեներալը, -պահակակետի երկհարկանի շենքից կանգուն մնացին միայն պատերը, մինչդեռ այն կարելի էր օգտագործել նաև մեր կարիքների համար»²²:

Ալեքսանդրապոլիցիներն իրենց մարտական մկրտությունն ստացան ապրիլի 17-ին: Մայր Ենիկոլոպովի գլխավորությամբ հեծյալ «խեզուլյար» գնդի երեք հարյուրյակները Խարաման Աղա, Տիկմա և Սոգյուբլի գյուղերի մոտ պարտության մատնեցին Կարսի կայազորի համար պարեն հայթայթող թուրքական ջոկատներին²³: Հաջորդ բախումը տեղի ունեցավ մայիսի 4-ին Միցրա գյուղի մոտ: Գնդի երկու հարյուրյակ, շրջանցելով գյուղը, փորձեց թիկունքից հարձակվել Ղարադաղի ամրությունների վրա, սակայն հայտնվեց թուրքական հրետանու կրակի տակ, ապա ենթարկվելով 1000 հոգանոց հեծյալ զորաջոկատի հարձակմանը՝ երեք վիրավորներով նահանջեց դեպի Խալիֆ-օղլի: Օրվա երկրորդ կեսին դադստանյան 6 հարյուրյակների հետ հակահարձակման անցած ալեքսանդրապոլիցիները ստիպեցին թշնամուն նահանջել²⁴: Երկու շաբաթ անց գնդի երրորդ և չորրորդ հարյուրյակները մասնակցեցին Բենգլի-Ահմեդի (1877թ. մայիսի 18) ճակատամարտին²⁵, այնուհետև մինչև հունիսի 28-ը ապահովեցին Միցրա-Մելիքքոյ գծի անվտանգությունը²⁶:

Այս ընթացքում ռազմաճակատի աջ թևում հեծյալ «խեզուլյար» գնդի երկրորդ հարյուրյակը՝ 126 մարդ, մայիսի 5-ին մասնակցեց Արդահանի գրոհին՝ ստալով 1 վիրավոր²⁷, որից հետո իր ուժերով Ալեքսանդրապոլ տեղափոխեց գերեվարված ողջ հրետանին²⁸:

Ալեքսանդրապոլիցիները հատկապես աչքի ընկան ռուսական զորքերի դեպի Կարս կատարած երկրորդ արշավանքի ժամանակ: Երբ սեպտեմբերի 20-ին գեներալ Լազարևի զորքերը Ղզըլթափայի մոտ գրոհեցին թուրքերի դիրքերը, «խեզուլյար» գնդի առաջին և երկրորդ հարյուրյակները մայր Սկոսարեսկու գլխավորությամբ ստիպեցին թուրքական 4 զումարտակների խուճապահար փախչել²⁹:

Ալաջայի հայտնի ճակատամարտին (1877թ. հոկտեմբերի 15) մասնակցեց «խեզուլյար» գնդի 4 հարյուրյակ՝ 424 մարդ³⁰: Գունդն ամբողջ կազմով՝ 4 հարյուր-

²² Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., стр. 8, 122.

²³ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг.,..., стр. 114-116.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 215-216:

²⁵ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., стр. 124.

²⁶ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг.,..., стр. 252.

²⁷ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг.,..., приложение N13, стр. 233.

²⁸ Նույն տեղում, հավելված N 22, էջ 245:

²⁹ Война в Малой Азии в 1877 году, очерки очевидца Г.К.Градовскаго, СПб., 1878, стр. 11-12.

³⁰ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., стр. 327.

յակ՝ 492 մարդ, գեներալ-մայոր Շերեմետևսկի հեծելազորի կազմում մասնակցեց նաև Կարսի գիշերային գրոհին³¹:

Ռուսական բանակի և միլիցիայի շարքերում կռվելուց զատ՝ հարյուրավոր ալեքսանդրապոլցիներ ծառայում էին իբրև ուղեկցողներ, սուրհանդակներ, բանագնացներ կամ հետախույզներ³²: Այսպես, օրինակ՝ պատերազմի երրորդ օրը, Կարսում գտնվող ռուս դիվանագետներից լուրեր չստանալով, Մ. Լոռիս-Մելիքովը որպես բանագնաց այնտեղ է ուղարկում ալեքսանդրապոլցի Պետրոս Ձիթողյանի որդուն՝ Ավետիսին³³: Վերջինս հաջողությամբ կատարում է հանձնարարությունը և վերադառնում կարևոր տեղեկություններով:

Պատերազմի առաջին օրվանից ռուսական զորքերին ցուցաբերած օգնությամբ աչքի է ընկնում նաև Ալեքսանդրապոլի հեծյալ «խոեզույար» գնդի շտաբ-կապիտան Դանիել Հարությունյանը: Նրան էր հանձնարարվել հետախուզության պատասխանատու գործը: Հրամանատարությունն այնքան է վստահել նրա միջոցով ստացված տեղեկություններին, որ զեկուցագիր կազմելիս վերջում միշտ շեշտել է. «...տեղեկությունները վստահելի են, որովհետև ստացվել են Հարությունյանի միջոցով»³⁴: Փոխարքային ուղարկված մի զեկուցագրում Մ. Լոռիս-Մելիքովը Հարությունյանի մասին գրել է. «Դեռևս ապրիլի 17-ին հետևակի և հեծելազորի միջև կապ պաշտպանելու և թշնամուն հսկելու համար Խալիլ-օղլի գյուղից ուղարկվել է շտաբ-կապիտան Հարությունյանը, որից ես և գեներալ-մայոր իշխան Ճավճավաձեն ստանում ենք Կարսից դուրս եկել հակառակորդի տեղադրման և շարժումների մասին տեղեկություններ»³⁵: Ի դեպ, շնորհիվ Հարությունյանի ռուսական զորքերն առանց դիմադրության հանդիպելու 1877թ. ապրիլի 24-ին գրավեցին Կաղվաճը: Քաղաքի հայ ազգաբնակչության շրջանում նրա ծավալած գործունեության արդյունքում կաղվաճիցիները ոչ միայն «աղ ու հացով» դիմավորեցին ռուսներին, այլև նրանց հանձնեցին քաղաքի զենքի և վառոդի պահեստները³⁶: Հարությունյանի խմբի հետախույզներից 1877թ. մայիս-հունիս ամիսներին Բենգլի-Ահմեդում ծավալած իր գործունեությամբ հայտնի էր նաև ալեքսանդրապոլցի հայ քահանա Հարությունը³⁷:

Պատերազմի ընթացքում ալեքսանդրապոլցիները ռուսական զորքերին օգնեցին նաև շինարարական աշխատանքներով ու տնտեսական միջոցներով: Օրինակ, երբ Ախուրյանն անցնելու համար Ալեքսանդրապոլի մոտ կամուրջ կառուցելու անհրաժեշտություն առաջացավ, ռուս սակրավորների հետ միասին այն

³¹ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., стр. 460:

³² Մանրամասն տե՛ս, Կրբեկյան В. Г., Участие армян в русско-турецкой войне 1877-1878гг., Ер., 2004, стр. 26.

³³ Ի դեպ՝ վերջինիս Ալեքսանդրապոլի բնակարանը պատերազմի ողջ ընթացքում ռուսական զորքերի համար ծառայեց որպես ժամանակավոր հոսպիտալ (Տե՛ս, Кавказский путево́й дневник кн. В. Меуерского, СПб., 1878, стр. 167.)

³⁴ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., стр. 122.

³⁵ Ներսիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 53:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 54:

³⁷ Կրբեկյան В., նշվ. աշխ., էջ 37:

կառուցեցին և փորձարկեցին տեղացի ատաղձագործները³⁸: Երկրորդ կամուրջը՝ Բայանդուր գյուղի մոտ, կառուցվեց Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհրդի պատգամավոր և առաջին կարգի վաճառական Աբրահամ Ունջյանի հովանավորությամբ³⁹:

1876-1877թթ. ձմռան ընթացքում չորահացի պատրաստման համար, բացի քաղաքի 31 փոռից, բնակչության ամենագործուն մասնակցությամբ կառուցվեցին 32 մշտական և 50 դաշտային վառարաններ (Մինչև պատերազմի ավարտը Ալեքսանդրապոլի ռազմական ճամբարում գործում էին ժամանակավոր 83 խոհանոց, 7 փուռ և 89 վառարան)⁴⁰: Սրանց անխափան աշխատանքն ապահովելու համար 1877թ. հունվարի 1-ից մինչև ապրիլի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում գավառի ազգաբնակչությունը միայն Ալեքսանդրապոլի բերդում պահեստավորեց 1000 սաժեն վառելիքայտ: Եւս 59 սաժեն վառելիքայտ և 132 խոր. մետր անտառանյութ ուղարկվեց ռազմաճակատ⁴¹: Ռազմաճակատ ուղարկվեցին նաև 500 սոմար ցորեն, 9000 սոմար գարի⁴², ինչպես նաև 2500 արծաթ ռուբլի արժողությամբ չորս ձիաբեռնասայլ (ֆուրգուն) և լծկան անասուններ⁴³:

Պատերազմի ընթացքում ալեքսանդրապոլցիները բանակին հատկապես շատ օգնեցին անասնակերով: Կովկասյան ճակատի հրամանատարությունը 1877թ. օգոստոսի 17-ին դիմեց Երևանի նահանգապետին՝ խնդրելով Կովկասյան բանակի Ալեքսանդրապոլում տեղակայված ստորաբաժանումների համար նախապատրաստել 243000, իսկ Իգդիրում տեղակայվածների համար՝ 104600 փութ խոտ: Ալեքսանդրապոլի գավառի ազգաբնակչությունն անմիջապես արձագանքեց հրամանատարության դիմումին՝ բանակի համար հավաքելով 320000 փութ խոտ, 640000 փութ դարման և 24000 փութ գարի⁴⁴:

Գործող բանակի մատակարարումն այս և այլ անհրաժեշտ ապրանքներով հիմնականում կատարվեց ալեքսանդրապոլցի փորձառու վաճառականներ Պիտոնի, Կորգանովի, Թաիրովի, Փորակովի, Սարգիսովի, Տեր-Հովհաննեսովի, Գուրգենբեկովի, Բասկովի, Միրզոնի, Տերտերովի, Ղազարովի և Կասուկի կողմից՝ տեղի սայլապանների միջոցներով⁴⁵: Պատերազմի օրերին պետությանը մատուցած ծառայությունների համար բազմաթիվ ալեքսանդրապոլցիներ արժանացան կառավարական ամենաբարձր պարգևների: Օրինակ՝ Եգոր Խալաթովը գավառապետի միջնորդությամբ պարգևատրվեց արծաթե մեդալով՝ իր միջոցներով քաղա-

³⁸ Отчет о военно-инженерной деятельности в восточную войну 1877 года, в районе действия и расположения Кавказской армии, вып. IV, Тифлис, 1879, стр. 47-48; Тифлисский вестник, Тифлис, 1877, N 83, стр. 1.

³⁹ Պատերազմի ընթացքում կատարած իր բարեգործությունների համար Աբրահամ Ունջյանը պարգևատրվել է ոսկե մեդալով (Տե՛ս ՀԱԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 1, գործ 157, թթ. 1-10):

⁴⁰ Отчет интенданта Кавказской армии с 1-го июня 1876 по 1-е июня 1878 года, составил генераль-лейтенант Шульман, СПб., 1880, стр. 41.

⁴¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 1, գործ 83, թ. 22:

⁴² ՀԱԱ, ֆոնդ 101, ցուցակ 1, գործ 76, թ. 101: հմմտ. Բաղայան Խ., նշվ. աշխ., էջ 87:

⁴³ Мезрелидзе III., Закавказье в русско-турецкой войне..., стр. 93.

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆոնդ 101, ցուցակ 1, գործ 198, թ. 116-118:

⁴⁵ Отчет интенданта Кавказской армии с 1-го июня 1876 по 1-е июня 1878 года..., стр. 42.

քամիջից դեպի Կազաչի պոստի հոսալիտալներ տանող ճանապարհը բարեկարգելու համար, իսկ քյավթառեցի կաթոլիկ վարդապետ Տեր-Պողոսը՝ Մբ Աննայի ոսկե խաչով՝ ռուսական հեծյալ գնդին նյութական օգնություն ցուցաբերելու համար⁴⁶ :

1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացում ռուսական զորքերին նյութական մեծ օգնություն ցույց տվեցին նաև գավառի ռուս աղանդավորականները՝ դուխոբորներն ու մոլոկանները, ովքեր հակառակ իրենց ուսմունքի պատվիրաններին («բոլոր մարդիկ եղբայրներ են», «պատերազմին օգնել չի կարելի»), ռազմաճակատ ուղարկեցին 4000 քառաձի բեռնասայլ՝ յուրաքանչյուրը 80-100 ռուբլի արժողությամբ⁴⁷ :

Հատկապես անգնահատելի է ալեքսանդրապոլցիների կողմից Կովկասյան կորպուսին և մասնավորապես նրա Ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերին ցույց տված բարոյական աջակցությունը: Հայրենի տանից հեռու՝ ռուս զինվորն այստեղ շրջապատվեց հոգատարությամբ, վիրավորներն ու հիվանդներն ստացան հնարավորինս բարձրակարգ բուժսպասարկում, ապահովվեցին սնունդով ու այլ պետքերով: Պատերազմի տասը ամիսների ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառում Կարցևի գլխավորությամբ գործեց «Կարմիր խաչի» 20 հոսալիտալ (12-ը՝ քաղաքում, 8-ը՝ գավառի գյուղերում), որոնցում 1877թ. հոկտեմբերի դրությամբ բուժօգնություն ստացավ 4-5000 մարդ⁴⁸ : Եւս 17 վրանային հոսալիտալ՝ շուրջ 5000 հիվանդներով⁴⁹ , քաղաքում և հարակից գյուղերում գործեց տեսուչ գեներալ Ջեդերհոլմի գլխավորությամբ⁵⁰ : Երբ պատերազմի առաջին ամիսներին հոսալիտալներում վիրավորների մեծ թիվը դժվարություններ առաջացրեց, ալեքսանդրապոլցիները նրանց տեղափոխեցին իրենց տները՝ քաղաքի գրեթե բոլոր մեծ շենքերն անվարձահատույց վերածելով հոսալիտալների⁵¹ : Վիրավոր զինվորներին օգնություն ցույց տվեց նաև տեղի եկեղեցին՝ ի դեմս քահանա Հովհաննես Տեր-Վարդանյանի⁵² :

⁴⁶ Балакян О., Саркисян Г., Эвоян В. Помощь населения Армении русским войскам в русско-турецкой войне 1877-1878гг., Вестник архивов Армении, Ер., 1971, док.14, стр. 41.

⁴⁷ Меликсет-Бек Л., Из истории духоборов в Грузии (XIX век), Труды Тбилисского государственного университета, т. 78, серия исторических наук, Тбилиси, 1963, стр. 132.

⁴⁸ Кавказский путевой дневник, стр. 158.

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 164:

⁵⁰ Տրամադրված բարձրակարգ բուժօգնությամբ առավել հայտնի էին Դորպատի համալսարանի դոցենտ բժիշկ Ռեյերի N10 հոսալիտալը և Սանկտ Պետերբուրգում բնակվող հոլանդացիների՝ Կարմիր խաչի Ամստերդամի մասնաճյուղի հանգանակած միջոցներով հիմնված վրան-հոսալիտալը (Տե՛ս Կովկասский вестник, Тифлис, 1877, 28 октября, N 235, стр. 2-3.):

⁵¹ Վիրավոր և հիվանդ ռուս զինվորներն անվարձահատույց բուժ սպասարկում, խնամք և սնունդ ստացան նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի հայերով և ռուսներով բնակեցված գյուղական բնակավայրերում, այն դեպքում, երբ Այսրկովկասի գյուղական բնակավայրերում վիրավոր և հիվանդ զինվորներին խնամելու կարգի մասին օրենքով խնամելու և բնակարանավարձի համար նախատեսված էր օրական 50 կոպեկ (Տե՛ս Էլիզե Ռեկլիս, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի ալագան, Ուրմիա լիճ եւ Առաջաւոր Ասիա, Վաղարշապատ, 1890, էջ 63: Меликсет-Бек Л., նշվ. աշխ., էջ 133):

⁵² ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 204, թթ. 5-6:

Գավառի Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղում, համաձայն Կովկասյան բանակի հոսպիտալների գրխավոր տեսուչ գեներալ-լեյտենանտ Մարենուչի զեկուցագրի, բնակիչներ Հովհաննես և Սահակ Աբունների, Հարություն Ամիրբեկովի, Գևորգ Պետրոսովի, Ղազար Աղաբաբովի և Կարապետ Նալբանդյանցի կողմից վառելափայտով, կահ-կարասիով և անկողնով ապահովված յոթ շինություն տրամադրվեց «Կարմիր խաչին»՝ անժամկետ ու անվարձահատույց⁵³։

Մարդկային իրենց բարձր արժանիքներով աչքի ընկան հատկապես ալեքսանդրապոլցի կանայք և աղջիկները, ովքեր պատերազմի ընթացում՝ իբրև զբոսայան քույրեր, Մեծ իշխանուհի Օլգա Ֆյոդորովնայի գլխավորությամբ (վերջինս ողջ պատերազմի ընթացքում մնաց Ալեքսանդրապոլում) անվարձահատույց խնամեցին վիրավորներին ու հիվանդներին։ Նրանցից շատերն իրենց պարտքը կատարելիս ցրտից, տիֆից ու համաճարակային այլ հիվանդություններից մահացան⁵⁴։

Կարսի գրավման նախօրեին (1877թ. հոկտեմբերի կեսեր) ռուսական բանակում հայտնված բժավոր տիֆի և ծաղկի հազվադեպ դեպքերը 1878թ. հունվարի սկզբներին վերածվեցին համաճարակի՝ ընդգրկելով Ալեքսանդրապոլի, Կարսի և Էրզրումի շրջանները մինչև Տրապիզոն⁵⁵։ Դրությունը դարձավ անհուսալի, երբ Էրզրումի գրավումից հետո Ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերում տարածվեց նաև խոլերայի համաճարակ։ Իսկ երբ հրամանատարությունը փորձեց 170 հիվանդների Դիլիջանի վրայով ուղարկել Թիֆլիս, համաճարակը տարածվեց նաև փոխարքայության կենտրոնում⁵⁶։ Այդ օրերին ռազմաճակատ ժամանած իշխան Մեջլերսկին Ալեքսանդրապոլն անվանել է «տանջանքների ու մահվան» քաղաք, որտեղ «ամեն ինչ ապրում, շնչում, շարժվում և մտածում է հանուն տանջանքների ու մահվան, որտեղ նույնիսկ երաժշտությունը հնչում է թաղման համար։ Հասկանալու համար, թե ինչ արհավիրք է իրենից ներկայացնում պատերազմը, գրում է Մեջլերսկին, -անհրաժեշտ է գոնե մեկ օր ապրել Ալեքսանդրապոլում, ուր օրդ անպայման կսկսվի ու կավարտվի հուղարկավորությամբ»⁵⁷։

Բարեբախտաբար տիրող գաղջ մթնոլորտը երկար չչարունակվեց։ Զինվորական բուժանձնակազմի և տեղական ազգաբնակչության համատեղ գործողությունների շնորհիվ արդեն 1878թ. հունիսի վերջերից գավառում համաճարակային հիվանդությունները սկսեցին տեղի տալ։ Բժավոր տիֆով և ծաղկով հիվանդ 2000 զինվորները տեղավորեցին քաղաքից դուրս գտնվող վրանային 7 հոսպիտալներում⁵⁸, իսկ Երևանյան լեյք-գվարդիական 13-րդ գնդի խոլերայով հիվանդ 600 զինվորները՝ գավառի Քյալալի գյուղում։ Երկու դեպքում էլ հիվանդները բուժում ստացան քաղաքային բնակչության կողմից կազմակերպված հանգանակություն-

⁵³ Балikian О., Саркисян Г., Эвоян В. *նշվ. աշխ., փաստ. 8, էջ 37*։

⁵⁴ Кавказский путевой дневник, *стр. 169*։

⁵⁵ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., *стр. 501*։

⁵⁶ Кавказский путевой дневник, *стр. 127*։

⁵⁷ Նույն տեղում, *էջ 155*։

⁵⁸ Նույն տեղում, *էջ 164-165*։

ների միջոցներով⁵⁹: Օրինակ, Ալեքսանդրապոլի թատերասերներն իրենց կազմակերպած համերգից ստացած ողջ հասույթը՝ 222 ռուբլի, տրամադրեցին հիվանդությունները հաղթահարելու գործին⁶⁰:

1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմն ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով: 1878-ի փետրվարի 19-ին ծովափնյա Սան Ստեֆանո ավանտում կնքված պայմանագրի 19-րդ հոդվածով Կովկասյան ճակատում Ռուսաստանին անցան Կարսը, Կադզվանը, Օլթի, Արդահանը, Բայազետը և Ալաշկերտը⁶¹: Ցավոք, Սան Ստեֆանոյին հաջորդած դիվանագիտական պայքարում ռազմական փայլուն հաղթանակներ տարած Ռուսաստանը պարտվեց: Կնքված պայմանագիրը վերանայելու համար Բեռլինում հրավիրված նոր վեհաժողովը արևմտակերպական երկրների ճնշման տակ Թուրքիային վերադարձրեց Արևմտյան Հայաստանում ռուսական զորքերի կողմից գրավված շրջանների մեծ մասը՝ բացառությամբ Կարսի⁶²: Չարդարացան նաև արևմտահայության՝ թուրքական լծից ազատվելու սպասելիքները:

Ինչ վերաբերում է Ալեքսանդրապոլին, ապա պատերազմից հետո վերջինս թեև կորցրեց սահմանային առաջնայնությունը, սակայն երբեք ստվերում չմնաց՝ վերածվելով ազգային արժեքների իսկական պահապանի:

АЛЕКСАНДРАПОЛЬЦЫ В РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЕ 1877-1878 ГГ.

Резюме

А. Айрапетян

Всего 20 лет спустя после неудачи в Крымской войне, Россия на протяжении 19-го века начала четвертую войну против Османской Империи. В результате военных действий, продолжавшихся 10 месяцев, русские войска на Кавказском фронте захватили большую часть Западной Армении.

Как и в прошлой войне, и на этот раз Александропольский гавар взяла на себя значительную часть военных нужд. Здесь была набрана большая часть добровольческих отрядов, сформированных на территории Ереванской губернии: конные «иррегулярные» (не регулярные) полки «Александропольская», «Курдская» и «Александропольская армянская пехотная дружина» и т.д. Кроме службы в рядах регулярной армии и милиции, александропольцы служили также

⁵⁹ Описание боевой жизни в мемуарную войну 1877-1878 годов 13-го лейб-гренадерского, ... стр. 140, 166.

⁶⁰ Тифлисский вестник, Тифлис, 1877, N 70, 7 апреля, стр. 1.

⁶¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Եր., 1972, էջ 91-92:

⁶² Կարսի մարզը պաշտոնապես կազմավորվել է 1877թ. նոյեմբերի 1-ին՝ ռուսաց Ալեքսանդր Բ կայսեր բարձրագույն հրամանագրով, Ռուսաստանին անցած Կարսի սանջակի (գավառ), Չլդրի սանջակի մեծ մասի և Բասենի սանջակի մի փոքր հատվածի միավորմամբ: Հինգ օր անց ստեղծվել է նաև մարզային կառավարություն՝ զինվորական նահանգապետի գլխավորությամբ (Տե և Погосян А., Карская область в составе России, Ер., 1983, стр. 62-63):

в разведке. Вспомним Аветиса Дзитохцяна, штабс-капитана Даниеля Арутюняна или священника Арутюна.

В ходе военных действий особенно важное значение имела материальная и моральная поддержка, оказанная александропольцами русским войскам. В конце войны, когда Карс перешел к Российской Империи, хотя Александрополь утратил пограничную первичность, но никогда не оставался в тени – превратившись в настоящего хранителя национальных ценностей.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հայրապետյան Արմեն Մերգոլի – պ.գ.թ., դոցենտ, ԳՊՄԻ պատմության և իրավագիտության ամբիոն, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Email: armenani@mail.ru

Наталья ДЕНИСОВА

***М.Т. ЛОРИС-МЕЛИКОВ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ
В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИИ ДИАЛОГА КУЛЬТУР****

Проблема роли личности в истории всегда привлекала внимание исследователей, но разрешалась ими с разных (порой противоположных) методологических позиций. Цель данной работы – анализ деятельности Михаила Таризеловича Лорис-Меликова, выдающегося государственного и военного деятеля России второй половины XIX в.. Данный подход для современной российской действительности представляется весьма актуальным, а выбор личности М. Лорис-Меликова – вполне оправданным, так как, с одной стороны, вряд ли найдутся исследования, посвященные государственным, административным, военным проблемам второй половины XIX в., в которых не упоминалось бы его имя, с другой – высказываемые характеристики и оценки его деятельности в исторической литературе неоднозначны и далеко не всегда имеют под собой солидную источниковую базу. Вместе с тем, нельзя не признать, что влияние М. Лорис-Меликова на военные и социально-политические процессы в России рассматриваемого периода было велико, в том числе и по причине его особого управленческого стиля, основной чертой которого было умение и желание вести диалог с соратниками и оппонентами, носителями различных культур и политических взглядов, что было остро необходимо для России во все времена, в первую очередь, в периоды политических кризисов, каковыми являлись, в том числе, вторая половина XIX в. и, не в меньшей степени, конец XX – начало XXI вв. Востребованность личностей, способных вести диалог, в такие периоды особенно велика. Перефразируя известный тезис английского историка Арнольда Тойнби, можно утверждать, что именно такие деятели, составляющие интеллектуальное меньшинство того или иного народа, чутко улавливая и оценивая «общественно-политические вызовы», способны сформулировать адекватный им ответ, в виде изменения вектора внутренней и внешней политики. М. Лорис-Меликов оказался тем самым представителем российского интеллектуального меньшинства, которое и пыталось изменить ход российской истории в направлении привлечения общественных сил к реформированию страны через широкий общественно-политический и культурный диалог.

В личности М. Лорис-Меликова счастливым образом соединились врожденные и приобретенные способности к диалогу. Ему с момента рождения было предопределено диалогическое восприятие действительности и диалогический тип поведения и, впоследствии, руководства. Родился он на Кавказе в многонациональном по своей сути и роли Тифлисе, в армяно-грузинской семье. Изначально он соприкоснулся с носителями различных культур и политических взглядов, глубоко усвоив и приняв традиции и обычаи многоязычной, многоконфессиональной и полиэтнической кавказской цивилизации. Друзья в шутку называли М.Лорис-Меликова «грузинским армянином» или «двойным армяни-

---

* *Статья в качестве доклада была представлена на международной научной конференции «Историко-культурное наследие и современность», состоявшейся 4-6 октября 2013г. в Гюмри.*

ном», имея в виду, что он «органически впитал в себя лучшие качества» кавказских народов». Необходимо отметить, что такая «культурная открытость» М. Лорис-Меликова помогла ему достаточно оптимально выстраивать свою систему управления, в основе которой – уважение к народным обычаям и традициям.

По факту своего рождения, военной и административной деятельности М. Лорис-Меликов – армянин и «истинный кавказец», по государственной службе («императорский распорядитель») – россиянин, хорошо знавший и любивший Армению, Кавказ и Россию. Особое отношение он, естественно, сохранил к Кавказу, о котором писал: «...Поскорее вырваться из ...Петербурга; тут не только климат не мой, а и все свычаи и обычаи ... столичной жизни; я, 25 лет сподряд проживши на Кавказе, привык к здоровой, правильной жизни...»¹. Но, несмотря на это, М. Лорис-Меликов не переставал ощущать себя гражданином России, службе которой он посвятил всю свою жизнь.

На формирование его как личности, военного и государственного деятеля в числе прочих условий оказало влияние его кавказское окружение. На Кавказе он служил под командованием генерал-фельдмаршала князя М.С. Воронцова, человека «высокого государственного ума, сурового, но честного и твердого в своих убеждениях», и Н. Муравьева, которые достаточно быстро высоко оценили способности и личные качества 20-летнего офицера, «достойного и очень умного...». Уже тогда М. Лорис-Меликов стал известен военному министру России А.Чернышеву, а впоследствии всему военному и чиновничьему Санкт-Петербургу.

Кавказ, требуя совершенно особый тип управленцев, сам же, своей особостью, их во многом и формировал. Кавказские управленцы не только отличались от чиновников других российских регионов, но и нередко превосходили их в деловых качествах. Один из друзей М. Лорис-Меликова писал по этому поводу: «Я должен признать без всякого самоуничтожения, что в данном случае Кавказ покорил Сибирь, а не наоборот...»². Кавказские военные и чиновники были весьма востребованы на российской военной и гражданской службе в Санкт-Петербурге. Большинство из них являлись высокообразованными людьми, с широким, поистине государственным кругозором. Не был исключением и М. Лорис-Меликов. По оценке Милютина, имевшего «превосходное университетское образование и профессорство в Академии Генерального штаба, долгая жизнь которого на министерском посту волей-неволей расширяла его панораму видения империи», М. Лорис-Меликов «отнодъ не смотрелся ни провинциалом, ни грубым армейским генералом. В суждениях был рассудочен и остроумен..., начитан и наделен недюжинным здравым смыслом», говорил «превосходным русским языком с печатью литературной обработки», прекрасно знал русскую литературу, «до последнего времени удерживал в памяти множество стихов Пушкина, Лермонтова, Некрасова и др. ..., любил приводить остроумные изречения Салтыкова», большим поклонником которого был»³.

Судя по отзывам, М. Лорис-Меликов получил прекрасное образование вначале в Тифлисском пансионе Арзановых, считавшимся одним из лучших учебных заведений Кавказа, затем в армянском Нерсесовском училище и Лаза-

¹ Графъ Мих. Тар. Лорисъ-Меликовъ в воспоминаніях К. Белоголоваго. 1878–1888 [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.genocide.ru/lib/bhelp/i/i-36-loris-melikov.html>.

² Там же.

³ Там же.

ревском институте. Главное, что он вынес из этих учебных заведений – знание языков: русского, французского, немецкого, арабского и турецкого. Как истинный армянин, он также свободно владел армянским, великолепно знал грузинский и татарский языки. Трудно представить, чтобы военный и чиновник с таким багажом не вписался бы в сложную, многоязыкую и многоконфессиональную кавказскую ситуацию.

Способность М. Лорис-Меликова успешно вести диалог с представителями различных политических сил проявилась достаточно рано – при допросе им Хаджи-Мурата (1851 г.). Именно знание языков и присущее ему личное обаяние, которое он неизменно проявлял, помогли М. Лорис-Меликову, тогда еще довольно молодому российскому офицеру, установить отношения доверия с предводителем горцев. И это был не единичный, «интуитивно найденный прием», а его специфический стиль деятельности как на военном, так и на гражданском поприще. Примеров тому было множество.

По свидетельствам современников, М. Лорис-Меликов был весьма доступен и прост в обращении. Сослуживцы и подчиненные высоко ценили его человечность, простоту и честность в отношениях. Однако его уступчивость оппонентам имела вполне зримые границы, она заканчивалась ровно там, где, по его мнению, начинали нарушаться российские государственные интересы. Охотно и спокойно выслушивая иные мнения, М. Лорис-Меликов оставался «на редкость устойчив в своих основных убеждениях», с которых его невозможно было «сбить». Такая позиция, по оценкам современников, «служила лучшим признаком той широты ума, которая и делала из него истинного государственного человека...»⁴. В связи с этим необходимо отметить еще одну, важную и привлекательную черту его характера – патриотизм, ценность которого в современной России ставится определенными силами под сомнение. Несмотря на то, что М. Лорис-Меликов «горячо любил свою кавказскую родину, ... первое ... место в нем занимала Россия как целое...»⁵.

Его твердость, а порой и жесткость в отстаивании государственных интересов уравновешивались необыкновенной способностью «выходить» (с наименьшими потерями и достоинством – Н. Д.) из затруднительных положений, придумывать комбинации, чтобы влиять на умы населения в направлении, которое ему представлялось верным. Так, в годы Крымской войны М. Лорис-Меликов сформировал и успешно командовал так называемым «иностранным легионом», состоявшим из армян, курдов, грузин и кавказских татар. Около 1300 османских курдов его усилиями впоследствии перешли на российскую службу. Будучи начальником Карсского пашалыка, М. Лорис-Меликов много внимания уделял местному населению, за что в июле 1856 г. турецкий султан наградил его орденом Меджлеса II степени, что было уж совсем необычно для международной практики.

Его способность влиять на умы людей, казалось, не знала границ. Во время военных действий на турецкой территории (1877–1878 гг.) М. Лорис-Меликов совершил весьма курьезный поступок. Он сумел убедить местное население принимать русские кредитные бумаги, на которые и вел всю войну, чем сэкономил

⁴ Графъ Мих. Тар. Лорисъ-Меликовъ в воспоминаніях К. Белоголоваго. 1878–1888 [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.genocide.ru/lib/bhelp/i/i-36-loris-melikov.html>.

⁵ Там же.

значительную сумму»⁶. Это можно было бы назвать «восточной хитростью». Но вряд ли данное определение является адекватным. Скорей это – способность находить общий язык и умение убеждать людей.

М. Лорис-Меликов неоднократно подтверждал свою безупречную честность, никто не мог его заподозрить в присваивании государственных финансов и чужой славы. Так было во времена его военной и гражданской службы. В период ликвидации эпидемии «ветлянской чумы» благодаря решительным карантинным и санитарным мерам М. Лорис-Меликов быстро остановил ее распространение, причем из выделенных на эти цели 4 млн. руб. сэкономил 3 млн. 700 тыс. и вернул их в казну⁷.

Это был его моральный и нравственный капитал, позволявший смело реализовывать реформы, вести политический диалог и с достоинством держаться в кругу петербургской аристократии. Сам М. Лорис-Меликов об этом уже в конце жизни писал: «Будучи на вершине карьеры и почестей, я ничем не воспользовался от государства и остался по-прежнему с весьма... ограниченными средствами; русские же газеты недавно распространили известие, что я покупаю обширное поместье за границей; я имею претензию на репутацию хорошего полководца, потому что одержал несколько побед, вел целую военную кампанию и взял крепость Карс, которую считали неприступной, а вот Осман-бей оспаривает мои военные заслуги и уверяет, что Карс взял вовсе не я, а он – Осман-бей»⁸. Люди, знавшие М. Лорис-Меликова, считали, что в этом высказывании были достоинство и юмор, но напрочь отсутствовали горечь и сожаление.

Вся военная и гражданская служба подтвердила незаурядную способность М. Лорис-Меликова вести культурный и политический диалог, который, однако, прерывался, когда возникала угроза российским государственным интересам. Так, будучи начальником Терской области, М. Лорис-Меликов стремился, с одной стороны, заручиться поддержкой и доверием населения, «бережно относясь к народным обычаям», с другой – «любые попытки посягательств на государственные интересы пресекались им быстро и безжалостно»⁹.

В воспоминаниях о деятельности в Терской области М. Лорис-Меликов неоднократно отмечал, что горцами легко управлять, «если только бережно относиться к их народным обычаям»¹⁰. Его деятельность по управлению Терской областью, включавшей в этот период большую часть Северного Кавказа, была высоко оценена наместником Кавказа, который побывал здесь в 1865 г. с инспекционной поездкой. «Два года тому назад я благодарил вас за ваше поведение, –

⁶ Лорис-Меликов Михаил Тариелович // Биографический словарь. М., 2000.

⁷ Лорис-Меликов Михаил Тариелович – биография [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.aphorisme.ru/about-authors/loris-melikov/?q=5014>.

⁸ **Графь Мих. Тар.** Лорисъ-Меликовъ в воспоминаниях К.А. Белоголова. 1878–1888 [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.genocide.ru/lib/bhelp/i/i-36-loris-melikov.html>.

⁹ Докладная записка командующего войсками Терской области генерал-лейтенанта М.Т. Лорис-Меликова командующему Кавказской армией о деятельности Кундухова, о результатах его переговоров по переселению чеченцев в Турцию и о нецелесообразности их расселения близ границы с Россией [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://abkhazeti.info/history/20050616162064428601.php>.

¹⁰ **Ибрагимова З.** Деятельность М.Т. Лорис-Меликова на Кавказе (вторая половина XIX в.) [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.zarema-ibragimova.ru/?STATMzI:Loris-Melikov>.

отмечал он, – радуюсь, что и в этот приезд могу повторить свою благодарность»¹¹. Назвав М. Лорис-Меликова «достойным начальником области», наместник выразил ему «глубокую душевную признательность». С присущим ему достоинством Михаил Тариелович предпочел разделить благодарность с «сотрудниками и подчиненными»¹².

Кавказ для М. Лорис-Меликова всегда оставался частью России. Поэтому его беспокоила «апатия» русского общества, которое не делало «решительно ничего, чтобы теснее привязать эту богатую окраину к России. М. Лорис-Меликов считал, что «правительство сделало все, что могло, оно силой оружия закрепило Кавказ за империей, но чтобы присоединение это обратилось в прочную, неразрывную связь, необходимо культурное влияние...», которое он понимал в самом широком смысле как политическое, экономическое, социальное. Его как русского подданного не могла не беспокоить пассивность российских «землевладельцев, промышленников и фабрикантов на фоне активизации иностранцев по освоению «непочатых богатств Кавказа...»¹³.

За свой стиль управления (привлечение общественных сил к выработке и реализации реформ и одновременное жесткое неприятие игнорирования государственных интересов России) М. Лорис-Меликов получил прозвища либерального, бархатного и парадоксального диктатора. Сам он, не обращая внимания на негативный подтекст, расценивал их как похвалу. Свои принципы М. Лорис-Меликов, наделенный чрезвычайными полномочиями, успешно реализовывал, кроме Кавказа, в Астраханской, Самарской, Саратовской и Харьковской губерниях. Особо сложная политическая ситуация сложилась в рассматриваемый период, как известно, в Харькове. Но и здесь, как отмечают современные исследователи, им был избран «единственно верный путь – привлекать на сторону власти оппозиционно настроенную общественность, а не отпугивать ее...». В результате успешной реализации этой линии М. Лорис-Меликов оказался единственным генерал-губернатором, не внесенным народолюбцами в список приговоренных к смерти.

Умение эффективно налаживать диалог и одновременно твердость в реализации задач государственной важности сыграли первостепенную роль при назначении М. Лорис-Меликова главой «Верховной распорядительной комиссии по охране государственного порядка и общественного спокойствия», когда репрессии «справа» и террор «слева» шли к своей критической черте. Вера Александра II в него была столь велика, что ему были предоставлены полномочия, которых до него не имел ни один имперский чиновник – представлять царя во всех делах, применять любые меры по охране порядка на всей территории империи и отдавать приказы представителям государственной власти любого ранга. Такие чрезвычайные полномочия могли бы породить и исключительно чрезвычайные меры. Но М.Т. Лорис-Меликов, прежде всего, обратился с воззванием «К жителям столицы», высказав твердое намерение «не останавливаться ни перед какими ме-

¹¹ Саракоев И.-Б. По трущобам Чечни (Жгучий и наболевший вопрос). Грозный, 1991. Владикавказ, 1913. С.19.

¹² Ибрагимова З. Деятельность М.Т. Лорис-Меликова на Кавказе (вторая половина XIX в.) [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.zarema-ibragimova.ru/?STATMzI:Loris-Melikov>.

¹³ Графь Мих. Тар. Лорисъ-Меликовъ в воспоминаніяхъ К.А. Белоголоваго. 1878–1888 [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.genocide.ru/lib/bhelp/i/i-36-loris-melikov.html>.

рами для наказания преступных действий» (что звучало как предупреждение и предостережение), одновременно – «успокоить и оградить интересы благомыслящей части общества», на которое он возлагал большие надежды, призывая к этому и императора. Эти меры современники назвали политикой «лисьего хвоста». Однако как-то игнорируется тот факт, что именно они привели к спаду волны террора во второй половине 1880 г.

М. Лорис-Меликов настаивал на привлечении «общества к участию в разработке необходимых ... мероприятий», считая, что это и «есть именно то средство, какое и полезно, и необходимо для дальнейшей борьбы с крамолой». Вместе с тем, он предостерегал от двух опасностей, весьма актуальных и для современной России – «бездумного заимствования» западного опыта и возврата к «старинным» формам российского государства. К разработке реформ, которым М. Лорис-Меликов отдавал предпочтение перед революционными потрясениями, он предлагал привлекать «сведущих и благонадежных ... лиц, известных своими специальными трудами в науке или опытностью по той или другой отрасли государственного управления или народной жизни». Цель этих мер он видел в том, чтобы «дать правильный исход заметному стремлению общественных сил к служению престолу и отечеству», что «неминуемо внесет в народную жизнь оживляющее начало и предоставит правительству возможность пользоваться опытностью местных деятелей, ближе стоящих к народной жизни, нежели чиновники центральных управлений», а роль правительства – в поощрении постепенного развития общества и руководстве им в этом направлении.

Государственную деятельность М. Лорис-Меликова высоко оценивали зарубежные политики. Так Отто фон Бисмарк, признававший его выдающимся своим современником, считал, что его отстранение от власти после смерти Александра II не пошло на пользу России. Заграничные газеты сравнивали М. Лорис-Меликова с Мазарини, который сумел управлять Францией в самое смутное время при помощи примирительной и ловкой политики. «Вице-император», «великий визирь», «Мишель Первый», «диктатор», «ближний боярин», «полномочный повелитель» – таков далеко неполный перечень эпитетов, которыми окрестили Михаила Тариеловича современники.

М. Лорис-Меликов, без сомнения, был мудрым и дальновидным государственным деятелем, достойным сыном России, поистине уникальным государственным чиновником. В тяжелое для России время он, проявив гражданское мужество, не только взял на себя всю ответственность за судьбу страны, но и в сложной политической ситуации отдал приоритет либеральным реформам, не исключая, однако, строгости и твердости в проведении внутренней политики. Многие его предложения и методы решения возникающих в сложный переходный период проблем оказываются весьма актуальными и для современной России. Будучи человеком решительным, но осторожным и осмотрительным, М. Лорис-Меликов предпочитал реформы. Таковы были некоторые направления деятельности одного из известнейших государственных деятелей России – М. Лорис-Меликова, «либерального диктатора», значительно опередившего свое время и предвосхитившего будущее своей родины.

Մ. Տ. ԼՈՐԻՍ – ՄԵԼԻՔՈՎԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՀԱՏ
ՄՇԱԿՈՒՑԹՆԵՐԻ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

— *Անփոփում* —

— *Ն. Դենիսովա* —

Անհատի դերի խնդիրը պատմության համատեքստում միշտ գրավել է ոուս հետազոտողների ուշադրությունը: Վերոնշյալ խնդրին տարբեր մեթոդաբանական մոտեցումներ են արվել: Հեղինակը փորձել է վերլուծել Մ. Լորիս-Մելիքովի՝ որպես 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ոուսական պետական և ռազմական նշանավոր գործչի անցած ուղին՝ գտնելով, որ այս հայեցակարգը արդիական է ժամանակակից ոուսական իրականության համար: Լորիս-Մելիքով անհատին դիմելը, ըստ հեղինակի, արդարացվում է ինչպես օբյեկտիվ պատճառներով (նրա կյանքը և աշխատանքային գործունեությունը Ռուսաստանի տարբեր բազմաէթնիկ շրջաններում, ոուսական պետական ծառայությանը նրա անդամագրվելը երկրի համար քաղաքականապես վատթար ժամանակներում), այնպես էլ՝ սուբյեկտիվ պատճառներով (փորձ, ունակություն, ցանկություն առաջնորդելու քաղաքական ու մշակութային երկխոսությունը):

Сведения об авторе

Денисова Наталья Николаевна – к.ист. н., доцент, завотделом славяно-адыгских культурных связей Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований РАН, E-mail:deni162@rambler.ru

ԱԼԵՔՊՈԼԻՅԱՆ ԹՂԹԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ «ՄՇԱԿ»-ին 1872-1892 թթ.*

«...այլ է պատիւը ուժի մշակին
և այլ է յարգանք, մտքի զինուորին...»

Պետրոս Բերուբեան

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ հասարակական միտքը թոթափեց առաջին դարակեսի «խումարը» և քաղաքական ընդհանրության տրամաբանությունը բնորոշ գիտակցական հասունություն ի հայտ բերեց, որը շողարձակեց մամուլում:

1872 թվականից Թիֆլիսում հրատարակվող «Մշակ» թերթի հրապարակախոսության լեզուն տևական ժամանակ դարձավ Ալեքսանդրապոլի անաչառ մտավորականության նախընտրելի արտահայտչամիջոցը:

«Մշակ»-ը մշտապես բարձրաձայնել է ալեքսպոլցի առևտրականի, արհեստավորի և գյուղացու հոգսերի մասին: Ալեքսանդրապոլի տնտեսական կյանքի կարևորագույն բաղադրիչի՝ առևտրի ճիշտ կազմակերպման և զարգացման հիմնախնդիրները, ապրանքների շուկայական գների տատանումները պատշաճ են ներկայացված պարբերականի նյութերում:

Ալեքսանդրապոլում առևտուրը շահութաբեր զբաղմունք էր, բայց օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների ազդեցությամբ այն երբեմն կորցնում էր իր զրավչությունը: 1874 և 1875 թվականները ալեքսպոլցի առևտրականների համար դժվար տարիներ էին, ինչպես գրում է առևտրականի որդի, նոտար, բանահավաք Աղեքսանդր Ափրիկյանցը (Ափրիկեցի, Ափրիկացի, Տեղացի, Ա. Ա., Տ.). «Շատերը նոցանից սնանկացան, իսկ ավելի շատերը արդեն սնանկանալու վերայ են» (1875, №24): Ստեղծված իրավիճակն ըստ թղթակցի առևտրականների՝ «թուճարների»¹ ազահության, իսկացի վարչարարության պակասի, կրպակների բազմաքանակության և մանրավաճառների գործունեության հետևանք էր: 1877-1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմը մոռացության մատնեց այդ զրկանքները, և «միլիոններ թափվեցին Ալեքսանդրապոլ, Ալեքսանդրապոլը դրվեց քաղաքական զարգացման նպաստող պայմանների մեջ և նիթական բարգաւաճման ճանապարհի վրա» (1880, №80): Մոայլ պատերազմը, սակայն, թմրեցրեց բնակչության զգոնությունը: Դրամի փայլից շլացած՝ քաղաքացիներից ու գյուղացիներից շատերն ակամա փարվեցին ճոխությանը, տարվեցին անցողիկ հաճույքներով՝ հարբեցողությամբ և խաղամոլությամբ: Ճանապարհորդ Խ.Փ.Գ.-ն ավյունով բնութագրում է ստեղծված իրավիճակը. «Նոյն ամսի 17-ին (1879թ. դեկտեմբեր-Գ.Ա.) մտայ Ալեքսանդրապոլ: Ի՞նչ տեսայ. գողութիւն, լրբութիւն, շատ յաճախ քեթթակաբանութիւն, ամեն րօպէ անամօթ բառերով հայեոյանքներ ու կծու կծու յիշոցներ» (1880, №9): «Մշակ»-ի ալեքսպոլյան թղթակիցներն սկսեցին սթափության կոչեր հնչեցնել, սուր ասեղնե-

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2013թ. հոկտեմբերի 4-6-ը կայացած «Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն» միջազգային գիտաժողովում:
¹ Թուճար (թուրք. tüccar)=առևտրական:

րով ծակել «բիրդանադա»² դարձածների «չաղացած սիրտը»: Լուսավորության ջանքերին նրանք պայքարում էին տգիտության դեմ:

Տնտեսական «առաջադիմությունը» շուտով զիջեց միապաղաղ առօրյային: Գործ չլինելու հանգամանքից դժգոհ փնթփնթան առևտրականներին շնորհալի հրապարակախոս Տեղացին տնտեսագիտական հասարակ կանոնով է պատասխանում. «Անցո՛րդ, մտիբ մեր քաղաքի մէկ ծայրից, դուրս արի միւս ծայրից, տներից շատ՝ դիքեան կը տեսնես: Այսպէս վաճառաշահ քաղաք է մեր քաղաքը: Յետոյ էլ ասում են՝ «առուտուր չըկայ». այսինքն՝ չի գործում առաջարկ-պահանջարկի սկզբունքը (1879, № 112: Հմմտ. 1882, №139): Մէկ ուրիշ թղթակցության մեջ նա անխնա գանակոծում է գրագիտությունն արհամարհող, ստախոս և շողոքոթ վաճառականներին՝ «ձկնկուլ», «ղարաչու խալի»³ և «քեսախպքեար» կոչվածներին, որոնց կյանքի միակ նշանաբանը հարստանալն է (1879, №201): Նամակագիր Ավետիք Նայանցն էլ մերկացնում է Ալեքսանդրապոլում մեծ համբավ ունեցող ուխտավոր-վաճառականներին: Այդ հաջի-աղաները Երուսաղեմ ուխտագնացության ժամանակ տեսակ-տեսակ ապրանքներ էին գնում և վերադառնալուց հետո՝ «տեսածս լուսը վկայ», «համբուրածս վկայ», «գլխադիրը վկայ» սուտ երդումներով կրկնակի թանկ գներով վաճառում (1873, №24): «Մշակ»-ի աշխատակից Պողոս Բեբուրյանն (Պ. Բ., Շիրակեցի, Շ.). այդպիսի գիրուկ հարուստներին հակադրում է գործարար Մկրտիչ Չիթողյանին: Նա հրճվանքով խոսում է այն մասին, որ գործարարն իր երկու որդիներին ուղարկել է Բելգիայի Լիեժ (Լյուտիխ)՝ քաղաք կաշեգործություն և գարեջրագործություն սովորելու (1890, №93): Ի դեպ, նրանցից ավագը՝ Պողոսը, վերադառնալով, Ալեքսանդրապոլում կառուցեց կաշեգործարան: Մտավորականը ցանկություն է հայտնում, որ Չիթողյան ընտանիքի նման «միւս դրամատերերն էլ թողնէին «չարչիութիւնը», արշինը և գեազը, և հետամուտ լինէին արհեստների և արդիւնաբերութեան» (նույն տեղում):

Հողվածագիրները ցուցադրում են քաղաքի տնտեսական կյանքից իրենց բանիմացությունը, հասարակության մեջ սերմանում դրա բարեփոխման գիտակցությունը: Քաղաքային տնտեսության կազմակերպման եվրոպական փորձի տեղայնացման օրինակով նրանք նախագուշակում են Ալեքսանդրապոլի տնտեսական ապագան:

«Մշակ»-ի 1880-1890-ական թվականների ալեքսպոլյան թղթակցությունների մի ստվար խումբ վերաբերում է Ալեքսանդրապոլի շուկայում ծավալված անկանոն առևտրին: Այդ երևույթի պատճառն, ըստ դրանց, վերավաճառողներն էին՝ «մադրաբազները» («մանտրաբազ», «կինտո», «սերկճի»)⁴: Քաղաքացիների և քաղաք գանազան ապրանքներ բերող գյուղացիների համար նրանք չարիք էին. «Դրանք մի քանի խումբ անգործ, անարուեստ մարդիկ են, որոնք առաւօտեան արշալուսի հետ ծագում են հրապարակի վրա և ամեն մի ուտեստի պաշար խլում

² Բիրդեն (թուրք. *birden*) = հանկարծակի, անսպասելիորեն:

³ Ղարաչի (թուրք. *garaci*) = անզգամ:

⁴ Մադրաբազ (թուրք. *madrabaz*) = խարդախ, խորամանկ մարդ: Մարկջի (թուրք. *sarkçî*) = կախ ընկնող, պնդերես: Կինտո (վրաց. *კინტო*) = փողոցային վարք ու բարքի տեր, անկիրթ:

են գիւղացու ձեռքից, ծեծելով, հայհոյելով և ամեն մի կերպ խաբելով» (1881, №139: Հմմտ. 1880, №151; 1890, №96; 1891, №107; 1892, №68): Քաղաքային իշխանություններին չէր հաջողվում կարգուկանոն հաստատել շուկայում:

Ժամանակի հասարակական միտքը հատուկ գուրգուրանք էր տածում հայ գյուղի և գյուղացու նկատմամբ: Նրանց պետք էր պաշտպանել կապիտալիստական տնտեսաձևի հարվածներից: «Մշակ»-ի ալեքսանդրյան «զինվորներն» այդ ազգապահպան գործից անմասն չմնացին: «Մշակ»-ի թղթակիցների կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառի հայկական գյուղերի ախտորոշումը բազում ցավեր է հայտնաբերում՝ վարելահողերի և խոտհարքերի սակավություն, տգիտություն, անհամերաշխություն, վաշխառու կապիտալի ավերիչ ներգործություն և այլն:

Տասնամյակների ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության և գյուղերի թիվն ավելացել էր: Օրինակ, ինչպես գրում է «Մեր երկրագործների այժմյան վիճակը» արժեքավոր հետազոտության հեղինակ Շիրակեցին, Ալեքսանդրապոլի գավառի Հոռոմ գյուղը 1830 թվականին ուներ 45 տուն բնակիչ, իսկ 1887 թվականին՝ 247, Փոքր Ղարաքիլիսան (Ազատան) 1830 թվականին ուներ 53 տուն բնակիչ, իսկ 1887 թվականին՝ 398, Մեծ Քյափանակը (Բասեն) 1830 թվականին ուներ 77 տուն բնակիչ, իսկ 1887 թվականին՝ 206 և այլն (1890, №58): Ժողովրդագրական նման իրավիճակը լուրջ մարտահրավեր է նետում երկրի կառավարությանը, քանի որ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղատնտեսական նշանակության հողերը քիչ էին: Գյուղացիների միջև հողի պատճառով հաճախակի վեճեր էին ծագում: «Մշակ»-ի ալեքսանդրյան թղթակցություններում հարցի լուծման երկու միտում է նկատվում՝ մեկն ինքնաբուխ, մյուսը պետական մակարդակով նախատեսված:

Երբ 1878 թվականին Կարս քաղաքն իր շրջակայքով անցնում է Ռուսաստանին, Ալեքսանդրապոլի գավառի հողագուրկ գյուղացիները ցանկություն են հայտնում տեղափոխվել այնտեղի հայաթափված և ամայացած վայրերը: Սակայն, կառավարությունը մերժում է մեծամասնության խնդրանքները: Կարսի մարզի ազատ հողատարածքներից շատերում արդեն բնակվում էին ռուս աղանդավորները և Ալաշկերտից գաղթած հայ ընտանիքները (1883, № 73): Իր կողմից կառավարությունն առաջարկում էր Ալեքսանդրապոլի գավառի մի քանի գյուղերի բնակիչներին վերաբնակեցնել Մև ծովի ափերին՝ Յալթայի գավառում, և միջինասիական Մերվ քաղաքի շրջակայքում (1890, №58): Այս գաղափարն ուղղակիորեն հակասում էր ազգային և տնտեսական զարգացման մասին «Մշակ»-ի պատկերացումներին: Հայրենաշինություն ու հայրենաբաղձություն քարոզող «Մշակ»-ը գործի է դնում իր «պաշտպանական» համակարգը: Թերթի թղթակից Շիրակեցին առաջ է քաշում Ախուրյան գետի ջրերով «Անիի դիմացը գտնվող ընդարձակ անապատը» ոռոգելու (1883, №81) կամ նույն գետից ջրանցք բացելու և Արևելյան Շիրակի դաշտերը ջրարբի դարձնելու խելամիտ գաղափարները (1892, №82): Ջրանցք բացելու առիթով նա գրում է. «Պէտք է Շիշթափայ (Փոքր Մեպասար) գիւղի վերնից գետի ընթացքը փոխել, դրա համար հարկաւոր է մի թումբ կառուցանել. այնուհետև Իլլի (Հողմիկ) գիւղի մօտ մի ձոր կայ, այնտեղ հարկաւոր է կամուրջ, որ գետը կամուրջի վրայից անցնի. ուրիշ մեծ դժուարութիւններ չը կան. ծախս կը գնայ մօտաւորա-

պէս 100000ր.» (1892, №109): Երկու ծրագրերի դեպքում էլ նախատեսվում էր ընկերություններ ստեղծել և համատեղ ուժերով գործել: Ի դեպ, Ախուրյան գետից ջրանցք բացելու ծրագիրն իրականացավ 1922-1925 թվականներին:

Մոսկվայի համալսարանի շրջանավարտ Գեղամ Տեր-Պետրոսյանի՝ «Կովկասի գյուղատնտեսական ընկերության» 1886 թվականի փետրվարի 7-ի նիստում կարդացած զեկուցման համաձայն, Շիրակի տնտեսական զարգացման խթան կարող էին լինել նաև անտառների ստեղծումը և «հոտաւէտ և դեղերի համար գործածվող խոտերի մշակութիւնը», մասնավորապէս, ինչպէս հիշում է գրող Ատրպետը. «Գյումրիի Ախուրյանի ձորը և Լեռան (Արագած-Գ.Ա.) դաշտերը զարդարել վարդաստաններով» (1886, №17)⁵: «Մշակ»-ի խմբագիր Գ. Արծրունին «Մեր գիւղացիների աղքատութիւնը» առաջնորդողի մեջ, վերլուծելով զեկուցման նյութը, իրավացի հարցեր է առաջադրում. «Ի՞նչ միջոցներով, ի՞նչ հնարներով պէտք է սովորեցնել մեր գիւղացիներին, մտցնել նրանց մեջ գիւղական մի որևէ նոր արդիւնքի մշակութիւնը» (1886, №23): Գ. Տեր-Պետրոսյանը, փաստորեն, դրանց պատասխանները չէր տվել: Արծրունու կարծիքով, տնտեսության ոլորտում իրական հաջողություններ կարող են երաշխավորել միայն գիտելիքահեն և ճիշտ հաշվարկված գործողություններ:

Լրատու Գր. Տգր.-ն⁶ իր հերթին չափազանց մեծ հույսեր է կապում 1890 թվականին Թոփառլի (Հացիկ), Օրթաքիլիսա (Մայիսյան), Դարբանդ (Կարմրաքար) և Մարիար (Մեծ) գյուղերի մոտ հայտնաբերված լիզնիտ⁷ տեսակի ցածր կարգի ածուխի հանքերի արդյունահանման հետ՝ ընդգծելով անտառներից գուրկ Ալեքսանդրապոլի և շրջակա գյուղերի տնտեսական զարգացման համար դրանց կարևոր նշանակությունը (1890, №99: Հմմտ. №109): Տեղեկություններ չկան այն մասին, թե հետագայում հանքերն ինչ սկզբունքով են շահագործվել:

«Մշակ»-ի էջերից քարոզվում էր կատարելագործել տնտեսվարման եղանակները՝ պարարտացնել վարելահողերը, ծառեր տնկել և այլն: Օրինակ, Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիները օգտագործում էին երկանիվ՝ ասիական սայլեր, իսկ Շիրակեցին իր վերոնշյալ հետազոտության մեջ խոսում է դրանք քառանիվ՝ ռուսական թեթև սայլերով փոխելու անհրաժեշտության մասին (1883, №81; 1890, №58): Լրագրում տպագրված նյութերը հաշվի առնելով և ժամանակի պահանջը հասկանալով՝ 1891 թվականին Երևանի նահանգապետն արգելում է Ալեքսանդրապոլի գավառի տարածքում երկանիվ սայլերի օգտագործումը: Նոր սայլերը պատրաստվում էին Ալեքսանդրապոլի 18 արհեստանոցներում (1891, №107):

Ալեքպոլցի «մշակականները» հարկ եղածն անում էին հայ գյուղացիների ինքնագիտակցությունը բարձրացնելու, գյուղացու բարոյական արժանիքները ներկայացնելու համար: Նրանցից մեկը թղթակցում է. «Գիւղացին շատ բարձր է քաղաքացուց, որ նա իր պարգութեամբ, իր ընտանեկան և հասարակական ան-

⁵ Տե՛ս ԳԱԹ, Ատրպետի ֆոնդ, վ.95, թ.58:

⁶ Գրիգոր Թադևոսի Տիգրանյան (1859-1930թթ.)-կարսեցի Տիգրանյան նշանավոր տոհմի ներկայացուցիչ:

⁷ Թույլ ածխայնությամբ փայտանյութ (слабоуглефицированная древесина), գորշածուխ:

կեղծ և բնական հաւասարութեամբ կարող է բարոյական օրինակ լինել քաղաքացու համար» (1887, №51): Անգրագիտության պատճառով հայ գյուղացին սնահավատ էր, չէր հետևում անձնական հիգիենային և առողջությանը, խելապակասության հասնող շռայլ էր: Հայ գյուղի ապագայով մտահոգված մտավորականները խիստ լեզու էին բանեցնում՝ երկրագործներին բնութագրելով «նախաջրհեղեղեան վայրենի», «հնամուլ», «յիմար շինական», «ոչխարային միամտութիւն ունեցող» արտահայտություններով (1879, №143; 1883, №81; 1890, №59): «Մշակ»-ի նամակագիրները ժողովրդին առաջնորդելու և լուսավորելու գործը վերապահում էին գյուղի տանուտերին, ուսուցչին, քահանային, նորավարտ երիտասարդությանը և մամուլին, բայց ***-ի⁸ դիտարկմամբ. «Ոչ ոք չը կայ. հայ բուրժուա-ինտելիգենտը մտած իր տաք բնակարանը՝ «նիսիա»⁹ զգացմունքներով՝ ու ցանկութիւններով է բաւականանում: Հայասերը հօ վաղուց է կորել, անյայտացել» (1887, №73):

Պարտքերի տակ կքած գյուղացիների մեծամասնությունը հյուծվում էր վաշխատուների սահմանած բարձր տոկոսներից: Ականջալուր լինենք «Մշակ»-ի թղթակից Պ.-ի ձայնին. «Նա արդէն գիւղացուն իր ստրուկն է համարում. եթէ տուեց 100 ռուբլ, գիւղացին լաւ գիտէ որ այլ ևս ազատութիւն չունի այդ հրէշից» (1883, №49): Երկրագործներն զգալի վնասներ էին կրում նաև հայ, պարսիկ և հրեա մանրավաճառների՝ «չարհիների» գործունեությունից: Աղքատությունը նրանցից շատերին մղում էր դեպի քաղաք: Այդ գործընթացը Հայաստանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման անխուսափելի հետևանքներից էր: «Մշակ»-ը մանր տնտեսություններին քայքայումից փրկելու, թշվառ գյուղացիների վիճակը բարելավելու, նրանց պրոլետարացումը կանխելու ուղի է գտնում՝ «առտնին արհեստներ» (кустарные производства): Պողոս Բերբոյանը, ինչ-որ չափով «Մշակ»-ի խմբագիր Գ. Արծրունու քիմքը շոյելով, ծանրակշիռ և համոզիչ կերպով առաջ է տանում գյուղերում արհեստների տարածման հարցը (1883, №81; 1890, №№58, 132): Մանավանդ ձմեռվա ամիսներին դա գտնված այլընտրանք էր գյուղատնտեսական զբաղմունքներին: Առաջադեմ մտածող Պ.Բերբոյանը 1880-1890-ական թվականների համար ժամանակավրէպ դատողություններ է անում: Օրինակ, նրա հետևյալ միտքը. «Ինչի՞ցն է, որ գիւղացին թողնելով իր նախորդի համազգեստները, այժմ երբ փող է ունենում, հագնում է «դրապ, մահուդ, լաստիկ» ... մինչդեռ նրա նախնիքը իրանից աւելի հող ունէին, աւելի ապահով, աւելի հարուստ էին, ու նրանք հագնում էին տան գործած շալից համազգեստ» (1883, №81): Գյուղերում արհեստների տարածումից ակնկալվող օգուտները նրան խանգարել են տեսնել նոր տնտեսակարգի զարգացման օրինաչափությունները:

Պողոս Բերբոյանն Ալեքսանդրապոլում արհեստների արդիականացման ջատագով էր. «Պէտք է հասարակութիւնը ձգտում ունենա արհեստների կատարելագործելուն, որովհետև ամեն մի ժողովրդի ճշմարիտ զարգանալը և յառաջադիմութիւնը կայանում է ուսման և արհեստի մէջ» (1883, №108): 1887 թվականից նա «Մշակ»-ին իր թղթակցություն-նամակներում խոսում է Ալեքսանդրապոլում

⁸ «Մշակ»-ի ալեքսանդրյան թղթակիցներից մեկի ծածկանունն է:

⁹ Նիսիա = ապագայի հույսով կատարվող, ենթադրական:

արհեստագործական դպրոց բացելու մասին (1887, №№131, 138; 1890, №47): Բեբուրյանը հիմնավոր փաստարկներով ապացուցում է, որ այդ դպրոցը կարող է նպաստել քաղաքի տնտեսական առաջադիմությանը: XIX դարի վերջերին, երբ Ալեքսանդրապոլում գրեթե չկային ժամանակակից գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, երկաթուղու կառուցումն արդեն իրողություն էր, արհեստագործական դպրոց բացելու «Մշակ»-ի պահանջը խրախուսելի էր: Խնդիրը նոր չէր: Ալեքսանդրապոլի հայ հասարակությունը բազմիցս դիմել էր Կովկասի փոխարքայության իշխանություններին՝ քաղաքի Գավառական և Հոգևոր դպրոցներում արհեստագործական բաժիններ բացելու խնդրանքով, բայց գումար չլինելու պատճառաբանությամբ մերժվել էր: 1902 թվականին միայն ավերացիների ցանկությունը մասամբ կատարվեց, երբ քաղաքում բացվեց Առևտրական դպրոց:

«Մշակ»-ի ավերացյան թղթակիցներին լրջորեն զբաղեցրել են 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, Արևմտյան Հայաստանին ու արևմտահայությանը վերաբերող հարցերը:

1877 թվականի ապրիլի 12-ին սկսվում է ռուս-թուրքական պատերազմը: Ալեքսանդրապոլում կյանքը փոխվում է. տազնապը համակում է ամենքին: Ռուսաստանի կառավարության որոշմամբ սահմանամերձ բնակավայրերի, այդ թվում Ալեքսանդրապոլի բնակիչներին անվտանգության ապահովման նկատառումով անվճար հրացաններ են բաժանվում: Նույնիսկ ավերացի երեխաներն էին պատրաստ կտրելու «Արևելեան հրեշի» գլուխը: Պահպանվել է «Մշակ»-ի անանուն մի թղթակցի հետաքրքիր հաղորդումը, թե ինչպես են նրանք, փայտյա հրացաններն ուներին, դիմավորել Կովկասի փոխարքային, երբ վերջինս տեսության էր եկել Ալեքսանդրապոլում տեղակայված ռուսական զորքերին (1877, №26):

Պարբերականի նյութերի վկայությամբ պատերազմի ընթացքում Ալեքսանդրապոլում օդը բուրում էր գարշահոտությամբ, տարածված էր տիֆ վարակիչ հիվանդությունը (1878, №№1, 4, 9): Քաղաքը լի էր գաղթական հայ մշակներով, հայ և ասորի մուրացկաններով:

Առաջին հայ գաղթականները «Թիւրքիայի անգթութիւնների» պատճառով Կարսից Ալեքսանդրապոլ էին եկել դեռևս պատերազմի նախօրյակին՝ 1877 թվականի հունվար-փետրվար ամիսներին: Կարսից, հետագայում Մուշի գավառից եկած մշակները Ալեքսանդրապոլում և համանուն գավառում ապրում և աշխատում էին սոցիալական ծանր պայմաններում, նրանց շրջանում բարձր էր մահացության տոկոսը: Նրանք ստանում էին օրական 20-30 կոպեկ աշխատավարձ: «Մշակը ստիպված է լինում պատառոտած հագուստով, հին մաշված կոշիկներով և շատ անգամ բոբիկ ման գալ քարերի և ցեխերի մեջ, որ կարելի լինի սև օրվայ համար մի քանի կօպեկ թողնել», - գրում է «Մշակ»-ի աշխատակից Պ.Բ.-ն (1882, №92): Պետք է ասել, որ գոհացուցիչ չէր նաև ավերացի բանվորների սոցիալական վիճակը, որոնք ստանում էին տարեկան 15-120 ռուբլի աշխատավարձ (1890, №40): Առևտրականների կրպակներում բանվորներն աշխատում էին նույնիսկ կիրակի օրերին: Այդ «գործակատարների» պահանջով 1891 թվականին Ալեքսանդրապոլի

գավառապետի պաշտոնակատար Ջ. Ցիգանկովը քաղաքի առևտրականներին արգելում է կիրակի օրերին կրպակները բացել (1891, №147):

Ալեքսանդրապոլում աշխատող տարբեր թերթերի լրագրողների պես «Մշակ»-ի ալեքսանդրյան թղթակից Մ. Միհրանյանցն Ալեքսանդրապոլում և Կարսում գրառում է արևմտահայ մշակների տպավորությունները: Այդ մունջիսեղականատեսների վկայությունները գավառական հարստահարությունների տիպական օրինակներ են: Հատված մշեցի մի գառամյալ ծերունու հետ Միհրանյանցի հարցազրույցից. «Անցած տարուն (1877թ.-Գ.Ա.) եմ էկած Մուշէն, ու աս վիճակիս մէջ ըլլելուս պատճառը ան անգութ, անօրէն, բարբարոս քուրդեր ու տաճիկներ են, որ տասնըհինգ տղայ զաւակներս հետզհետէ մեռուցին, կնիկս ու աղջիկս խլեցին, տուն ու տեղս քանդեցին, կործանեցին, մալս ու տաւարս կողոպտեցին, և ինձի ալ, ադ անաստուածներ սպանելու փոխանակ, որ մի անգամից իմ դարդեր հետս գերեզման տանէի, թողին սաղ որ մինչի աս օրերս տեսնեմ, մաշվեմ ու տրորվեմ անբուժելի ցաւերովս» (1878, №72: Հմմտ. 1879, №56): Թղթակցին համարյա նույնն են պատմել նաև Կարսի սրճարաններից մեկում հանգրվանած վանեցի և մշեցի գաղթական մշակները: Ավելին, կարինցի մի երիտասարդ պատմել է Կարինի հայերին ռուսական զորքերի հեռացումից հետո սպառնացող բնաջնջման մասին (1878, № 162): Ակնհայտ է, որ արևմտահայերին տարագրության դրողն Օսմանյան պետության վարած բռնապետական քաղաքականությունն էր, թուրք պաշտոնյաների անօրինությունները: Օրինակ, երբ 1883 թվականին Օսմանյան կառավարությունը խստացնում է հարկային քաղաքականությունը, մասնավորապես մի անձից սկսում է գանձել 8 ռուբլի գլխահարկ, բազում արևմտահայեր գալիս են Ալեքսանդրապոլ և Թիֆլիս՝ գումար վաստակելու (1883, №78):

Բայց հայի պայքարելու կորովը գորեղ էր: «Մշակ»-ի աշխատակից Պ.Բ.-ն Մուշի գավառի Խլադ գյուղի մի բնակչից գրառել է, թե ինչպես 1882-1883 ձմեռը քրդերը չորս անգամ հարձակվել են Խլադ գյուղի վրա, բայց ոչինչ չեն կարողացել տանել, քանի որ խլադցիները գյուղի քահանա Տեր-Գրոյի գլխավորությամբ դիմադրել են գայլաբարո ավագակներին (1883, №78): Ու սա այն դեպքում, երբ 1883 թվականի սկզբից Մուշից, Վանից, Կարինից Ալեքսանդրապոլ ու Կովկասի այլ քաղաքներ և հակառակ ուղղությամբ երթևեկող զինակիր հայերին ռուս-թուրքական սահմանի վրա «եասաուլ»-ներն սկսել էին զինաթափել՝ պատճառաբանելով, թե «հային կառավարութիւնից իրաւունք տուած չէ զէնք կրելու, իսկ թուրքին ու քիւրդին կարելի է» (1883, №29):

Ռուս-թուրքական պատերազմում Ռուսաստանի հաղթանակը, բեռլինյան հիասթափությունը ոգևորության մի նոր ալիք են բարձրացնում հայության շրջանում: 1878-1883 թվականներին հայրենասիրական կրքերի հրավառությունից լուսավորվում են Հայկյան Մշակի տիրույթները: Հայ կամավորների զենքերի վառողի հոտը պատում է հայկական երկնակամարը: Ալեքսանդրիները հաղորդակից էին ազգասիրական այդ շարժմանը: «Մշակ»-ի սրտացավ թղթակից ***-ն երգիծանքով գրում է. «...Ալեքսանդրապոլը թէ քիմիապէս և թէ ֆիզիքապէս ազգաւեր է» (1879, №103): Ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության յուրօրին-

նակ դրսևորում էր այն, որ Ալեքսանդրապոլի Սահականուշյան իգական դպրոցի աշակերտուհիները գործել էին «հին Հայաստանի» քարտեզը (1883, № 131): Ալեքսանդրապոլի հայասիրության ցուցքն են նաև Բաֆֆու և նրա «Կայծեր» վեպի մասին գովասանական խոսքերը «Մշակ»-ում (1883, №№42, 47, 64): Միջազգային հարաբերություններում քաղաքական վերադասավորումների, հայկական հարցի նկատմամբ Ռուսաստանի և Օսմանյան պետության վերաբերմունքի փոփոխության պատճառով, սակայն, «Հայաստանի աստղը» խամրում է:

Ալեքսանդրապոլի մշտապես մասնակցել են հոգուտ արևմտահայերի «Մշակ»-ի կազմակերպած հանգանակություններին, սիրով ընդունել այդ նպատակով Ալեքսանդրապոլ եկած արևմտահայ հոգևորականներին (Ն. Վարժապետյան, Ա. Ռուբինյան, Պ. Նաթանյան և այլք):

1880 թվականին Մեծ և Փոքր հայրենիքի բազմաթիվ շրջաններում թևածում էր սովոր: Համաժողովրդական բնույթ է կրում Վանի, Բայազետի և Ալաշկերտի սովյալների օգտին կազմակերպած հանգանակությունը: Այս գործը համակարգող ուսուցիչ Աբիսողոմ Հովհաննիսյանցի տվյալներով՝ Ալեքսանդրապոլում հավաքվել է մոտ 1200 ռուբլի գումար (1880, №85): Ալեքսանդրապոլում 15000 ռուբլու այլուր են բաժանում քաղաքի աղքատ ընտանիքներին (1880, №77): Օժանդակություն են ստանում նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի չքավոր գյուղացիական տնտեսությունները: Երկրի կառավարությունը նրանց երեք փուլով 25000 փութ¹⁰ սերմացու ցորեն է բաժանում: Անշուշտ, կարիքավորներին ցուցաբերած օգնությունը բավարար չէր, ու շատերի մեջ այդ հանգամանքն իրավացիորեն դժգոհություն է առաջացնում: «Մշակ»-ի թղթակից Գ. Բաղրամյանցը, ճիշտ պահը որսալով, բարձրաձայնում է ազգային-բարեսիրական գործերի համար նվիրատվության հարցում ժուժկալ վաճառականների և նրանց ցուցամոլությամբ տառապող կանանց մասին: Կանանց այդ տիպը հավաքությունների ժամանակ մեծ գումարներ էր ծախսում (200-300 արծաթ ռուբլի). «Հրաւիրվում են 40-50 կանայք, սկսվում է կերուխումը, առաջ են գալիս 9-10 տեսակ թանգագին շաքարլամաններ, 6-7 տեսակ ընտիր քաղցրաւենիք, 4-5 տեսակ նոր և թարմ մրգեր այսպէս ամեն բան իր կարգին» (1880, №175): Ազգասիրությունը և անտարբերությունը ձուլելով մի կաղապարում՝ նա կարողանում է վեր հանել հարուստ վաճառական խավի բնավորության վատ գծերից մեկը:

1880-1881 թվականներին խղճի ազատության և ազգության հատկանիշների վերաբերյալ «Մշակ» և «Մեղու Հայաստանի» թերթերի գաղափարական բանավեճում «Մշակ»-ը կարևորում էր ազգային պատկանելության գործոնը՝ մերժելով առաքելական, կաթոլիկ, բողոքական և մահմեդական հայերի միջև տարբերությունն ղնելու օգտին «Մեղու»-ի կարծիքը: «Մշակ»-ի ալեքսանդրապոլի տեսաբաններ Պետրոս Բեբուրյանը (Հայ-Հռովմեական, Հայ-Կաթոլիկ), Սմբատ Պարսամյանցը, Ա. Ափրիկյանցը, Հ. Պահլավունին գրոհում են թերթի առաջին էջերը: Չժխտելով հայ եկեղեցու ազգապահպան դերը և իրենց խոսքը համեմելով հայ ժողովրդի պատ-

¹⁰ 1 փութը = 40 ֆունտի = 16 կիլոգրամ 380 գրամի:

մական ճակատագրի դառը փորձով՝ նրանք ազգության հատկանիշներից առաջնային էին համարում լեզուն և հայրենիքը: Հոգու խորքից է ասված. «Կրօնը ազգութեան հետ կապ չունի. ամենայն հասկացող մարդ այդ կրնդունի: Իսկ թէ կրօնը եղել է կամ է ազգութեան նեցուկ, - այդ բոլորովին այլ է» (1880, №171): «Մշակ»-ի ալեքսանդրյան տեսաբանների համահավաք մտածողության արգասիքը հետևյալն էր. հայ ազգի գոյության կովանը ներքին թշնամանքից, եղբայրաստացությունից հրաժարումն ու միասնաբար «ժողովրդի տնտեսական և մտաւոր շահերի մշակութեան գործն է» (1880, №168):

«Մշակ»-ը երկու տասնյակ հետաքրքիր նյութեր է մատուցում Անդրկովկասի, այդ թվում՝ Ալեքսանդրապոլի կաթոլիկ հայերի վերաբերյալ: Դրանց վկայությամբ՝ Ալեքսանդրապոլում բնակվում էին 40-50 ընտանիք կաթոլիկ հայեր, որոնք 1827 թվականին եկել էին հիմնականում Արևմտյան Հայաստանի Կարին քաղաքից (1878, №150): Նրանք զբաղվում էին արհեստագործությամբ՝ ներկարարությամբ և հացթուխությամբ, ունեին իրենց եկեղեցին ու դպրոցը: Սբ Աստվածածին եկեղեցին 1843 թվականին սկսել էին կառուցել Կապուչինյան միաբանության միսիոներ-հոգևորականները՝ «պատեր Փիլիպե և ընկերներ» (1888, №79)¹¹: 1844 թվականին Ռուսական կայսրության տարածքում Կապուչինյան միաբանության գործունեության արգելումից հետո եկեղեցու կառուցումը հասարակության աջակցությամբ 1855 թվականին ավարտում է հայ կաթոլիկ նշանավոր հոգևորական Ալեքսանդր վրդ. Արարատյանը (1820-1888թթ.): «Մշակ»-ի թղթակիցներ Կարապետ Հովհաննջանյանի և Պետրոս Բերուրյանի դիտարկմամբ հռոմեական ոճով կառուցված եկեղեցին գուրկ էր շքեղությունից:

Ալեքսանդրապոլի և Անդրկովկասի մյուս բնակավայրերի հայ կաթոլիկ եկեղեցիներում և մատուռներում ժամերգությունները կատարվում էին հայկական ավանդությամբ, հոգևոր սպասավորները հայերենով էին քարոզում: «Առանց մայրենի լեզուի երբեք չէ կարող գոյութիւն ունենալ ոչ մի կրօնական համայնք և ոչ մի ազգութիւն», - գրում է Պ. Բերուրյանը (1882, №145): Լատին հոգևորականները ճնշումներ էին գործադրում կաթոլիկ հայերի վրա, որպեսզի նրանք մոռանան իրենց ծիսադավանական ավանդությունը, տեղական բարքերն ու սովորությունները, լեզուն, չգորակցեն ազգային կենսական խնդիրների լուծմանը: Սակայն, ի պատիվ Անդրկովկասի հայ կաթոլիկ համայնքի հոգևոր առաջնորդներ Պողոս վրդ. Շահխուլյանի, Ա. վրդ. Արարատյանի և Պողոս վրդ. Նահապետյանի, կաթոլիկ հայերի ազգային ինքնությունը չխաթարվեց:

1848 թվականից Ալեքսանդրապոլում գործում էր հայ կաթոլիկ դպրոց, բայց առաջին կանոնավոր դպրոցը (գիշերօթիկ) բացվում է 1858 թվականի հոկտեմբերի 29-ին: Հիմնադրի՝ Ա. վրդ. Արարատյանի նպատակը հայ կաթոլիկ համայնքի համար հոգևորականներ պատրաստելն էր: Դպրոցի պատերին կայցրած էին զանազան լեզուներով աշխարհագրական, փոստային և հեռագրական քարտեզներ, նաև սրբազան պատմության վերաբերյալ մոտ 240 պատկերներ (1879, №193): Դպրոց

¹¹ Տե՛ս «Նոր-Դար», Թ., 1888, №174:

կարող էին ընդունվել 15-17 տարեկան տղաները: Ուսումը վճարովի էր: Դպրոցում դասավանդվում էին հայոց և ռուսաց լեզուներ, լատիներեն, թվաբանություն, կրոնագիտություն, աստվածաբանություն, ճարտասանություն, սրբազան պատմություն, աշխարհագրություն, համաշխարհային պատմություն և երգեցողություն առարկաները (նույնը տեղը): Ուսուցիչներն էին Ա. ծ. վրդ. Արարատյանը, Սարգիս վրդ. Մխիթարյանը և Միմեոն սարկավագ Չմշկյանցը: Հայ կաթոլիկ հոգևոր դպրոցի գոյության առաջին շրջանում (1848-1853թթ.) աշակերտների ընտրության հարցում դավանական խտրականություն չէր դրվում և մեծ ուշադրություն էր դարձվում նրանց մտավոր կարողություններին (1881, №9): Հաջորդ շրջանում (1858-1888թթ.) ուսուցման հնացած մեթոդների կիրառմամբ կրթությունը ձեռք է բերում նեղ կրոնական բովանդակություն: «Մշակ»-ի թղթակից Հայ-Հռովմեականին հուզում է դպրոցի առարկայացանկից «ազգային պատմութեան, բնագիտութեան և աշխարհագրութեան» բացակայության խնդիրը (1879, №193): Նրա կարծիքով, ազգային շահերից է բխում հայոց պատմություն և հայոց աշխարհագրություն առարկաների դասավանդումը և գիտնական մանակավարժների ներգրավմամբ դպրոցի բարեփոխումը (1881, №9):

1891 թվականի սեպտեմբերի 10-ին Ալեքսանդրապոլում բացվում է կաթոլիկ հայերի միադասարանյան արական դպրոցը, որտեղ սովորում էին 30 աշակերտներ: Դպրոցի հոգաբարձուներն էին Սահակ քահ. Տեր-Աբրահամյանը, որը դասավանդում էր նաև կրոն և քրիստոնեական վարդապետություն առարկան, Պողոս Այտինյանը և Պետրոս Բեբուրյանը: Դպրոցում ուսուցչություն էին անում Կարապետ Առաքելյանը (հայոց լեզու, թվաբանություն, երգեցողություն) և Հայկ Արաբաջյանը (ռուսաց լեզու): «Մշակ»-ի նամակագիր Շիրակեցին է պատմում. «Այս դպրոցը հայ-կաթոլիկ համայնքի մեջ առաջին կանոնադր ուսումնարանն է, իսկ մինչև այժմ եղածները բոլորն էլ հին-խալիֆայական սիստեմով էին, որոնց մեջ թագաւորում էր ծեծը և հայհոյանքը» (1891, №110):

Ալեքսանդրապոլի հայ կաթոլիկ համայնքի հոգևորականները և մտավորականները բարձր էին գնահատում Մխիթարյանների կրթալուսավորական առաքելությունը և սերտ կապեր էին պահպանում Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամների հետ (Ղևոնդ Ալիշան, Գաբրիել վրդ. Նահապետյան): Հայ պատանիները տեղում ուսումն ավարտելուց հետո կրթվում էին Վենետիկի և Փարիզի Մխիթարյան վարժարաններում (Ավետիք Եզեկյան, Ներսես Ճնտոյան):

Լրագրում ալեքսպոլյան թղթակիցները շրջանառել են նաև եկեղեցական, դպրոցական-մանկավարժական, մշակութային (թատրոն, հրապարակային դասախոսություն, գրադարան-ընթերցարան, գրքերի հրատարակություն) ոլորտներին, փոստին վերաբերող տեղեկություններ:

Ամփոփելով նշենք, որ ազատական «Մշակ»-ում և «Մշակ»-ի հետ հասարակական գործիչները քննարկում էին հայության համար այսօր էլ ռազմավարական նշանակություն ունեցող այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք էին հային հայրենիքում պահելը, ազգի միասնականությունը, աշխատատեղերի ստեղծումը, ազգի առջև ծառայած խնդիրների համակարգումն ու լուծումը:

АЛЕКПОЛЬСКИЕ КОРРЕСПОНДЕНЦИИ «МШАК»-у В 1872-1892 ГГ.

*Резюме**Г. Айвазян*

В 1872-1892 гг. из Александрополя, под разными псевдонимами, с газетой «Мшак» сотрудничали представители свободомыслящей интеллигенции: А. Априкянц, братья Петрос и Погос Бебурияны, Г. Баграмянц, С. Парсамянц и др. В направляемых ими в газету письмах-корреспонденциях освещение многочисленных вопросов, касающихся экономической, религиозной, политической жизни Александрополя и одноименного уезда, резкие постановки вопросов о патриотизме, защите слоя мелких предпринимателей, помощи проживающих в Турции западных армян, требование от ответственных за развитие общественной жизни шагать в ногу со временем и служить с верой в свое призвание, исходили из ключевой озабоченности сохранением существования армянского народа.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

*Այվազյան Գևորգ Մամվելի – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող, E-mail: AyG.84@mail.ru*

Владимир ФОМЕНКО

*СЕЛЕНИЯ ТАМБИЕВЫХ БЛИЗ ПЯТИГОРСКА И КИСЛОВОДСКА**

Селение (хутор) Тамбиева обозначено на карте середины XIX в.¹ вблизи станицы Горячеводской². У местного населения сохранилось предание о существовании здесь армянского аула, уцелело также название Армянский лес в соседней долине р. Юцы³.

Известный на Кавказских Минеральных Водах ученый и общественный деятель С.А. Смирнов в своей книге, опубликованной в 1864 г., пишет: «Верстах в 7 от Пятигорска, по ту сторону Подкумка, на извилистом берегу реки Юцы, расположен черкесский аул, называемый Армянским, преимущественно потому, что зажиточнейшая часть жителей из армян. Для посетителя, не бывшего на Кавказе, он представляет тот интерес, что в нем можно увидеть сохранившуюся внутреннюю жизнь черкесских аулов при переходе ее к более цивилизованным формам. Внутреннее расположение домов, одежда и украшение женщин, их гостеприимные обычаи и проч. переносят европейца в совершенно новый для него мир. Дорога в этот аул довольно удобна»⁴. Приблизительно тот же текст под названием «Прогулка в Армянский аул» повторяется позже. Только расположение этого аула на реке Юце указано уже в 4 верстах от Пятигорска⁵.

Сведения об этом населенном пункте сохранились в архиве краеведа Н.М. Егорова, хранящимся в Пятигорском краеведческом музее. 28.07.1933 Н.М. Егоров зафиксировал воспоминания казака станицы Горячеводской 1866 г. рождения. Этот казак сказал, что еще помнит этот аул, он был не большой и владельцем в нем являлся Тамбиев. Обстоятельств исчезновения этого аула он не помнит и не знает. Расположен он был на левом берегу р. Юцы. Станица Горячеводская уже заняла (к 30-м гг. XX в. – В.Ф.) всю его площадь и даже подвинулась еще вверх по р. Юце⁶.

Кроме того, осматривая в 2000 г. старое кладбище станицы Горячеводской, я обратил внимание на сохранившийся здесь массивный памятник в виде креста из серого камня с надписью «Тамбиев Макар Давыдович. Скончался 5-го января

---

* Статья в качестве доклада была представлена на международной научной конференции «Историко-культурное наследие и современность», состоявшейся 4-6 октября 2013 г. в Гюмри.

¹ Карта Кабарды, Балкарии и Ставропольской губернии 30-40-х гг. XIX в. с более поздними обозначениями. Хранится в Центральном государственном архиве Кабардино-Балкарской республики (далее ЦГА КБР). Ф. 40. Оп.1. Д. 209. Л. 156.

² Ныне поселок Горячеводский, вошедший в состав города Пятигорска Ставропольского края.

³ Рунич А. Поселения прошлого века на КМВ//Кавказская здравница. Пятигорск, 1978. 22 сентября; Асадов Ю.А. Дворянская история Пятигорска (очерк)//Бекский дом. Пятигорск, 1996. Вып. 3. С. 3-15; Фоменко В. Пятигорье в XV–сердине XVIII в. Пятигорск, 2002. С. 51-52.

⁴ Смирнов С. Путеводитель к Кавказским Минеральным Водам Пятигорск, 1864. С. 39-40.

⁵ См.: Смирнов С. Путеводитель к Кавказским Минеральным Водам. Пятигорск, 1867. Ч. 1. С.93; Владыкин М. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу. М., 1885. Ч. 1. С. 140-141.

⁶ Архив Егорова Н. Д18. Л. 20 и об.

1881 года». Вполне возможно, что здесь похоронен владелец (или близкий родственник владельца) упомянутого селения (аула, хутора)⁷.

Фамилия Тамбиевых относится к наиболее значительным дворянским фамилиям Большой Кабарды. Тамбиевы относились к особому «высокостепенному» кабардинскому сословию тлакотлеш⁸. Какое же отношение кабардинские дворяне Тамбиевы имели к Армянскому аулу близ Пятигорска?

Почти исчерпывающий ответ на этот вопрос содержится в публикациях известного историка-архивиста С.Бейтуганова⁹. На основе данных архивов Сафарби Нагмановичу удалось прояснить историю, как он пишет, «армян» Тамбиевых.

Сохранившееся в документах 20-х гг. XIX в. семейное предание Тамбиевых гласит, что у Тлостанеша Тамбиева (жил в середине и второй половине XVI в.) было три сына: Бекмурза, Умахош и Бий. Младший из братьев Бий решил жениться на дочери армянского священника, жившего в те времена в Кабарде. Родственники Бия были против этого брака и Бий уехал со своей возлюбленной за Кубань. Из Закубанья, опасаясь преследования, уехал в Крым, где «приняв веру армянскую, женился» и «остался жить между тамошними армянами». При крещении Бий получил имя Иосиф. Узнав о смерти своего отца Тлостанеша Бий (Иосиф), захотел помириться с братьями и вернулся в Кабарду вместе с четырьмя сыновьями. Однако братья не стали с ним мириться и не приняли в свою среду. Кроме того, они запретили ему именоваться фамилией Тамбиевых и за «поступки его против веры и родства и по деянию его стали называть Жигат Гауром, то есть Герой Неверный»¹⁰.

В начале XIX в., приблизительно в 1804 г. согласно преданию Жигатовы-Гауровы (или просто Гауровы), «оставя Кабарду, имея на отцов их неудовольство» и опасаясь за свое спокойствие вследствие принятия... христианской веры», перешли под покровительство России и поселились со своими подданными под Лысой горой в Пятигорье¹¹.

Представители рода Гаур-Тамбиевых, основавшие селение у Лысой горы, многократно упоминаются в документах XIX в. т.к. они пытались доказать свое знатное кабардинское происхождение и просили причислить их к дворянскому сословию¹².

Командующий войсками Кавказской линии и Черномории генерал Г.А. Емануэль отмечал, что «дело Тамбиевых может иметь большое влияние и на прочих узденей азиатского происхождения, которые со временем пожелали бы воспринять христианскую религию и вступить в подданство Российского престола» В документе от 28 февраля 1830 г. Емануэль писал: «Все сие обстоятельство представлял правительствующему сенату, я имею честь присовокупить, что обитатели аула у Лысой Горы Гаур-Тамбиевы, зачисленные в Волгский казачий

⁷ *Фоменко В.* Армянский аул или хутор Тамбиева близ Пятигорска // *Российская государственность в судьбах народов Северного Кавказа. Пятигорск, 2009.* С. 309, 315.

⁸ *Правовые нормы адыгов и балкаро-карачаевцев XV-XIX вв. Майкоп, 1997.* С. 45,80,211-212,286.

⁹ *Бейтуганов С.* Кабардинские фамилии: истоки и судьбы. Нальчик, 1990. С. 146-157; *Бейтуганов С.* «Армяне» Тамбиевы // *Генеалогия Северного Кавказа. Нальчик, 2006.* N 16. С. 22-36; *К истории рода Тамбиевых (лысогорские «армяне») // Там же.* С. 97-106.

¹⁰ *Бейтуганов С.* «Армяне» Тамбиевы ... С. 28-29.

¹¹ *Там же,* С. 29.

¹² *Там же,* С. 22-36.

полк, будучи токмо армянского исповедания, но, происходя из рода кабардинских армян, не суть армяне, следовательно, и к обществу моздокских армян, пользующихся особенными привилегиями, причислены быть не могут». Однако, утверждал Емануэль, «принимая соображения, что состоящие под покровительством Российского правительства князья и уздени, сохраняющие свое вероисповедание, пользуются по службе и в отношении к их подвластным преимуществами своего рода, то несправедливо бы было стеснять или ограничить права тех из них, кои водворились в пределах России, даже приняли веру христианскую или для сохранения оной оставили своих однородцев»¹³. Дело Гаур-Тамбиевых получило широкий общекавказский и общероссийский резонанс и постепенно превратилось «в дело о правах вообще обитающих в России греков и мухаммедан». Этот вопрос в 1838 г. был внесен в Государственный совет, но окончательного закрепления своих сословных прав Гаур-Тамбиевы в то время не добились.

В 1846г. жители «Армянско-Лысогорской станицы Тамбиевых» 180 душ крепостных вместе со своими владельцами были переселены на Кубань выше крепости Прочно-Окопской¹⁴ (окрестности современного Армавира). Причем как следует из документов Тамбиевы были христианами, а их подвластные – мусульманами. В 40-х гг. XIX в. «армяне Гауровы, по воле начальства», переселяются также в станицу Успенскую близ Армавира¹⁵.

Вместе с тем вполне определенно можно сказать, что Армянский аул у горы Лысой несмотря на переселение оставался и на прежнем месте. Так, на карте района Кавказских Минеральных Вод середины XIX в. у горы Лысой обозначен армянский аул и на «Геологической карте Пятигорского края» 1875 г. армянский аул также отмечен на левом берегу реки Подкумок к северо-западу с отклонением к западу от горы Лысой¹⁶.

Похоже, что именно в конце 20-х гг. XIX в. при командующем войсками Кавказской линии и Черномории генерале Г.Емануэле и был создан хутор Тамбиева близ города Пятигорска (до 1830 г. – селение Горячие Воды). Незадолго до этого в 1825 г. была основана станица Горячеводская, к которой видимо и относился хутор Тамбиева, обозначенный на карте. Похожая история была и с Армянским аулом (по-черкесски Ермэлхабль) на Средней Кубани, который появился только в 1837-1839 гг. у российского укрепления Прочный Окоп¹⁷. До этого времени закубанские армяне - черкесо-гаи, были разобщены по многим горским (черкесским) селениям.

Близость к Пятигорску - административному центру (уезда, а затем отдела) и известному курорту оставила в тени историю соседнего маленького горско-армянского селения Тамбиевых. Однако, опираясь на воспоминания казака станицы Горячеводской, отраженные в архиве Н.Егорова и упомянутые выше, а также на дату смерти М. Тамбиева, похороненного на кладбище станицы Горячеводской, можно предположить, что селение Тамбиевых на реке Юце близ Пятигорска и на окраине Горячеводской станицы существовало до начала 80-х гг. XIX в.

¹³ ЦГА КБР. Ф. 2. О. 1. Д. 740. Л. 25 об., 27 об., 35, 36 об., 38, 40 об.

¹⁴ ЦГА КБР. Ф. 16. О. 1. Д. 429. Л. 5, 10, 86.

¹⁵ Материалы по обычному праву кабардинцев. Первая половина XIXв-Нальчик, 1956. С.151,157.

¹⁶ Материалы для геологии Кавказа. Тифлис, 1876. Карта.

¹⁷ Щербина Ф. История Армавира и черкесов-гаев. Екатеринодар, 1916.

В 50-х гг. XIX в. «армяне Тамбиевы» жили и в окрестностях станицы Боргустанской. Два семейства лысогорских армян Тамбиевых (Антон Емельянович и Макар Григорьевич) в 1856 г. были причислены к ст. Боргустанской «для сближения жительством с дядею их, жившим в ауле майора Хаджи Абукова». Спустя два года, они добились, чтобы их причислили к аулу Абукова¹⁸. С 60-х гг. XIX в. Встречаются сведения, что армяне Тамбиевы проживали в горских селениях, например, в верховьях Кумы в ауле князя Жантемирова¹⁹. В 60-х гг. XIX в. части Гаур-Тамбиевых удалось переселиться в Кабарду, воспользовавшись реформой укрупнения аулов. Причисленный к Прочно-Окопскому армянскому аулу и проживающий в станице Бургустанской, уздень Сергей Тамбиев в январе 1865 г. просит руководство Терской области зачислить его в число жителей Большой Кабарды, где прежде жили предки и отнести его с братьями, семейством в среду Атажукинской фамилии. Начальник Терской области разрешил узденю Сергею Тамбиеву переселиться на жительство в аул князя Хасанби Атажукина²⁰.

Очевидно, что не все Гаур-Тамбиевы одновременно переселились в Большую Кабарду. Из документа 1866 г. следует, что «... те же из Тамбиевых, которые принадлежат к казачьему сословию, живут в настоящее время также на месте бывшего аула Абуковского» (ныне сел. Первомайское в Малокарачаевском районе Карачаево-Черкесии в окрестностях Кисловодска). В составе казаков, проживавших здесь «особым от аула поселком» (приобретен ими «покупкою у статского советника Кодзокова»), числился Макар Тамбиев, которому в 1866 г. был 81 год. Всего же в ауле жило Тамбиевых 23 человека²¹. Не все Тамбиевы были зачислены в казачье сословие. Сергей Тамбиев писал: «... мои дяди (Макар, Емельян, Багдасар) впоследствии перешли в казачье сословие и разделили между собой имение, отец же мой (Каспар) приписался к обществу г. Моздока»²². Крестьянам Тамбиевых, перешедших в казачье сословие, была дана свобода. Эти Тамбиевы были исключены из Терского казачьего войска в 1870 г. «с тем, чтобы в течение шести месяцев избрать другой род жизни». С 1 января 1873 г. их причислили к селению Ашабово (ныне селение Малка Зольского района Кабардино-Балкарии)²³. Однако Тамбиевы приписанные к селению Ашабово были христианами и пожелали «быть причислены к приходу Свято-Георгиевской Армяно-григорианской церкви в г. Георгиевске»²⁴.

В 80-х гг. XIX в. Тамбиевы (Гаур-Тамбиевы) стали крупными коннозаводчиками и землевладельцами. В 1886 году в селении Ашабово проживал 71-летний Тамбиев Лазарь Макарович, владевший 835 лошадьми и более чем полутора тысячами овец. Тамбиев Антон Емельянович имел 3122 десятины земли и 1621 голлову крупного и мелкого рогатого скота²⁵.

Многие Тамбиевы (Гаур-Тамбиевы) были военными. Биографические данные о них собрал историк А.В. Казаков.

¹⁸ Бейтуганов С. «Армяне» Тамбиевы ... С. 31-32.

¹⁹ ЦГА КБР. Ф. 24. О. 1. Д. 295. Л. 113.

²⁰ Бейтуганов С. «Армяне» Тамбиевы ... С. 32-33.

²¹ Бейтуганов С. «Армяне» Тамбиевы ... С. 33.

²² ЦГА КБР. Ф. 2. О. 1. Д. 744. Л. 14.

²³ ЦГА КБР. Ф. 3. О. 1. Д. 151. Л. 109.

²⁴ Бейтуганов С. «Армяне» Тамбиевы ... С. 33.

²⁵ ЦГА КБР. Ф. 9. О. 1. Д. 46.

Тамбиев Артем Емельянович (? - не позднее 1863 г.), есаул (07.09.1855), из кабардинских узденей, вероисповедания армяно-григорианского. Служил во 2-м полку 1-й Волгской казачьей бригады. Проживал в своем хуторе (Тамбиева) близ станицы Боргустанской Пятигорского отдела. Был женат на дочери кабардинского узденя 1-й степени (в крещении Мария). Сын Емельян и брат Антон к 1907г. проживали в Кабарде в слободе Нальчик.

Тамбиев Георгий Мартиросович (26.07.1867 - не ранее 15.01.1900 г.), штабс-ротмистр (15.03.1899), из кабардинских узденей Терской области, вероисповедания - армяно-григорианского.

Тамбиев Георгий Мартиросович (06.03.1883 - не ранее 1908 г.) сын кабардинского узденя 1-й степени Терской области, вероисповедания - армяно-григорианского. Произведен в корнеты 14.06.1907 г. с зачислением в лейб-гвардии Конно-гренадерский полк. Проживал в Терской области.

Тамбиев Иван Саркисович (02.10.1867-не ранее 1914 г.), ротмистр (13.04.1912, со старшинством - с 11.06.1909 г.), из кабардинских узденей Терской области, вероисповедания армяно-григорианского. В Первую мировую войну воевал на Турецком фронте в составе Кавказской армии.

Тамбиев Сосри (? - не позднее 1864 г.), хорунжий (к 1863 г.), из кабардинских узденей, вероисповедания армяно-григорианского. Служил казаком, урядником, офицером в 1-м Волгском казачьем полку. Жена «Софья, дочь кабардинского узденя 1-й степени, православного исповедания». Проживал в Терской области.

Тамбиев (26.09.1867-18.02.1919), полковник (к 1919 г.). Из кабардинских узденей Терской области, вероисповедания армяно-григорианского. Участвовал в русско-японской войне. Ротмистр - с 1911 г. Участник Первой мировой войны. Проживал в Терской области. Предположительно, он во время Гражданской войны (с 11.12.1918 г.) командовал 3-м Черкесским (Кабардинским) полком белогвардейской Черкесской конной дивизии²⁶.

Отдельно следует сказать о выше упоминавшемся хуторе Тамбиева близ Кисловодска. По данным С.Боглачева и С. Савенко владельцы хутора (Тамбиевы) были выходцами из-под Армавира. Земли близ абазинского аула Абуковского (современное село Первомайское) они приобрели около 1870г. Здесь у Тамбиевых был небольшой конезавод. Они поставляли в Кисловодск верховых лошадей на прокат посетителям курорта. Кроме того Тамбиевы разводили породистых овец, завели большие фруктовые сады. Под Кисловодском Емельяну Артемовичу Тамбиеву принадлежали 300 десятин земли²⁷.

В окрестностях селения Первомайское сохранились топонимы, связанные с фамилией Тамбиевых: Тамбийланы кюнбет - урочище на левом берегу реки Подкумок (по-карачаевски- солнечная сторона, склон Тамбиевых); Тамбийланы чегет (по-карачаевски- лес, северный склон Тамбиевых)²⁸. На окраине Первомайского сохранилось и христианское кладбище хутора Тамбиева. Этот историчес-

²⁶ Казаков А. Адыги (черкесы) на российской военной службе. Воеводы и офицеры. Середина XVI - начало XX в. Биографический справочник. Нальчик, 2006. С. 235-243.

²⁷ Боглачев С., Савенко С. Архитектура старого Кисловодска. Пятигорск, 2006.

²⁸ Хапаев С., Аджиева М., Батдыев А., Салпагарова М. Малокарачаевский район. Физическая география и топонимия. Карачаевск, 2007. С. 63.

кий памятник был осмотрен нами в 2011 г.²⁹. Главный вход на кладбище, имеющее каменную ограду, находится с западной стороны. В стену у входа вмурованы три плиты из камня более темного цвета. В старой (досоветской) части этого небольшого кладбища сохранилось несколько старинных надгробий. На лабораторитовом памятнике имеется надпись: «Здесь покоится прах Марии Архиповны Тамбиевой, сконч. 11 июля 1913 г. 84 лет. Дорогой матери от любящих детей».

Следует сказать, что история Тамбиевых тесно связана и с историей Кисловодска, т.к. они активно занимались предпринимательской деятельностью, и в этом курортном городе им принадлежала некоторая собственность. Так, по данным С. Боглачева и С. Савенко, в конце XIX в. Е.А. Тамбиев купил в Кисловодске на Курсовой улице участок и дом майорши Свентицкой. После приобретения соседнего участка, Емельян Артемович решил построить доходный дом, по проекту архитектора Э. Ходжаева. В 1904-1905 гг. это трехэтажное здание в «кирпичном» стиле, отличающееся художественностью и рассчитанное на 120 меблированных комнат, было возведено. Немного позднее эти номера получили название - гостиница «Большая Московская». Здесь имелся водопровод, электрическое освещение, отопление, ванны и телефон. Гостиница была очень популярна. Предпринимателю Е.А. Тамбиеву постоянно помогал его сын Антон. При советской власти здание бывшей гостиницы Тамбиева перешло в собственность государства. В 1923 г. здесь был открыт санаторий имени Интернационала. При капитальном ремонте здание было немного перестроено. Ныне часть помещений этого крупного многоэтажного здания на Красноармейской улице, рядом с городской библиотекой, занимает прокуратура и частная клиника³⁰.

В центре Кисловодска ниже рынка расположен старинный особняк с изображением на фасаде тамги Тамбиевых с датой 1915 г. Кому из Тамбиевых принадлежал этот дом, установить не удалось³¹.

Потомки Тамбиевых - Жигатовы ныне живут в селении Псынадаха Зольского района Кабардино-Балкарии, куда часть этого рода в 1923 г. переселилась из Кызбуруна I (Атажукино)³².

Существование селений Тамбиевых близ Пятигорска (30-80-е гг. XIX в.) и современного Кисловодска (60-е гг. XIX – начало XX в.) - это всего лишь эпизод более чем 300-летней истории Гаур-Тамбиевых.

²⁹ Пользуясь случаем, благодарю кисловодского историка и краеведа В. Яновского за экскурсию к этому историческому памятнику.

³⁰ Боглачев С., Савенко С. Архитектура старого Кисловодска. Пятигорск, 2006.

³¹ Выражаю признательность кандидату исторических наук В. Яновскому за предоставленную информацию.

³² Бейтуганов С. «Армяне» Тамбиевы ... С. 34.

ԹԱՄԲԻԵՎՆԵՐԻ ԳՅՈՒՂԵՐԸ ՊՅԱՏԻԳՈՐՄԿԻ ԵՎ ԿԻՍԼՈՎՈՂՄԿԻ ՄՈՏԱԿԱՅՔՈՒՄ

— *Անիտիում* —

— *Վ. Ֆոմենկո* —

Թամբին ազգանունը Մեծ Կաբարդայի ազնվական հայտնի ազգանուններից է: 19-րդ դարի 20-ական թվականների վերջերից հայտնի է ներկայիս Պյատիգորսկի Լիսայա Գորա բնակատեղիում ստեղծված հայազգի Թամբինների ավանը: Սակայն, ըստ ավանդության, ամեն ինչ սկսվել է ավելի վաղ՝ 16-րդ դարի երկրորդ կեսից, երբ «հայկական հավատք» ունեցող Բիյ Թամբինն այստեղ ամուսնացել է մի քահանայի աղջկա հետ: 19-րդ դարի սկզբին Բիյ Թամբինի հետնորդները, որոշելով լինել Ռուսաստանի պաշտպանության ներքո, հաստատվել են Պյատիգորյեյի մոտակայքում:

19-րդ դարի կեսերին Թամբինների ավան գոյություն է ունեցել նաև Աբուկովյան աուլի մոտ, որը գտնվել է Կիսլովոդսկի ծայրամասում՝ Պերվոմայսկոյեյի արվարձանում, որտեղ առայսօր պահպանվել է նաև Թամբինների քրիստոնեական գերեզմանը: Թամբինների պատմությունը սերտորեն կապվում է նաև Կիսլովոդսկի պատմությանը, որտեղ Թամբինները՝ որպես հաջողակ գործարարներ, ունեցել են բավականին խոշոր սեփականություն:

Сведения об авторе

Фоменко Владимир Александрович – к. ист. н., доцент, старший научный сотрудник Кабардино-Балкарского института гуманитарных исследований РАН, E-mail: fva2005@gmail.com

Խաչատուր ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԲՈՒՆԱՃՆՇՈՒՄՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ 1921 թ.

ՓԵՏՐՎԱՆՅԱՆ ԱՊՍՏՄԲՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՆՈՒ

(1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականը)

1920թ. հայ-թուրքական պատերազմում հայկական բանակի ծանր պարտություններից հետո Բաքվում կազմավորված Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին խորհրդային բանակի ուղեկցությամբ մտավ Իջևան, որտեղ հայտարարեց դաշնակցական կառավարության տապալման և Հայաստանի խորհրդայնացման մասին¹: Հայեդկոմը խոստանում էր Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությամբ վերականգնել երկրի քայքայված տնտեսությունը և կառուցել նոր կյանք:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին մի կողմից ՌԽՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի և մյուս կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչներ Դրոյի և Համբարձում Տերտերյանի միջև ստորագրվեց Երևանի համաձայնագիրը: Այն նախատեսում էր իշխանության խաղաղ անցումը Դաշնակցությունից բոլշևիկներին: Մահմանվում էին իշխանության փոխանցման սկզբունքները, որոնք հիմնականում հետկայներն էին. Հայաստանում մինչև խորհուրդների համագումարի հրավիրումը իշխանությունը ժամանակավորապես տրվում է ռազմահեղափոխական կոմիտեին, որի մեջ մտնում էին 5 կոմունիստներ և 2 ձախ-դաշնակցականներ, Դաշնակցության և մյուս ոչ բոլշևիկյան սոցիալիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչները հալածանքի չէին ենթարկվելու կոմունիստական կուսակցության դեմ նախկինում տարած պայքարի համար, Խորհրդային Ռուսաստանը երաշխավորում էր Խորհրդային Հայաստանի անկախությունը²:

Հայաստանի խորհրդայնացումից կարճ ժամանակ անց բոլշևիկյան իշխանությունը ակտիվ պայքար սկսեց, այսպես կոչված, ժողովրդի թշնամիների դեմ: Դեկտեմբերին ձերբակալվեցին ՀՀ նախկին կառավարության անդամները: Ավելի ուշ ձերբակալվեցին հայկական բանակի 1000-ից ավելի սպաներ, որոնց ուղարկեցին Բաքվի և Ռուսաստանի բանտեր: Անխնա հալածվում էր հայ մտավորականությունը, կողոպտվում հայ գյուղացիությունը:

Ժողովրդի համբերության բաժակը լցվեց, և 1921թ. փետրվարին ապստամբություն սկսվեց բոլշևիկյան իշխանությունների դեմ: Փետրվարի 18-ին ապստամբ ուժերը մտան Երևան: Բոլշևիկները և կարմիր զորամասերը հեռացան Ղամարլու (Արտաշատ):

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 1, գ. 1, թ. 1, 1 շրջ. 2:

² Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, հոկտեմբեր, էջ 101-102:

Երևանի գրավումից անմիջապես հետո Միմոն Վրացյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց Հայրենիքի փրկության կոմիտե, որը պետք է կառավարեր երկիրը մինչև կառավարության ձևավորումը: Կոմիտեն փետրվարի 18-ին ժողովրդին ուղղած իր առաջին ուղերձում կոչ էր անում պաշտպանել կարգ ու կանոնը, խստիվ կատարել Կոմիտեի բոլոր կարգադրությունները³:

Բոլշևիկները Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությամբ ապրիլի 2-ին մտան Երևան: Մայրաքաղաքը ավերածությունից փրկելու և ավերոդդ արյունահեղությունից խուսափելու համար որոշվեց Երևանը հանձնել առանց մարտի: Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, զորքը և մեծ թվով բնակիչներ Բաշ-Գառնի-Ռարալագյազ ուղղությամբ բռնեցին դեպի Զանգեզուր տանող ճանապարհը, այնտեղից էլ անցան Պարսկաստան:

1920-1930-ական թվականներին սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը, ի թիվս այլ հարցերի, քննարկեց նաև փետրվարյան ապստամբության պատճառները: Հարկ է նշել, որ հիմնական քննարկումները տեղի են ունեցել դաշնակցական շրջանակներում:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ կարևոր են համարվել Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից իրականացված անհարկի ձեռքակալությունները:

Հայ բոլշևիկներն իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցնելուց անմիջապես հետո սկսեցին չհարգել Երևանի համաձայնագիրը: Խորհրդային Հայաստանի Չեկայի (արտակարգ հանձնաժողով, ռուս.-Խ.Ս.) նախագահ Գևորգ Աթաբեկյանը նույնիսկ անհեռառես է համարում Բ. Լեզրանի կողմից Դրոյի հետ համաձայնագրի կնքումը՝ ցինիկաբար գրելով, թե այդ պայմանագիրը փաստացի բոլշևիկներին հնարավորություն չի տալիս ձեռքակալություններ իրականացնելու⁴:

Տարագիր հայ գործիչ Գարեգին Նժդեհը նշում է, որ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը բոլշևիկներն արդեն վրեժխնդրություն էին ծրագրում դաշնակցականների հանդեպ, և դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը ոչինչ չէր նշանակելու իրենց համար: Բոլշևիկյան «Կարմիր Ավանգարդ» թերթն սպառնացել էր «բնաջնջել Դաշնակցական ամբողջ հակայեղափոխությունը»⁵: Այս հրապարակման կապակցությամբ Նժդեհը գրում է. «Ահա այն արևոտ դատավճիռը, որի հաջող գործադրության դեպքում հայ ժողովուրդը պիտի գլխատուէր, պիտի մեռներ կուտուրապես: «Գլխովին» ոչնչացնել Հ.Յ.Դաշնակցությունը, որ ասել է՝ հայ մտաւորականութեան մեծագոյն մասը և նրա մարտական բոլոր տարրերը»⁶: Գ. Նժդեհն անդրադառնալով բոլշևիկների գործադրած սարսափազդու կոչերին, գտնում է, որ դրանք բխում էին ոչ թե ժողովրդի հանդեպ նրանց ունեցած անկեղծ մտահոգությունից, այլ վերջիններիս քինախնդրության նենգ դրսևորումներ էին: Հակապետական գործունեության համար մի քանի կուսակցական ընկերների սպանության

³ ՀԱՍ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 5, 5 շրջ.:

⁴ ՀԱՍ, ֆ. 1438, ց. 1, գ. 10, թ. 12:

⁵ «Կարմիր Ավանգարդ», Բաքու, 1920, 30 հոկտեմբերի:

⁶ Նժդեհ Գ., Ազատ Միւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, յուլիս, էջ 84:

դիմաց ոչնչացնել մի ամբողջ ժողովրդի մտավորականությանը, Գ. Նժդեհի բնութագրմամբ, հրեշույթուն էր:

Կահիրեի «Նուսաբեր» օրաթերթի խմբագիր Վահան Նավասարդյանն էլ իր հերթին գրում է, որ «Միանգամայն բնական ձևով տերրորի սովորոյթը դարձաւ բոլշևիկի երկրորդ բնատրութիւնը,- սկզբնական շրջանին կրելով մասնակի բնոյթ եւ ուղղուած լինելով միայն որոշ հակառակորդների դէմ, յետագային նա դարձաւ ամենքի դէմ անխտիր»⁷: Հայ բոլշևիկները, հակառակ քաղաքական հետապնդումներ չիրականացնելու իրենց տված խոստմանը, այն դարձրեցին իրենց գործելաճի պարտադիր բաղադրիչը:

Խորհրդային իշխանությունները նախապես կազմել էին այն մարդկանց ցուցակը, որոնք պետք է ձերբակալվեին խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին իսկ ժամերին⁸: Ձերբակալությունների հարցում հիմնական դերակատարը Չեկան էր: Դեկտեմբերի 6-ին Չեկան կազմավորվեց և անմիջապես գործի անցավ, ու սկսվեցին ձերբակալությունները⁹: Ըստ Ս. Վրացյանի՝ Չեկայի համար ստեղծվեցին բոլոր պայմանները, «նրան յատկացուեցին Ռոստոմի և Կարճիկեան փողոցի անկիւնում երկու խոշոր շինութիւններ: Չեկայի նախագահութեան համար բնագրաւուեց Խորհրդարանի փոխ-նախագահ Ա. Սահակեանի բնակարանը»¹⁰: Փաստորեն, բոլշևիկները ի սկզբանէ էին ծրագրել իրենց կողմից իրականացվելիք բնագրավումների քաղաքականությունը, որը գործադրվելու էր Չեկայի ձեռամբ:

Այքի ընկնող ոչ բոլշևիկ գործիչներից առաջինը ձերբակալվում է Հայ ՄԴԿ ԿԿ անդամ Բախշի Իշխանյանը¹¹: Ապա բանտարկվեցին խմբապետ Համագասպը, Բայազետի քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկյանը և ուրիշներ: Սակայն բոլորը կարծում էին, որ դրանք մասնավոր դեպքեր կարող էին լինել:

Միյուրքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը պնդում է, որ հասարակության վրա առավել ճնշող տպավորություն թողեց Վրաստան անցնելու նպատակով Երևանից հեռացած ղեկավար կուսակցական և պետական գործիչների ձերբակալությունը (Համո Օհանջանյան, Բժ. Հակոբ Տեր-Դավթյան, Արտաշես Չիլինգարյան, Կորյուն Ղազարյան, Վ. Նավասարդյան, Արշալույս Աստվածատրյան եւ ուրիշներ)¹²: Առավել նվաստացուցիչ էր ձերբակալվածների մի մասին բեռնատար մեքենաներով, իսկ մյուս մասին ոտքով Երևան բերելը¹³:

⁷ Նուսարդեան Վ., Հ. Յ. Դաշնակցութեան «լիկուիդացիան» (Բոլշևիկի սնանկութեան առիթով), Գահիրե, տպարան «Յուսաբեր», 1924, 187 էջ:

⁸ Վիրաբյան Ա., Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2009, թիվ 1 (113), էջ 107:

⁹ Վրացեան Ս., Ինչու եւ ինչպէս խորհրդայնացաւ Հայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1940, փետրուար, էջ 73:

¹⁰ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, դեկտեմբեր, էջ 69:

¹¹ «Коммунист», Эривань, 1921, 7 декабря.

¹² Դաշնակցական գործիչների ձերբակալման հրամանն իրականում ավելի շուտ է եղել: Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալության մասին հրամանը, որքան էլ զարմանալի է, արձակել էր Բ. Լեզրանը Երևանի համաձայնագիրը ստորագրած օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին (տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մե՛ծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 374): Պատմարան Վլադիմիր Ղազախեցյանի բնորոշմամբ՝ Բ. Լեզրանը ամենակոպիտ

Արմեն Սևանը¹⁴ գրում է, որ Բախշի Իշխանյանի ձեռքակալությունը սկզբում համարվեց օրվա իշխանությունների թուլության և երիտասարդ կոմունիստների չափազանցված եռանդի արդյունք¹⁵: Մակայն ղեկտեմբերի 6-ի ձեռքակալությունները եկան ապացուցելու, որ սխալ էր այդպես մտածելը¹⁶:

Փաստորեն, Հայաստանի բոլշևիկ ղեկավարները երկրում առկա բազմաթիվ անհետաձգելի խնդիրները լուծելու փոխարեն, անմիջապես ձեռնամուխ եղան նախկին կառավարության անդամներին և նրանց համախոհներին ձեռքակալելու գործին: Առավել ևս, որ վերջիններս հեռանում էին Հայաստանից և հակապետական ոչինչ չէին ձեռնարկել: Բոլշևիկների կողմից ստորագրված պայմանագիրն իրենց համար որևէ արժեք չունեւ:

Միմոն Վրացյանը գրում է, որ առաջին իսկ օրերից Չեկայում խոսում էին գնդակահարությունների անհրաժեշտության մասին: Նույնիսկ հնչեցվել են գնդակահարության ենթակա թեկնածուների անուններ՝ Ռուբեն Դարբինյան, Սերգեյ Մելիք-Յուլյան, Համազասպ, Բախշի Իշխանյան և ուրիշներ¹⁷: Փաստորեն, բոլշևիկները ծրագրել էին նաև ձեռքակալվածներին սպանել:

Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթը գրում է, որ ձեռքակալությունները բոլշևիկներն անհրաժեշտ էին համարում «հակայեղափոխությունը» արմատախիլ անելու եւ բոլոր վնասակար տարրերը չեզոքացնելու նպատակով¹⁸: Ըստ թերթի՝ այս «հիմնավորումը» ևս դժգոհություն առաջ բերեց ժողովրդի մեջ:

Տարագիր հայ գործիչներն անվերապահորեն պնդում են, որ բոլշևիկների գործողությունների գլխավոր թիրախը Դաշնակցությունն էր: «Տիզիբական մահ Դաշնակցութեան», - այս դարձաւ բոլշևիկների համար օրուայ կարգախօսը, - նշում է Ս. Վրացյանը¹⁹: Այս առումով ավելի մանրամասն գրում է Իրազեկը: Վերջինիս ներկայացմամբ «հարուածն ուղղուած էր առաւելապէս Դաշնակցութեան ու

կերպով ոտնահարում էր իր իսկ ստորագրած համաձայնագիրը, իրեն տերուտնօրեն համարում Հայաստանում (տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., Եր., 2006, էջ 39:)

¹³ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, ղեկտեմբեր, էջ 69:

¹⁴ Արմեն Սևանը փետրվարի 18-ի աչքի ընկնող դերակատարներից մեկն է եղել, և «Վեմ»-ում հրատարակված նրա գրությունը դեպքերի ճշգրիտ արձանագրությունն է, որ գրել է դեպքերից անմիջապես հետո, թարմ տպավորության տակ: Նա փետրվարյան ապստամբությունից հետո հաստատվել է սփյուռքում:

¹⁵ Սեւան Ա., Փետրուար 18-ի յեղափոխութիւնը «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 1, էջ 91:

¹⁶ Նուն տեղում, էջ 92:

¹⁷ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, նոյեմբեր, էջ 63-73, ղեկտեմբեր, էջ 70:

¹⁸ «Հայրենիք» օրաթերթ, 1931, 19 փետրուարի:

¹⁹ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1922, ղեկտեմբեր, էջ 53: (Միմոն Վրացյանի «Հայաստանի Հանրապետությունը» վերնագրված այս գրությունը, որը հրատարակվել է «Հայրենիք» ամսագրի 1922թ. նոյեմբերի, ղեկտեմբերի, 1923թ. հունվարի համարներում, ՀՅԴ Ամերիկայի շրջանի 29-րդ Պատգամավորական Ժողովին ներկայացված զեկույց է: 1920-ականների վերջերին և 1930-ականներին «Հայրենիք»-ի համարներում հրատարակվում է Ս. Վրացյանի նույն՝ «Հայաստանի Հանրապետությունը» վերնագրով մեծածավալ հուշագրություն-ուսումնասիրությունը, որը հետագայում հրատարակվում է առանձին հատորով):

Դաշնակցականների դեմ, որովհետև բոլշևիկ թշնամին շատ լաւ գիտէր ու հասկանում էր, որ հայութեան վրիժառու բռունցքը, նրա ազգային շահերի արթուն պահակն ու պաշտպան չՅ դաշնակցութիւնն էր իր կազմակերպուած հոծ շարքերով եւ մարտական գերազանց կարողութիւններով: Եւ ամենից աւելի տուժեցին ու չարաչար կերպով պատուհասուեցին Դաշնակցութիւնն ու Դաշնակցականները: Դաշնակցականներից քչերը միայն կարողացան դաժան ճակատագրից խուսափել՝ ոմանք հրաշքով երկրից դուրս գալ յաջողելով, ուրիշներ երկրում ապահով թագստոցներում փրկութիւն գտնելով»²⁰:

Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարներից Կարո Մասունին գրում է, որ ձերբակալութիւնները տեղի էին ունենում հակառակ բոլշևիկների տված խոստումների, և դրանով «սկիզբն է դրւում չՅ դաշնակցութեան դեմ մի հալածանքի, որն իր վերջին գունաւորումներով, մօտենում է Էնվեր-Թալեաթեան սիստեմին»²¹: Փաստորեն, ըստ Կ. Մասունու, բոլշևիկների ցուցաբերած վարքագիծն այնքան դաժան էր, որ այն համեմատում էր երիտթուրքերի գործելակերպի հետ:

Բոլշևիկների կողմից տված խոստումը մերժելու մասին է նշում նաև տարագիր հայ սպա Հակոբ Մարմանդյանը: «Հակառակ իրենց խոստման, երբեք Յեղկոմի նիստերին չհրաւիրեցին «յեղափոխութեան կողմն անցած ընկերներ» Դրոյին եւ Տերտերեանին: Վերջինս շուտով հրաժարական տուաւ եւ հեռացաւ, իսկ Դրօն դեռ շարունակում էր մնալ որպէս Սովետական Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատար: Եւ այդ կարմիր բանակի հրամանատարի այքի առաջ էր, որ ձերբակալեցին նախկին վարչապետ Հ. Օհանջանեանին, արդարադատութեան նախարար Ա. Զիլինգարեանին, քաղաքական եւ կուսակցական գործիչներ՝ Վ. Նուսսարդեանին, Մելիք Եօյջեանին, Վ. Բաբայեանին, Համազասպին եւ ուրիշներին», - արձանագրում է նա²²:

Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ն անդրադառնում է ձերբակալվածների հանդեպ ցուցաբերված դաժան վերաբերմունքին²³, որն առավել անտանելի դարձրեց իրավիճակը: Առանձնակի դժգոհություն առաջ եկավ, երբ արդարադատության ժողովրդական կոմիսարիատը ցրեց գործող դատարանները և ցանկացած դատերի վարման իրավունքը հանձնեց հեղափոխական տրիբունալներին²⁴: Իսկ առավել զավեշտալին և սաղորիչն այն էր, որ հայ բոլշևիկները Խորհրդային Հայաստանի արդարադատության կոմիսար էին նշանակել Սուլէյման Նուրիին²⁵, որն ինչպէս պարզվեց փետրվարյան ապստամբության օրերին քեմալական գործակալ էր²⁶:

²⁰ Իրազեկ, Փետրուար 18, «Յուշամատեն Չ.Յ. Դաշնակցութեան (1890-1950), (կազմ.՝ Ս. Վրացեան)», Բոստոն, տպ «Հայրենիք», էջ 309:

²¹ Մասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, էջ 94:

²² Մարմանդեան Յ., Հայ սպաների արտորը (մի էջ հայ սպայի յուշերից), «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, օգոստոս, էջ 102:

²³ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, 2 մարտի:

²⁴ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, 5 մարտի:

²⁵ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 107:

²⁶ Աշխատունի Ջ., Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, յուլիս, էջ 131:

Բոլշևիկների կողմից «հակահեղափոխականների» զանգվածային ձերբակալությունները տեղի ունեցան 1921թ. հունվարին: Հունվարյան բռնությունները պայմանավորված էին նաև հակախորհրդային ելույթների նախապատրաստության մասին իշխանությունների ունեցած կասկածներով²⁷: Կ. Սասունու վկայությամբ ձերբակալվածների թիվը հասավ 1900-ի²⁸: «Հակայեղափոխական» անվան տակ շուրջ 2000 մարդու ձերբակալության մասին է գրում Աշոտ Թաթուր: Ընդ որում, բանտարվում էին «անմեղները առանց դասակարգի, տարիքի եւ սեռի խտրութեան»²⁹:

Բոլշևիկյան բանտերի սարսափների մասին է գրում 1915թ. Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկը՝ բանտում հայտնված Հայկակ Կոստյանը³⁰: Նա Չեկայի և նրա ղեկավար Աթարբեկովի կիրառած բռնությունների մասին այսպես է արտահայտվում. «Գեորգ Աթարբեկովը եկել է Երեւան... Նա վերակազմելու է Չեկան և լծելու է նրան աւելի արմատական ձեռք բռնող հակայեղափոխականներին, բոլշևիկեան իրաւակարգին թշնամի եղողներին մաքրագործելու, կամ՝ ինչպէս ընդունուած էր չեկայական բացատրութեամբ՝ րասխող անելու: Այս բռնորի համար նպատակահարմար էր քաղաքացիական կռուի ճամբով ընթանալ, հետեւելով Ռուսաստանի մէջ կատարուածին»³¹: Բանտում հայտնված գործչի տպավորությունը թեև ոչ առարկայական կարող է ընկալվել, սակայն նույնպես վկայում է բոլշևիկյան բռնությունների մասին, որոնք համապատասխան դժգոհությունների տեղիք տվեցին:

Բոլշևիկյան բռնությունների մեջ ամենազարհուրելին թերևս մտավորականների ձերբակալությունն էր: Հայ մտավորականությանը չձերբակալելու որոշ խելամիտ հայ բոլշևիկների մոտեցումն ու պայքարը Գ. Աթարբեկովը համարում էր սխալաստիկ բանավեճ³²: Նույնիսկ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովբյուրոյի նախագահ Մերգո Օրջոնկիձեն 1921թ. փետրվարի 1-ին Բաքվից Ս. Կասյանի ուղարկված հեռագրում հորդորում է Դաշնակցության դեմ պայքարը չվերածել մտավորականության դեմ պայքարի, թեկուզ, եթե այդ մտավորականները նախկինում դաշնակցական են եղել³³:

Սակայն, ինչպես բնութագրում է Գ. Նժդեհը, բոլշևիկները գիտակցաբար գնացին հայ մտավորականությանը բաբարոսաբար հալածելու և ոչնչացնելու քայլին: «Խորհրդային իշխանութիւնն էլ գիտեր, որ հանցանք է, ոճիր ամէն մի մտաւորականի «հակայեղափոխական» եւ «խափանարար» հոչակել եւ յանձնել

²⁷ *Խաչատրյան Կ.*, *Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թթ.*, Եր., ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., 2007, էջ 65:

²⁸ *Սասունի Կ.*, *Փետրուարեան ապստամբութիւնը*, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, էջ 101:

²⁹ *Թաթուր Ա.*, *Փետրուար 18-ի պատմական արժէքը*, «Յառաջ» 1929, 21 փետրուարի:

³⁰ *Կոստյան Հ.*, «Բանտի քարերն էին աղաղակում»... (Փետրուարեան ապստամբութեան ընդվզումի 30-րդ տարեդարձի առթիւ, 1921-1951), Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 1951, 66 էջ:

³¹ Նույն տեղում, էջ 34:

³² ՀԱԱ, ֆ. 1438, գ. 1, գ. 10, թ. 13:

³³ Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Պատ. խմբագիր և կազմող՝ պրոֆեսոր Վ. Ն. Ղազարյան, Եր., 1999, էջ 17:

Չեկա կոչուած գազանին: Բայց քաջ զիտեր եւ այն, որ անգլուխ և անղեկավար զանգուածներն անելի հեշտ են կառավարվում», - գրում է Գ. Նժդեհը³⁴:

Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ը հիշատակում է նաև բոլշևիկների կողմից հայ հոգևորականությանը հալածելու մասին: Վերջիններիս արգելեցին դպրոցներում և մշակութային հաստատություններում որևէ պաշտոն զբաղեցնել: Դպրոցներում արգելվեց նաև Հայոց պատմության, գրականության, Հայաստանի աշխարհագրության ուսումնասիրությունը՝ մտածելով, որ դրանք կարող են ապագա սերունդներին մղել ազգայնականության և «հակայեղափոխականության»³⁵:

Փաստորեն, բոլշևիկյան հեղափոխությունն ավելի հեշտությամբ խորացնելու «մտադրությամբ» խորհրդային իշխանությունները Հայաստանում մտավորականության զանգվածային ահաբեկում իրականացրին: Մփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ այս քայլն ամենաշատը հուզեց ժողովրդին և մեծապես ազդեց փետրվարյան ապստամբության հասունացմանը: Ի դեպ, բանտում գտնվող մտավորականության կորստի վախը նույնպես պատճառ էր ապստամբություն բարձրացնելու³⁶:

Բոլշևիկյան ձերբակալությունների ալիքը բարձրակետին հասավ 1921թ. փետրվարին: Մփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մեկ այլ գործիչ գրում է, որ ապստամբությունը հասունացավ հատկապես փետրվարի 9-10-ի զանգվածային ձերբակալությունների³⁷ պատճառով³⁸: Չեկան փետրվարի 13-ին նպատակարար էր համարել ձերբակալել նաև «բոլոր հայտնի մաուզերիստների և դաշնակցականների մոտիկ ազգականներին»³⁹: Փաստորեն, ձերբակալությունները սահմանափակելու, ժողովրդական դժգոհությունները մեղմելու փոխարեն, բոլշևիկները ավելի զանգվածային դարձրեցին դրանք: Հատկապես վերջին ձերբակալությունները և դրանց հաջորդած գնդակահարությունները, սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ, աներկբայելիորեն հանդիսացան 1921թ. փետրվարյան ապստամբության առիթը:

³⁴ Նժդեհ Գ., նշվ. աշխ., էջ 84:

³⁵ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, 4 մարտի:

³⁶ Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբությունը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1927, փետրուար, էջ 46:

³⁷ Փետրվարի 8-ին տեղի ունեցած ձերբակալությունները խորհրդահայ պատմագրության մեջ այսպես են ներկայացվում. «Միայն 1921 թ. փետրվարի 8-ին սկսվում են հակահեղափոխական ուժերի մասսայական ձերբակալությունները: Դրանով Հայկոմկոմի ներքին դասակարգային քաղաքականության մեջ սկսվում է նոր փուլ: Դասակարգային հակառակորդի չեզոքացման, մեկուսացման քաղաքականությունից Հայկոմկոմը անցնում է նրա ոչնչացման քաղաքականությանը» (Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի ոչ պրոլետարական կուսակցությունների գաղափարական-քաղաքական և կազմակերպական կրախը (1920-1921 թթ.), «Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922 թթ.), (ժողովածու)», Եր., 1987, էջ 200):

³⁸ Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբությունը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1927, փետրուար, էջ 45:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ 114, ց. 2, գ. 40, թ. 78: Հմմտ. Սուքիասյան Հ., 1921 թ. փետրվարի 18-ին նախորդած ձերբակալությունների փաստաթղթերը, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2011, թիվ 1, էջ 209:

Ինչպես նշեցինք, փետրվարին բոլշևիկյան իշխանություններն արդեն գնդակահարությունների անցան: Իրագեկը գրում է Հայաստանում գործադրության մեջ մտած մի երևույթի՝ «ռասխոդի» մասին, որը բոլշևիկյան տերմինաբանությամբ նշանակում էր Չեկայի կարգադրությամբ սպանել, ոչնչացնել⁴⁰:

Փետրվարյան դեպքերի ականատես Չավեն Աշխատունին ապստամբության առիթի մասին խոսելիս անդրադառնում է փետրվարի 18-ին նախորդած օրերին տեղի ունեցած գնդակահարություններին. «Փետրուարի 16-ին առաօտեան «Օրիանտ» հիւրանոցի մուտքի դրանը փակցուած էր Չեկայի կողմից Երեւանի բանտում 22 գնդակահարուած բանտարկեալների ցանկը, որի մէջ Չեկան սպառնում էր նաեւ սպանուածների վիճակին ենթարկել այն բոլոր քաղաքացիներին, որոնք կը յանդգնին մասնակցել «հակայեղափոխական» շարժման՝ սովետական իշխանութեան դէմ»⁴¹: Գնդակահարվածների ցանկի հայտնվելը, բնականաբար ավելի է խորացնում ատելությունը տիրող կացության հանդեպ, և սկսում էին բացահայտ խոսել «ռեժիմի տապալման անհրաժեշտութեան մասին»⁴²: Չ. Աշխատունին նաև նկարագրում է, թե ինչպես փետրվարի 18-ի առավոտյան ապստամբները կոտրելով բանտի դռները ներխուժեցին ներս՝ «ազատելու Հայաստանի ազատագրութեան գաղափարախօս մտաւորակաւորիւնն եւ միւս ընկերները, թուով 1700-2100 հոգի»⁴³: Բանտում գտնվողների մեծ մասը ծանր հոգեվիճակի մեջ էր հայտնվել: Բոլշևիկյան իշխանությունները նախապես կազմած ծրագրի համաձայն ոչ միայն ձերբակալում էին իրենց քաղաքական հակառակորդներին, այլև բանտերում սկսեցին գնդակահարություններ իրականացնել: Բնականաբար դա ավելի խորացրեց համընդհանուր դժգոհությունը, ժողովրդի համբերության բաժակը լցվեց:

Գնդակահարված և գնդակահարման ենթակա մարդկանց խնդրին անդրադառնում է նաև Արշակ Ալպոյաճյանը: «Ամեն օր նախորդ օրը գնդակահար եղողներու ցանկը կը փակցնէին փողոցները, որպէսզի ժողովուրդը զիտնար և ահաբեկէր... Պոլշեվիքները ծրագրած էին 600 հոգի մահով պատժել, սակայն իրագործելու ժամանակ չունեցան», գրում է սփյուռքահայ ականավոր գործիչը⁴⁴: Փաստորեն, բոլշևիկների վարած ձերբակալությունների և գնդակահարությունների քաղաքականությունը քննադատում էր նաև դաշնակցականներին ոչ համակիր, և խորհրդային իշխանությանը լոյալ տրամադրված հասարակական-քաղաքական գործիչը:

Այսպիսով, 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ 1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը, աներկ-

⁴⁰ *Իրագեկ Զ.*, Մօտիկ անցեալից. Պատմական դէպքեր եւ սպրումներ (1917-1922), Պէրոյթ, 1956, տպ. «Համազգայինի», էջ 95:

⁴¹ *Աշխատունի Չ.*, Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, յուլիս, էջ 135:

⁴² Նույնը:

⁴³ Նույնը:

⁴⁴ *Ալպոյաճեան Ա.*, Անկախ Հայաստան, «Ամենուն տարեցոյցը» (կազմ. Թէոդիկ), ԺՁ. Տարի, տպ. Մ. Յովակիմեան, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 252:

բայրեն առաջնային է համարում բոլշևիկների իրականացրած անհարկի ձերբակալությունները՝ իշխանությունն իրենց փոխանցելու առաջին օրվանից սկսած: Ժողովուրդը ծանր էր տանում հատկապես մտավորականության հանդեպ հալածանքն ու ձերբակալությունը: Առավել ևս, որ այդ ձերբակալությունները «հիմնավորվում էին այսպես կոչված «հակահեղափոխական» տարրերին ասպարեզից վերացնելու անհրաժեշտությամբ: Բսկ բանտում հայտնված մտավորական և զինվորական գործիչների գնդակահարություններն ու կացնահարություններն այլևս սպասելու տեղ չթողեցին: Փետրվարյան ապստամբությունը, նշված և այլ պատճառներով պայմանավորված, դարձավ անխուսափելի:

БОЛЬШЕВИСТСКИЕ РЕПРЕССИИ КАК ПРИЧИНА ФЕВРАЛЬСКОГО ВОССТАНИЯ 1921г. (оценки общественно-политической мысли армянской диаспоры в 1920-1930гг.)

___ Резюме ___

___ Х. Степанян ___

В 1920-1930 гг. общественно-политическая мысль армянской диаспоры в причинах февральского восстания 1921 г. считает приоритетным чрезмерные аресты большевиков. Народ особенно тяжело принимал преследование по отношению к интеллигенции. Аресты «мотивировались» необходимостью устранения из арены, так называемых, «антиреволюционных» элементов. Выстрелы и рубки топором интеллигенции и военных деятелей в тюрьмах не оставляли смысла более ждать. По этим и другим причинам февральское восстание стало неизбежной.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Մտեփանյան Խաչատուր Ռոստոմի - պ. գ. թ., դոցենտ

Խ. Արմվյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական

համալսարան, E-mail: kh.stepanyan@gmail.com, kh.stepanyan@rambler.ru

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ

ՎԱՂԲՐՈՆՁԻԴԱԼՅԱՆ ՄԻ ԾԵՄԻ ՇՈՒՐՁ*

(ըստ Մեծ Սեպասարի նյութերի)

Մեծ Սեպասարի մ.թ.ա. XXVIII-XXVI դդ. թվագրվող սրբարանում փաստված է հին տարվա ավարտին և նոր տարվա գալստյանը՝ գարնանը նվիրված ծիսակարգ, որն ուղեկցվել է գայլերի զոհաբերությամբ՝ մահվան միջոցով ապահովելով նորի ծնունդը, որը ընկած է տիեզերական կարգուկանոնի կայունության ապահովմանը նվիրված ծեսերի հիմքում¹:

Սրբարանում, բացի զոհաբերված յոթ գայլերի գանգերից, նախնական դիրքով՝ *in situ*, պահպանվել են տարատեսակ անոթների հարյուրավոր բեկորներ և նվիրաբերված տարբեր իրեր², այդ թվում՝ բերանքսիվայր կարասով փակված ամբողջական վեց գավաթներ³:

Հնդեվրոպացիներն ունեին կրոնական որոշ գաղափարներ, որոնք արտահայտվում էին պաշտամունքային աշխարհի վերաբերյալ ունեցած պատկերացումներով, դրանց նկատմամբ հատուկ վերաբերմունքով և համապատասխան ծիսական արարողություններով: Սրբազանը մի կողմից այն էր, ինչ լի էր աստվածային ուժով, մյուս կողմից՝ այն, ինչին մարդկանց արգելված էր դիպչել⁴: Տաճարը «տնային տնտեսություն էր», որը պատկանում էր միայն աստծուն⁵: Ծիսակարգից հետո նվիրաբերումները և օգտագործված ողջ խեցեղենը տեղում թողնելը պայմանավորված են ոչ միայն սրբազանի նման ընկալմամբ, այլ նաև՝ միայն աստծուն պատկանող իրերն աստծու տանը թողնելու անհրաժեշտությամբ:

Հողվածը նվիրված է գարնանամուտին վերաբերող ծիսակարգի մի արարողության վերհանմանը: Ո՞րն է անոթների բերանը փակելու պատճառը:

Խեթական ծիսակարգում անոթներն ամեն մի աստվածության խորհրդանիշ էին, իսկ որոշ աստվածություններ նույնացվում էին անոթի հետ⁶: Աստվածություններին նվիրված ծեսերում ուշադրություն է գրավում այն, որ տաճարում արարողությանը նախորդում էր ցորենով ամանների բացումը: Խեթական ծիսակարգում կար ամպրոպի աստծուն մատուցվող զոհաբերություններով ուղեկցվող անոթների բերանը բացելու և փակելու արարողություն: Առաջինը կատարվում էր

* Հողվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2013թ. հոկտեմբերի 4-6-ը կայացած «Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն» միջազգային գիտաժողովում:

¹ **Егавян Л.** Памятник раннебронзового периода Мец Сепасар в контексте индоевропейских верований и ритуалов//Труды Маргианской археологической экспедиции, Институт этнологии и антропологии им. Миклухо-Маклая РАН, т. 4, М., 2012, С. 272.

² Նույնը:

³ **Եգանյան Լ.**, Քուռարաքսյան մի կարասի զարդագոտու սիմվոլիկայի շուրջ, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» հ. XV, Եր., 2012, էջ 32:

⁴ **Չահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի պատմություն (նախագրային ժամանակաշրջան), Եր., 1987, էջ 84:

⁵ *История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, ч. I, Месопотамия, (под ред. И. Дьяконова), М., 1983, С. 174.*

⁶ **Ардживба В.** Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, 1982, С. 63.

գարնանը, իսկ երկրորդը՝ աշնանը: Գարնանն ամանների բացումը կատարվում էր, երբ որոտում էր ամպրոպը: Յորենով անոթները բացում էին հենց Ամպրոպի աստվածությունները, այսինքն՝ նրանք, որոնց իրավասության կամ հսկողության տակ էին անձրևները և, հավանաբար այդ հանգամանքից էլնելով, համարվում էին ցորենի խնամակալ (ամպրոպի աստծու ինկորնացիաներից մեկը կոչվում էր *Յորենի ամպրոպի աստված*): Բացում էին անոթների բերանները, զոհ էին մատուցում *անձրևի ամպրոպի աստծուն*՝ դիմելով հետևյալ խնդրանքով. «*Ամպրոպի աստված, մեր պարոն, շատացրու անձրևը, թափիր սև հողի վրա, և թող աճեն ամպրոպի աստծու հացերը*»⁷: Երեք օր տևող, մասնավորապես ցորենի աստվածությանը նվիրված ծեսի ժամանակ Պիսկուտունու լեռան վրա զոհաբերում էին նաև ցորենով, գինով, յուղով, մեղրով լի անոթները, որ պահվում էին տաճարում և բացվում էին միայն գարնանը, իսկ թագավորը, թագուհին... նաև խմում էին՝ կատարելով աստվածներին հաղորդակցվելու ծես⁸:

Ըստ խեթական պետության մայրաքաղաք Խաթուսի սեպագիր տախտակներից հայտնի «*թագավորական*» կոչվող ծեսերը նկարագրող տեքստերի՝ «*Մեծ հավաք*» տոնին բացում էին «...*Ամպրոպի աստծու ծիսական անոթը*»⁹: «*Անտախշում*» տոնին, երբ թագավորը ծես էր կատարում, սպասավորները բացում էին աստվածությունների տաճարների ցորենով անոթները, այդ թվում նաև ամպրոպի աստծուն պատկանող ցորենի անոթը, և ցորենն աղում էին¹⁰: Աստվածություններին նվիրված ծեսերին նախորդող՝ տաճարում հացահատիկով անոթների բերանները բացելը բնորոշ է նաև խեթական գարնանային այլ ծեսերին: «*Հասսումասը*» (*hassumas, has-ծնել*) եղանակային տոն էր, որի ժամանակ թագաժառանգը մի քանի ծառայողների հետ աղում էր ցորենը¹¹: Գարնանային տոնին բացվող անոթների բերանները փակելու ծեսը կատարվում էր աշնանային «*Նունտարիյասիս*» (բառացի նշանակում է *աճապարել, շտապել*) տոնի ժամանակ: Վերջինս թագավորի և թագուհու այցելության օրացուցային ծես էր, և հավանաբար կատարվել է խոր աշնանը, երբ անոթը լցնում էին ցորենով ու մի ոչխար զոհ մատուցում¹²:

Ինչպես ցույց են տալիս խեթական գրավոր աղբյուրների վկայությունները, աստվածություններին նվիրված ծեսերին նախորդում էր տաճարում հացահատիկով անոթների բերանների բացումը, որը բնորոշ էր գարնանային ծեսերին, իսկ փակելը կատարվում էր աշնանը, և ամպրոպի աստծուն զոհաբերում էին ոչ միայն ցորեն, այլ նաև այլ սննդամթերք: Ծեսը գործողության վերածված սովորույթ է, որի նպատակը ինչ-որ գաղափար կամ զգացում արտահայտելն է:

Ամանների բերանները փակելու և բացելու խեթական ծեսին համադրելի է հայոց հետևյալ սովորույթը. Վարդավառի խաչ-փնջերը դնում էին ցորենի կամ ալ-

⁷ Ардзынба В., նշվ. աշխ., էջ 26:

⁸ Նույն տեղում, էջ 10-17:

⁹ Նույն տեղում, էջ 11:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 25:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 42:

¹² Նույն տեղում, էջ 18-26:

յուրի ամբարի մեջ և պահում մինչև հաջորդ Վարդավառ¹³: Սովորույթ կար նաև աշնան բերքից ստացված այլուրն անպայման մինչև նոր բերքը հասցնել՝ հնի և նորի միջև կապը պահելու և բնության շրջափուլի ընթացքը չխաթարելու համար: Երբ այլուրն ավարտվելուն մոտ էր, չէին օգտագործում, այլ փոխ էին առնում հարևանից, որպեսզի ամբարը դատարկ չմնար:

Համեմատական ազգագրությունից հայտնի է, որ զարգացման նախնական մակարդակի վրա գտնվող ժողովուրդների մոտ մեռնող և հարություն առնող բնության պաշտամունքին նվիրված տոնաշարը սկսվում էր գարնանը և տևում մինչև բերքահավաքի վերջը:

Նոր տարվան՝ գարնան գալստյանը նվիրված խեթական ծեսերում ամպրոպի աստծու՝ ցորենի անոթը բացելուն հաջորդում էին ցորեն աղալը (օջախի մոտ կատարվող խեթական արարողությունների ժամանակ թագածառանգը մարդկանց հետ ցորեն էր աղում) և ծիսական հերկը¹⁴: Բնության ամենամյա վերածննդին նվիրված ծիսական տարբեր գործողությունների արձագանքներ պահպանված են նաև հայոց սովորույթներում, մասնավորապես, գարնանամուտին նվիրված հայոց Բարեկենդանի տոնի ընթացակարգում: Մեծ պասի վերջին շաբաթվա երկուշաբթին ջրաղացպանների օրն էր. այդ օրը բոլորը ցորեն պիտի տանեին աղալու¹⁵: Կարնո հայերը Մեծ պասից մինչև սերմերը հողին հանձնելն ամեն կիրակի աղանձ էին անում, ինչպես որ ցանքսից մինչև հնձի ժամանակը ամեն կիրակի հատիկ էին խաշում¹⁶: Ամպրոպի աստծու հետ կապված հավատալիքները փոխանցվել են ամպրոպային ակնհայտ հատկանիշներով օժտված Սբ Մարգարիտ, որի տոնի ծիսական կերակուրն աղացած ցորենից պատրաստված փոխինդն էր: Առաջավորաց պասին, ուրբաթ օրը ցորենից փոխինդ էին ուտում¹⁷՝ ի հիշատակ այն բանի, որ Սբ Մարգարիտ այդ շաբաթվա ընթացքում սոված մնալով՝ ցորենի հասկերը փշրել ու կերել էր:

Բնության վերածնությանը նվիրված ծեսերին զուգադիր է նաև հետևյալ սովորույթը: Հարսանիքից հետո նորահարսն առաջին անգամ ջրի գնալիս աղբյուրին ցորեն էր զոհաբերում¹⁸: Չոհաբերության նպատակը նմանակման մոգությամբ մանկածնության շնորհ ստանալն է: Հարսանեկան ծեսը և բնության ամենամյա վերածնությանը նվիրված ծեսերը զուգադիրելի են. նպատակը նույնն է՝ ապահովել կյանքի հարատևումը:

Խեթական ծիսակարգում զոհաբերությունը կատարվում էր հացի վրա, ըստ ամենայնի որպեսզի աստվածությանը նվիրված զոհի արյունը ներծծվեր հացի մեջ¹⁹: Միաժամանակ խեթերը նաև ծիսական հացեր էին զոհաբերում, որոնք կոչվում էին լուսին, երկինք (վերջինիս վրա պատկերվում էին արև, լուսին և աստ-

¹³ *Խառատյան-Առաքելյան Հ.*, *Հայ ժողովրդական տոները*, Եր., 2005, էջ 204:

¹⁴ *Արժանիցա Բ.*, *նշվ. աշխ.*, էջ 42:

¹⁵ *Խառատյան-Առաքելյան Հ.*, *նշվ. աշխ.*, էջ 128:

¹⁶ *Բրդյան Վ.*, *Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում*, Եր., 1972, էջ 451:

¹⁷ *Նույն տեղում*, էջ 444:

¹⁸ *Արեղյան Մ.*, *Երկեր*, հ. Է, Եր., 1975, էջ 52:

¹⁹ *Արժանիցա Բ.*, *նշվ. աշխ.*, էջ 69:

դեր), կային մարդակերպ և թեմորֆ հացեր, ինչպես նաև կենդանակերպ՝ ոչխար, խոզ, ցուլ, կամ մարմնի ինչ-որ մի մասի ձևով հացեր՝ լեզու, ատամ, աչք: Այդ հացերը տարբեր համերի էին՝ թթխմորով կամ չթթված խմորից, նաև՝ տարբեր գույներով²⁰ (հացի զոհաբերության ծեսն անցել է նաև քրիստոնեությանը և, ըստ Մբ Գրքի, միայն չթթված խմորից պատրաստված հացը կարելի է զոհաբերել աստվածությանը): Հացի զոհաբերության օրինակ է արևմտաեվրոպական դիմակահանդեսի ժամանակ իրար վրա այլուր և ընկույզ շաղ տալը: Տոնը կատարվում էր հին տարին ճանապարհելիս, և ծեսերը հավանաբար պայմանավորված են նրանով, որ բույսերը և պտուղները պատկանում էին քտոնիկ աստվածություններին: Ռուսիայում ծննդյան տոների բնորոշ հատկանիշներից մեկը հասկերի խուրձն էր²¹: Հացի զոհաբերության մասին են վկայում հայոց սովորույթները: Խեթականին գուգադիր են հայոց Ասիլ-բասիլ կոչվող աչքերի, բերանի և կրծքին ծալած ձեռքերի վրա չամիչներ դրած մարդակերպ հացիկները²²: Հայոց սովորույթներում հացի զոհաբերության մասին են վկայում թխած առաջին հացը միշտ ճամփորդինը համարելը, ինչպես նաև լավաշը որպես մատաղ բաժանելը²³: Նոր տարվան նվիրված ծեսերի ամենամեծ խորհուրդը պտղաբերություն, բերքի առատություն և լիություն ապահովելն է: Տորենը (հացահատիկը, հացը) այդ խորհրդանիշերի կրողն է, որի հետ կապված հավատալիքները, սովորույթներն ու ծեսերը պահպանված են նոր տարվա ծեսում: Լոռիում թխվող *կլկլա* կամ *դուլաճ* կոչվող կլոր, մեջը ծակ հացերը, որոնք հացի հորեր էին խորհրդանշում, նոր տարվա օրն կախում էին գումեշի և եզան եղջյուրներից, որպեսզի այդ տարի հորը լցվեր ցորենով²⁴: Նոր տարվան գուշակությունների նպատակով թխում էին կլոր, մեջը ծակ, ցորենով և զարով զարդարված «*հացի հոր*», «*գարու հոր*» կոչվող թխվածքները²⁵, որոնք նույնպես բերքի և բարիքի առատություն ապահովելու խորհուրդ ունեն:

Հացահատիկի ծիսական բովանդակությունը կապվում է մեռնող և հարություն առնող աստվածությունների պաշտամունքի հետ²⁶: Երկնային ջրերով հողի պտղաբերման առասպելաբանման հնդեվրոպական հնագույն հավատալիքներն արտացոլված են մարդակերպ աստվածների՝ երկնքի տիրակալ, գերագույն աստված Ջևսի, պտղաբերության և երկրագործության աստվածուհի Դեմետրայի և նրանց դուստր Պերսեփոնեի կերպարներում: Առասպելաբանության մեջ և հավատալիքներում ամուսնության պտուղը հասկն է կամ հատիկը: Հունաստանում Ջևսի և Դեմետրայի խորհրդանշական հարսանիքին նվիրված ամենամյա տոնի կարևոր դրվագն այդ ամուսնության պտուղ հասկը դուրս բերելն էր²⁷: Հունական դիցաբանության մեջ ստորերկրյա թագավորության տիրուհի, հացաբույսերի և

²⁰ Ардзинба В., *նշվ. աշխ.*, էջ 65-67:

²¹ Голан А., *Миф и символ*, М., 1992, С. 202.

²² Ազգագրական հանդես, 1897, հ. Բ, էջ 246:

²³ Եգանյան Լ., *Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերը//Շիրակի հնագիտական և պատմագրագրական ուսումնասիրություններ*, հ. 1, Երևան-Գյումրի, 2010, էջ 112:

²⁴ Ազգագրական հանդես, 1903, հ. X, էջ 249:

²⁵ Խառատյան-Առաքելյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 26:

²⁶ Խանգաղյան Է., *Մեծամոր*, Եր., 1973, էջ 140; Деведжян С. *Лори – Берд*, Ер., 1981, С. 39.

²⁷ Голан А., *նշվ. աշխ.*, էջ 202:

երկրային պտղաբերության աստվածուհի Պերսեփոնեին՝ Ջևսի և Դեմետրայի դստերը, հատկացված էր աշնանը ցանվող և զարնանն աճող հացի դեր²⁸: Կատարվող ծեսերը հավանաբար պայմանավորված էին նրանով, որ բույսերը և պտուղները պատկանում են քոռնիկ աստվածություններին: Հին Ռուսիայում Օնոնյան տոների ատրիբուտներից մեկը հասկերի խուրձն էր²⁹: Հայոց մեջ հնագույն հավատալիքի վկայությունն է Համբարձման տոնի անոթը՝ վիճակահանության փարչը, որ տիկնիկի հետ կոչվում է *վիճակ*: Անոթի անունն ինքնին բնութագրական է և բովանդակում է ծեսի խորհուրդը: Է. Պետրոսյանը ճիշտ է նկատել, որ տվյալ դեպքում անոթը դառնում է տիկնիկի իրանի ստորին մասը, նրա որովայնը (արգանդը), իսկ անոթի միջի քարերը խորհրդանշում են սերմերը³⁰:

Հացահատիկը պաշտամունքի աստիճանի է բարձրացվել որպես մեռնող և վերստին ծլարձակող բույս, որի հատկանիշները մոգականորեն կարող էին փոխանցվել նաև մարդուն, մանավանդ եթե մաքրագործված էր կրակով: Հավանաբար այս համոզմունքով էլ կուու գնացած առաջին հացը տալիս էին չբեր կնոջը, որպեսզի ուտեր և բեղմնավորվեր³¹:

Հողին հանձնված հացբույսերի մեռնելն ու ծլարձակելը առասպելաբանմամբ ծիսական բովանդակություն է ստացել՝ փոխանցվելով նաև այլուրին և հացին: Մեռնել-հառնելու շրջափուլն արտացոլվել է նաև թաղման ծեսում և հացահատիկը՝ որպես մեռնող և վերստին ծլարձակող բույս, ծիսական բովանդակություն է ստանում նաև մահվան հետ կապված արարողություններում: Հացի (հացբույսերի) զոհաբերությունը փաստված է հնագիտական նյութով, վկայված է գրավոր աղբյուրներում, պահպանված է հավատալիքներում, արտացոլված է ծեսերում:

Հավանաբար նույն գաղափարն է արտացոլված ինչպես բոլոր թաղումներն այս կամ այն ձևով ծածկելու, այնպես էլ նաև թաղման ուղեկից անոթների բերանները փակելու ծեսում՝ խորհրդանշելով կյանքի մի փուլի ավարտ, որին հաջորդելու է վերածնունդը: Հացահատիկի և հացի պաշտամունքի հետ կապված հավատալիքների հենքի վրա է ձևավորվել դամբարաններում ցորեն, գարի կամ այլուր շաղ տալը, հանգուցյալի կրծքին և բերանին հաց դնելը, հոգեհացին ձավարով շիլա պատրաստելը³²:

²⁸ *Лосев А., Персефона, Мифы народов мира, Энциклопедия, т. 2, М., 1992, С. 305; Դիցարանական բառարան, Եր., 1985, էջ 197:*

²⁹ *Голан А., նշվ. աշխ., էջ 202:*

³⁰ *Петросян Э., Праздники армян в контексте европейской культуры, Եր., 2011, С. 193.*

³¹ *Մահակյան Կ., Հովհաննիսյան Ռ., Հացին անցվող ժողովրդական պատկերացումներ և հավատալիքներ, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XVI, Գյումրի, 2012, էջ 83-84:*

³² *Տե՛ս Ս. Պետրուխին В. Погребения знати викингов (по данным археологических и литературных памятников), Скандинавский сборник 21, Таллин, 1976, С. 160. Թումանյան Գ., Ուշբրնձի-դարյան թաղման ծեսը հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (ըստ հնագիտական տվյալների), թեկնածուական ատենախոսություն, 1997, էջ 143; Քալանթար Աշխ., Հին Վաղարշապատի պեղումները, Եր., 1935, էջ 43; Լիսիցյան Սո., Չանգեզուր ի հայերը, Եր., 1969, էջ 334; Դեվեճյան Ս., 1981, թ. 39; Եգանյան Լ., 2010, էջ 111-112:*

Մեռնող և վերստին հառնող բնության պաշտամունքին նվիրված անոթների բերանները բացելու և փակելու ծեսին զուգադիր կարող է լինել հետևյալը: Հայտնի են տաճարների դռները տարվա մեջ մեկ կամ երկու անգամ բացելու և ծես կատարելու մասին վկայություններ: Ըստ Պավսիանոսի՝ Օվկիանոսի դուստր Եվրինոմա աստվածուհու տաճարի դռները բացում էին տարին մեկ անգամ և աստվածուհու տուն էին կատարում³³: Դերկետոն (Ատարգատիս) պողոպեբրության և ջրի աստվածուհին է, որի տունի երկու օրերը՝ տարին երկու անգամ Աստրիքի բուլոթ կողմերից ուխտավորներ էին գալիս, և տարին երկու անգամ ուխտագնացության ժամանակ դիցուհու արձանը ծովը կամ գետն էին տանում³⁴: Պիտի ենթադրել, որ ծեսը կատարելուց հետո տաճարը փակ էր մնում մինչև հաջորդ տոնակատարությունը: Տարին երկու անգամ՝ գարնանը և աշնանը, Անահիտ դիցուհու տունի օրը մեծ տոնահանդեսներ էին կազմակերպվում³⁵: Ելնելով բերված վկայություններից՝ կարելի է ենթադրել, որ ծեսը կատարելուց հետո տաճարները փակ էին մնում մինչև հաջորդ տոնակատարությունը: Տարին մեկ կամ երկու անգամ՝ Համբարձմանը կամ Զատիկին, կամ Ծննդին (Փոքր Զատիկ), կամ էլ՝ Վարդավառին, բացվում էին Վանի ժայռի մեջ փակված Մհերի քարանձավի դռները³⁶: Մհերի առասպելը նույնպես կապված է նոր տարվա ծիսակարգին³⁷ (Որ աշխարհք ավերվի, մեկ էլ շինվի, /Երբ ցորեն էղավ քանց մասուր մի, /Ու գարին էղավ քանց ընկույզ մի, /Էն ժամանակ հրամանք կա, որ էլնենք էղտեղեն)³⁸: Քարանձավի բացվելը խորհրդանշում է այնտեղ փակված հերոսի վերադարձն անդրաշխարհից, և մեռածի հարության կամ գերված աստծու ազատման մասին առասպելաբանությանը ներկայացվում է բնության ամենամյա վերածնունդը:

Մահվան միջոցով նորի ծնունդն ընկած է Տիեզերքի կարգուկանոնի կայունությունն ապահովելուն նվիրված ծեսերի հիմքում: Մեռնել-հառնելու շրջափուլն արտացոլվել է նաև թաղման ծեսում: Ինչպես տաճարների դռները բացել-փակելը, այնպես էլ դամբարանները և թաղման ուղեկից անոթների բերանները փակելը հավանաբար նույն խորհուրդն են ունեցել և խորհրդանշել են կյանքի ավարտը, որին հաջորդելու էր վերածնունդը:

Այսպիսով, նոր տարվա և թաղման հետ կապված տարբեր ծեսերը միավորված են կյանք-մահ-վերածնություն շրջափուլի մեջ, այսինքն՝ նվիրված են կյանքի հարատևմանը: Ամանների բերանները բացելը հին տարվա ավարտին և նոր տարվա գալստյանը՝ գարնանամուտին նվիրված ծիսակարգի բաղադրիչներից է: Աշնանը փակված անոթների բերանը բացելով՝ ավարտվելու էր ամպրոպի աստծուն նվիրված խորհրդանշական ծեսերից վերջինը, որով ակնկալվում էր բնական շրջափուլի ապահովման, կարգուկանոնի վերականգնման համար մղած պայքարում Վիշապամարտիկի հաղթանակով երկնային ջրերի բացում՝ անձրևներ

³³ *Խանգաղյան Է.*, *Գառնի IV*, Եր., 1969, էջ 141:

³⁴ *Աբեղյան Մ.*, նշվ. աշխ., էջ 154-155:

³⁵ *Նույն տեղում*, էջ 156:

³⁶ *Հարությունյան Ս.*, *Հայ առասպելաբանություն*, Բեյրութ, 2000, էջ 455:

³⁷ *Նույն տեղում*, էջ 456:

³⁸ *Հայ ժողովրդական հերոսավեպ*, Սասունցի Դավիթ, Եր., 1981, էջ 315:

րի սկիզբ, բնության զարթոնք և բերքի առատություն: Նույն խորհուրդն են ունեցել ինչպես ամանների բերանները և տաճարների դռները փակելու ու բացելու ծեսերը, այնպես էլ քարանձավի մեջ Մհերի փակվելը և տարին մեկ անգամ դուրս գալը: Անոթները փակող կարասի զարդագոտու սիմվոլիկ նախշերը հավատալիքների պատկերային դրսևորումն են և համահունչ զարնան գալստյանը նվիրված պայքարի ծիսական բովանդակությանը³⁹:

Հնագիտական նյութի, խեթական գրավոր աղբյուրների վկայությունների, հնդեվրոպական, այդ թվում նաև հայոց հավատալիքների ու սովորույթների համադրումները բերում են այն համոզման, որ Մեծ Մեպասարի սրբարանում անոթների բերանների փակ լինելը կապված է աշնանը կատարվող անոթների բերանները փակելու և զարնանը բացելու ծեսի հետ և խորհրդանշել են հնի մահ և նորի ծնունդ: Գարնանամուտին նվիրված գայլերի զոհաբերության ծեսի ժամանակ բացվելու էին աշնանը փակված, ամայրոպի աստծուն մատուցվելիք զոհաբերություններով անոթների բերանները, սակայն սրբարանի ավերումը թույլ չի տվել ծիսակարգն ավարտել:

ОБ ОДНОМ РИТУАЛЕ РАННЕБРОНЗОВОГО ПЕРИОДА (по материалам Мец Сепасара)

___ Резюме ___

___ Л. Еганян ___

Сохранившееся святилище, относящееся к бронзовому веку и датированное XXVIII–XXVI вв. до н.э., указывают, что в определенный сезон года – весной – совершались ритуальные жертвоприношения волков, которые символизировали конец Старого года и рождение Нового.

Наряду с найденными в различных частях святилища многочисленными фрагментами керамики, было найдено шесть целых чаш, стоявших на полу у южной стены и прикрытых большим кувшином.

Из раскопок некрополей разных эпох известно, что все захоронения, не зависимо от формы и типа, всегда закрыты. Ритуал закрывания сосудов известен из археологических памятников разных эпох. В некрополях средней и поздней бронзы сосуды закрыты каменными крышками. Урартские погребальные урны без исключения закрыты чашами, обломками сосудов или камнями. Раскопанные на северо-западе кувшинные захоронения античного периода Армении закрыты перевернутыми вверх дном сосудами.

В хеттских ритуалах праздников, посвященных божествам, предшествовало открывание сосудов зерна. Ритуал открывания совершался весной, а закрывание – осенью. На осенних же праздниках совершали запечатывание сосудов. Предполагается, что акты “открытия” – “запечатывания” сосудов символизировали собой “рождение” весны, а “закрытие” – приближение холодов. Ритуалу сопоставим и армянский обычай хранить в амбаре муку или зерно, маленькую охупку колосьев пшеницы до нового урожая.

³⁹ Եգանյան Լ., *Քրոնոսիսիսյան մի կարասի զարդագոտու սիմվոլիկայի շուրջ*, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» հ. XV, Եր., 2012, էջ 32-38:

Сопоставление археологических материалов с вышеприведенными ритуалами и верованиями позволяет утверждать, что открывание сосудов рассматривалось как один из атрибутов основного ритуала-жертвоприношения волков, как необходимый и действенный способ для достижения основной цели - поддержания естественного порядка в природе. Во время празднества должны были открывать сосуды, заполненные еще осенью.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

*Եզանյան Լարիսա Գրիշայի- պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոնի արագատար գիտաշխատող,
E-mail: smuseum@web.am*

Մերգո ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑԸ

Արդի շարահյուսագիտության մեջ այս կառույցները հայտնի են նաև կրավորաձև անունով, որպես ներգործաձև կառույցների շարահյուսական հոմանիշներ¹: Օրինակներ. Մայր ծնաւ գորդի – Որդի ծնաւ ի մարէ, Քամին բացեց դուռը – Դուռը բացվեց քամուց: Ընդ որում, եթե ներգործաձև կառույցն ունի ենթակա-ստորոգյալ– ուղիղ խնդիր, ապա կրավորաձևը՝ ենթակա-ստորոգյալ– ներգործման խնդիր նույնպես եռանդամ լիակաղապարը, որում ներգործական բայ-ստորոգյալի քերականական ենթական (մայր, քամին) վերածվում է կրավորական բայի քերականական խնդրի (ի մարէ, քամուց), որ տրամաբանորեն գործողություն կատարողն է և «ցույց է տալիս մի առարկա, որի գործողությունը ենթական կրում է իր վրա, այսինքն՝ ենթական ազդվում, ներգործվում է կամ իբրև արդյունք առաջ է գալիս գործողությունից»,² իսկ ներգործական կառույցի ուղիղ խնդիրը (գորդի, դուռը) կրավորական կառույցի քերականական ենթական է (որդի, դուռը)՝ գուրկ գործող լինելու հատկանիշից, ենթակա, որից, ինչպես նշում է Գ. Ջահուկյանը, «գործողությունը օտարվում է»:³

Ուղիղ խնդրի նման՝ ներգործման խնդիրը ևս «բայի ներխոսքիմասային իմաստով և սեռով պայմանավորված «ոչ ընդհանուր կամ հատուկ լրացում է»⁴ և շնորհիվ այն կարևոր դերի, որ ունի այդպիսի նախադասությունների քերականական կառուցվածքի ավարտունության, նրանցով հաղորդվող մտքի լիարժեքության տեսակետից, կրավորական կառույցի հիմնական միավորներից մեկն է: Մա նշանակում է, որ եթե ներգործաձև կառուցվածքի նախադասություններում շարահյուսական առանցքի հիմնաբաղադրիչներ են համարվում ենթակայից և ստորոգյալից բացի նաև ուղիղ խնդիրը,⁵ ապա դրանց հետ շարահյուսորեն համանշվող կրավորաձև կառույցներում այդպիսիք պիտի դիտվեն ենթական, կրավորական սեռի բայ-ստորոգյալը և ներգործման խնդիրը:

Ըստ այսմ՝ հայերենի կրավորաձև լրիվ կառույցներում հնարավոր ենք համարում կառուցվածքային հիմնամիավորների գծային հաջորդականության բոլոր վեց տարբերակները՝ ենթակա-ստորոգյալ-ներգործման խնդիր, ենթակա-ներգործման խնդիր-ստորոգյալ, ստորոգյալ-ենթակա-ներգործման խնդիր, ստորոգյալ-ներգործման խնդիր-ենթակա, ներգործման խնդիր-ստորոգյալ-ենթակա և

¹ Տե՛ս **Առաքելյան Վ.**, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Եր., 1957, էջ 135: **Պառնասյան Ն.**, Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1974, էջ 118-121: **Հարությունյան Հ.**, Կառավարումը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1983, էջ 175 և ուրիշներ:

² **Աբեղյան Մ.**, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 375:

³ **Ջահուկյան Գ.**, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 268:

⁴ **Հարությունյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 111:

⁵ **Հայրապետյան Մ.**, Հայերենի անցողական կառույցների շարահյուսության մի քանի հարցեր, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 1, Եր., 1998, էջ 99:

ներգործման խնդիր-ենթակա-ստորոգյալ: Ի դեպ, ինչպես այլ լեզուներում, հայերենում ևս լրիվ (եռանդամ) կրավորաձև կառույցները համեմատաբար փոքրաթիվ են, դրան հակառակ՝ ակնհայտ է երկանդամ (հիմնականում ենթակա-ստորոգյալ հիմնաբաղադրիչներով) կառույցների քանակական գերազանցությունը: Մ.Ասատրյանը այս առիթով նշում է. «Կրավորական կառուցվածքի նախադասությունը՝ ի հակադրություն ներգործական կառուցվածքի նախադասության, լայն հնարավորություններ ունի միշտ կամ համարյա միշտ չհիշատակելու գործողություն կատարողին, անգամ այն դեպքում, երբ այդ գործողություն կատարողը հայտնի չէ խոսողին»:⁶

Թեև լիակաղապար կրավորաձև կառույցների վերոնշյալ բոլոր վեց տարբերակներն էլ մեր լեզվի հին, միջին և նոր գրական վիճակներում վկայված են, սակայն մեր կողմից նույնաձևով բնագրային հատվածների վիճակագրական ուսումնասիրության տվյալների վերլուծության հիման վրա կարելի է աներկբա պնդել, որ հայերենի բոլոր գրական վիճակներին առավել բնորոշ, ամենագործական տարբերակներն առաջին երկուսն են՝ ենթակա-ստորոգյալ-ներգործման խնդիր, ենթակա-ներգործման խնդիր-ստորոգյալ, ընդ որում՝ առաջին տարբերակն ունի գործածության ակնհայտորեն ավելի բարձր հաճախականություն:

Ներկայացնենք կրավորաձև եռանդամ կառույցների հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության տարբերակային դրսևորումները հայերենի գրական վիճակներում.

ա. Ենթակա- ստորոգյալ-ներգործման խնդիր գծային հաջորդականություն.

Այս տարբերակը գրաբար բնագրերում եռանդամ կրավորաձև կառույցների ամենահաճախական դրսևորումն է (մեր հաշվումներով՝ միջին հաշվով 100-ից 33 դեպքերում). օրինակներ՝ Երկիր լուսաւորեցաւ ի փառաց նորա /Յայտն.,ԺԸ/: Վեմք խորտակեցան ի նմանէ /Նաւում,Ա/: Խմորեայք եփեցցին յառաջնոց /Ղևտ.,ԻԳ/: Խորք խռովեցան ի ձայնէ ջուրց /Սաղմ.,ՀԶ/: Սոքա ծնան նմա ի դստերէն /Ա.Մնաց.,Բ/: Հոգին առաքեցաւ Հարբն և Որդւովն /Ագաթ.,665/:

Այս առումով գրաբարին բավականին հարագատ է նաև միջին գրական հայերենը, այն տարբերությամբ, որ այստեղ վերոհիշյալ եռանդամ տարբերակի գործածության հաճախականությունը գրաբարի համեմատությամբ մի փոքր թուլանում է (միջին հաշվով 100-ից 30 դեպքեր):

Օրինակներ՝ Սա ... դիւրաւ իմանի կարդացողին /ՊԱԴ, 406/: Խասան կոտորեցաւ ի Չիթաղէն /ԺԵՀԶԲ, 351/: Եւ թէ որ...տուժուի ի դարպասէն /ԴՄԻ, 23/: Բնութիւն արգիլեցաւ ի շոգերոյն /ՄՀԶՄ, 13/: Շատ զօրաւոր մարդիք խաբուին ի տկարաց /ՆՄԺԱՎ, 420/: Օձն պարարտանայ ի հոտոյն /ՆՄԺԱՎ, 235/: Որք... տանջին խաւարով /ՀԵ, 187/: Ագբաւն ... հայարտացաւ ի սուտ գովութիւնն /ՆՄԺԱՎ, 29/:

Գրական արևմտահայերենը կրավորաձև եռանդամ կառույցներում հիմնաբաղադրիչների գծային հաջորդականության սույն տարբերակի գործածական ակ-

⁶ Ասատրյան Մ., *Բայի սեռերը ժամանակակից հայերենում*, Եր., 1959, էջ 135:

տիվության տեսակետից նկատելիորեն զիջում է գրաբարին, նույնիսկ միջին գրական լեզվին: Այլ խոսքով՝ գրաբարի համեմատությամբ միջին հայերենում շարադասական այս տարբերակի գործածության նվազման գրեթե աննկատելի միտումը արևմտահայերենում ստանում է բավականին ցայտուն դրսևորում (միջին հաշվով՝ 100 օրինակներից ընդամենը 25-ը): Այնուհանդերձ, այս տարբերակը արևմտահայերենում ևս, ինչպես կտեսնենք ներքևում, շարունակում է մնալ եռանդամ կրավորաձև կառույցի հիմնական տարբերակներից մեկը:

Օրինակներ՝ Տղան հետզհետե տարուեցաւ անոնց ընկերութեանը /ԵԵ,269/: Ես արբեցած կը տարուիմ աղբիւրներուն երգեցիկ /ՄԲ, 328/: Զօրավարն գերի բռնուեցաւ Թորոսէն /ՕԵ, 203/: Ասիկա բաւ կ'լլայ, որ մանկուհին քանի մը ժամ ետքը վարակուի մահացու հիւանդութենէն /ԵՕԵԺ,4,331/: Պաշտպանեալներս կը կեղեքուին օտար տղայէ մը /ԱՕՍՉՍ,176/: Խեղճ տղան պատուհասուած էր նաև այլ հիւանդութեամբ /ն. տ., 21/: Գիւղը ամբողջովին գրաւուած էր տոբթօրով և իր շնորհալի ասպնջականուհիովը /ԵԵ,348/: Իր գրական արժանիքները կասկածի ներքեւ կ'իյնային նոր հասնող քննադատներէ ումանց կողմէ /ԶԳՀ, 85/:

Նույնը չի կարելի ասել գրական արևելահայերենի վերաբերյալ, որտեղ եռանդամ կրավորական կառույցի վերոնշյալ տարբերակը ամենագործածականն է (42 %) հայերենի բոլոր մյուս գրական վիճակների համեմատությամբ, և այդ հարցում արդի հայերենը զգալիորեն գերազանցում է նույնիսկ հին գրական լեզվին, որտեղ վերոհիշյալ տարբերակը, ինչպես ասվեց, բարձր (33 %) հաճախականություն ուներ:

Օրինակներ՝ Որքան այսպիսի դժբախտներ գոհվել են քո չար կրքերին և քո անիրավ փառասիրությանը /Ը,7,428/: Ահա պոետն էլ պատրանքով հարբած՝ Գերվեց մի անգամ ժպտուն աչքերի /ՀԹ,1,240/: Խելքս է տարվել քո ալ-վարդին /Իս.,1,239/: Սամվելը շատ սիրված էր ժողովրդից /Ը,7,70/: Այդ սրիկաները վարձված են Ղուլամյանից /Շիրվ.,4,158/: Ոչ մի գեղեցիկ կին կամ աղջիկ չազատվեցավ նրանց ձեռքից /Մուր.,4, 70/: Նրա առաքինության ու պարկեշտության զգացումը վիրավորվում էր այդ ծառաների ներկայությունից /Շիրվ.,3, 99/: Իսկ գաղթական ժողովուրդը կոտորվում էր սովից, ցրտից /Բակ.,13/: Բոլոր ռուս գրողները ներշնչված են նրանից մինչև այսօր /Իս.,4,24/: Լռությունը խանգարվում էր միայն գրքացի կիսաձայն ընթերցումով /ՆՆ,1,17/: Մենք բոլորս ... կախարդված ենք նրա Ապոլոնյան հանճարով /Իս.,4,177/: Հինավուրց ամբողջ պատասպարված էր ամեն կողմից ... ամբողջուններով /Մուր.,4,8/:

Ինչպես փաստում են վիճակագրական ուսումնասիրության տվյալները, եռանդամ կրավորաձև կառույցի ենթակա-ստորոցյալ-ներգործման խնդիր գծային հաջորդականությամբ տարբերակը գրական հայերենի բոլոր դրսևորումներում հատուկ է ամենասովորական, ոճականորեն չեզոք պատմողական խոսքին:

բ. Ենթակա- ներգործման խնդիր-ստորոցյալ գծային հաջորդականություն.

Այս տարբերակը, բացառությամբ արևմտահայերենի, հայերենի գրեթե բոլոր գրական վիճակներում դրսևորում է գործառական համարյա նույն ակտիվությունը. գրաբարում՝ 24, միջին հայերենում՝ 26, արևելահայ գրական լեզվում՝ 21%: Ու

թեն քանակապես այն զգալիորեն զիջում է նախորդին, սակայն նույնքան ակնհայտորեն էլ առանձնանում է մյուս չորս տարբերակներից իր գործառական ակտիվությամբ:

Օրինակներ՝ Տեսիլ... ոչ առ յընկերէ պատմեալ /ԿՎՄ,40/: Երբէք այսպիսի գործք յումեքէ ի վերայ երկրի ոչ գործեցան /Բուգ.,4,ԺԵ/: Մեր կեանքս քեզ նուաճեցին /Ագաթ.,39/: Այս այնչափ միայն առ ի յինէն քեզ տեսցի /ՅԴՊԷ,7/: Դու ի նմանէ ծնար /ԼՄԺԱՎ,200/: Դու ի նմանէ ընծայեցար /ն.տ.,203/: Լոյս ի լուսոյ ծնալ /ԿԵՏ,129/: Եղբայրասպանությունը աստծուց և մարդկանցից անիծված է /Մուր.,4,158/: Գութանի խոփը ժանգից էր նեղվում /ՊՄԱԶ,86/: Դաշտ ու ձոր, լեռ ու անտառ հագարացի գորքերով ու հելուզակներով էին բռնված /Մուր.,4,73/: Մինչդեռ գրական արևմտահայերենում կրավորական կառույցի հիմնաբաղադրիչների գծային հաջորդականության այս տարբերակն ընդգծված ձևով ամենագործածականն է (ավելի քան 37%) մնացածների համեմատությամբ:

Օրինակներ՝ Մկրտիչ եպիսկոպոս Տիգրանեան պօլսեցիներէն կ'անուանուի հրաշագործ / ՀՕԵ,2,236/: Աս ալ ձեր խօսքին զարնուած էր /ն.տ.,1,230/: Գիշերները դուրս ելնողներն հարբուխէ կը բռնուին /ն. տ.,4,479/: Ան քնոջն...գայլերուն կը հաղթուէր /ԹԲԱԵ,106/: Թթերուն ճամբուն վրայ Տափան Սարգար կայծակէն զարնուած էր /ՀԵԱԳԱ,17/: Աղջիկ մը շատ անգամ նոր հագուստներու կը խաբուի /ՀՊԵԺ,1,175/:

Այսպիսով, հիմնաբաղադրիչների ենթակա- ստորոգյալ-ներգործման խնդիր և ենթակա- ներգործման խնդիր-ստորոգյալ տարբերակները միասին՝ քննության առնված բնագրային հատվածներում հանդիպում են գրաբարում՝ 57, միջին գրական հայերենում՝ 56, արևմտահայերենում՝ 62 և արևելահայերենում 63 % հաճախականությամբ, ընդ որում, նկատելի է նաև, որ նոր գրական հայերենը սույն տարբերակների գործածման աճի միտում ունի (արևելահայերենը հիմնականում ի հաշիվ առաջին, իսկ արևմտահայերենը՝ երկրորդ տարբերակի):

գ. Ստորոգյալ-ենթակա-ներգործման խնդիր գծային հաջորդականություն.

Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ այս տարբերակը հայերենի բոլոր գրական վիճակներում հանդես է գալիս գրեթե հավասարաչափ և կրկնակի (գրական արևելահայերենում՝ նույնիսկ եռակի) պակաս առաջին տարբերակից:

Օրինակներ՝ Եղիցին ամենեքեան ուսեալք Յաստուծոյ /Յովհ.,Զ/: Ի փախուստ դարձցին նոքա յերեսաց ձերոց /Յուդ.,ԺԴ/: Մկսաւ սատակումն ի ժողովրդեան /Բ. Թագ.,ԻԴ/: Ծանիցի Տեր Եգիպտացուցն /Եսայի,ԺԹ/: Որպէս վառեսցի եղեգն ի կայծականց /ն.տ.,Ե/: Աւերեցաւ աշխարհս ամեն ի անօրէն թուրքմանէ /ԺԵՀՀԱ,361/: Լուսաւորի հոգի քո կրկին լույսով սուրբ աւազանին /ԼՄԺԱՎ,263/: Եւ կը զարնուի եղբայրն եղբորէն /ՎԹԵ,231/: Կեղեքվում է իմ անտեր մնացած երկիրը թշնամիներից /Ը,7,247/: Ինչպես իզուր խաբվել ես դու Սուտ խոսքերին չար աղվեսի /ՀԹ,1,310/:

Ակներև է, որ վերոբերյալ նախադասությունների մեջ իր լրացյալից ենթակայով ընդմիջված ներգործման խնդիրն նկատելիորեն ընդգծուն վիճակ ունի՝

«իբրև անդամ, որի մասին իրազեկում է հաղորդվում»:⁷ Ասվածը վերաբերում է ոչ միայն եռանդամ, այլև երկանդամ (առանց ենթակայի) կրավորաձև կառույցներում ներգործման խնդրի՝ իր առաջադաս լրացյալից այլ անդամներով ընդմիջված վերջադասությանը, ինչպես օրինակ՝ Որ ծածկեալն էր յամենայն յախտեանց *առ Աստուծոյ* /Ագաթ.,353/: Ի տղայութենէ սնեալ և ուսեալ ի կեսարացոց քաղաքին Գամրաց *ընդ* հաւատարիմ *վարդապետօք* /Բուզ.,4,9/: Ջինչ մեծամեծ վաստակ արի՝ տանիլ տուի զինքն *հեղեղի* /ՖՂ, 289/: Այս օրերս յաղթուեցաւ Սիմոն անուն *բեռնակրէ մը* /ՀՊԵԾ,4,478/: Ամբողջովին մտասուզվեց գիշերվա իր լսած իրադարձությունների հիշողությամբ /ԶԴՄՆ,2,378/:

դ. Ստորոգյալ-ներգործման խնդիր-ենթակա գծային հաջորդականություն.

Եռանդամ կրավորաձև կառույցում հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության այս տարբերակը, թեև սակավադեպ, սակայն վկայված է բոլոր գրական լեզվավիճակներում: Հասկապես այն դեպքերում, երբ քերականական ենթական եզրափակում է նման նախադասությունը, ապա վերածվում է տրամաբանորեն ընդգծված բառի:

Օրինակներ՝ Սարտեալ ի նմանէ հարձն իւր /Դատ.,ԺԹ/: Երկրորդ սիկառին հետ կը տարուի մտմտուքի Գօլօն /ՀՕԵ,125/: Չհամոզեցաւ սակայն այս ըստածներէն Էմիլիօն /ՎՄՀԲ,156/: Գրքի էջերից երազվում էր նրան տիտանային մի մարդ /Զ,431/:

Տարբերակը համեմատաբար ավելի գործածական է (մոտ 12%) արևմտահայերենում, որն ինչպես հայտնի է, մատնանշելու նպատակով ենթական հաճախ տանում է նախադասության ամենավերջը:⁸

ե. Ներգործման խնդիր-ենթակա-ստորոգյալ գծային հաջորդականություն.

Քիչ հանդիպող (մոտավորապես 8-10%) շարադասական տարբերակ է, գերազանցապես օգտագործվում է իր լրացյալից ենթակայով (նաև այլ անդամներով) ընդմիջված առաջադաս ներգործման խնդրի ոճական ընդգծման նպատակով:

Օրինակներ՝ Յանօրինաց մեք հալածիմք *ԼՄՀՁԶԳ,6*/: Չեմ այլոց ձեռօք ես խաբուէր /ն.տ.,303/: Մեծ ապարանքին վրայ իջնող կայծակէն կարծես ամեն մարդ շատ քիչ հարուածուած էր /ԵԵ,33/: Չափազանցութիւններէ սիրտս կը խառնուի /ՀՊԵԾ,390/: Անձրևից ծառերը լվացվել էին, մաքրվել էին /Ը,7,69/: Արկերից մեր վաշտում մարդ չէր սպանվել /ԲՀՄԶ, 74/: Սև ամպերով երկնից դեմքը քողարկվեց /ՀՀ,92/:

զ. Ներգործման խնդիր-ստորոգյալ-ենթակա գծային հաջորդականություն.

Տարբերակը գործածության գրեթե նույն ակտիվությունն է դրսևորում, ինչ նախորդը, թերևս մի փոքր ավելի հաճախադեպ է (11-12 %), նաև առանձնահատուկ է նրանով, որ տրամաբանորեն ընդգծված են ոչ միայն առաջադաս խնդիրը, այլև այսպիսի կառույցը եզրափակող ենթական:

⁷ *Մարգարյան Ա.*, *Արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներ. գուգադրա-տիպաբանական քննություն*, Եր., 1985, էջ 294:

⁸ *Այդ մասին տե՛ս Ա. Մարգարյան Ա.*, նույն տեղում:

Օրինակներ՝ Մտաց իմանի գորութիւն նորա /Եղ.,7/: Ի սպանելոց անտի լցեալ եղեն հիմունք երկրի մերում /Ղև.,Պատմ.,276/: Ի պարարտութենէ լցցի անձն իմ /Մաղմ., ԿԲ/: ՅԱստուծոյ ուղղեսցին գնացք նորա /Առակ.,ԺԶ/: Ի տեսիլ մերձատրութեան նորա զգաստացան լկտիք /Եղ.,7/: Ձկամբ գայթակղիցի եղբայրն /Եզն.,4,ԺԲ/: Ի կարճոյ հնարեցաւ վախճանն նոցա /Բմաւ.,ԺԴ/: Ի քաղցրութենէն, եղբարք, բռնկեր է պոկունքս .../ՆՄՀԿ,112/: Այդ տեսիլքէն կը դողան դեռ հիմա միտքս ու հոգիս/ՎԹԵ,363/: Բոլորին կողմէն արհամարհուած էր փնթի Մկոն /ՀԵԱԳԱ,247/: Կաթնագոյն մի լույսով էր ողողվել երկինքն ու քաղաքը /ԳՄԼԶ,426/: Նրա ստեղծագործություններով դաստիարակվել են սերունդներ /Բս.,4,180/

Եռանդամ կրավորաձև կառույցները, ինչպես իրավացիորեն նկատվել է արդի հայ քերականագիտության մեջ,⁹ իրենց գործածության ակտիվությամբ ակնհայտորեն զիջում են երկանդամ կառույցներին: Չնչին տարբերություններով հանդերձ՝ վերջիններս հայերենի բոլոր գրական վիճակները ներկայացնող բնագրային հատվածներում մեր հաշվումներով կազմում են դիտարկված կրավորաձև կառույցների 68-70 %: Սրանցում առկա չէ կամ ներգործման խնդիրը, կամ ենթական, կամ երբեմն՝ ստորոգյալը: Այսպիսի կառույցները հանդես են գալիս երկու հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության վեց տարբերակային դրսևորումներով, որոնք բոլորն էլ, իհարկե միանգամայն տարբեր հաճախականություններով, բայց վկայված են հայերենում:

ա. Ենթակա-ստորոգյալ գծային հաջորդականություն.

Կրավորական բայերը շատ ավելի հաճախ, քան ներգործականները, խոսքում հանդես են գալիս առանց իրենց սեռի խնդրի: «Կրավորական կառուցվածքի նախադասությունը...լայն հնարավորություն ունի միշտ կամ համարյա միշտ չիշատակելու գործողություն կատարողին՝ անգամ այն դեպքում, երբ այդ գործողություն կատարողը հայտնի չէ խոսողին»:¹⁰ Առհասարակ նկատելի է, որ «ներգործող խնդիրը սովորաբար բառական արտահայտություն չի ստանում այն դեպքում, երբ հայտնի է խոսքաշարից կամ անկարևոր է, հարկ չկա այն շեշտելու, երբեմն էլ կարող է լինել անհայտ»:¹¹ Ի դեպ, ներգործման խնդրի բացակայությունը կրավորաձև կառույցը կազմությամբ նույնացնում է երկանդամ կրավորաձև չեզոք կառույցների հետ: Սակայն հասկանալի է, որ այդ նույնացումը զուտ ձևական է, որովհետև խնդրի չգոյության (այսպես ասած՝ զրո խնդրի) դեպքում բայը երբեք էլ չի դադարում կրավորական սեռին պատկանելուց, ուրեմն նաև ներգործման խնդիր ունենալու հնարավորությունից, բոլորովին այլ է նրա հարաբերության բնույթը իր ենթակայի հետ, որն, ի տարբերություն չեզոք կառույցի ենթակայի, «ինքը չի ստեղծում բայիմաստով դրսևորվող հատկանիշ, այլ այդ հատկանիշը կրում է իր վրա»: Այդ պատճառով էլ «մեր մեջ առաջանում է այն պատկերացումը, որ...գործողությունը կատարել է ինչ-որ մեկը, որը տվյալ նախադասության մեջ չի արտահայտ-

⁹ Տե՛ս *Մաստրյան Մ.*, նշվ. աշխ., էջ 135: *Հարությունյան Հ.*, նշվ. աշխ., էջ 177 և ուրիշներ:

¹⁰ *Մաստրյան Մ.*, նշվ. աշխ., էջ 136:

¹¹ *Հարությունյան Հ.*, նշվ. աշխ., էջ 177:

ված»,¹² բայց կարող է ի հայտ գալ: Այնուամենայնիվ երկանդամ՝ ենթակա-ստորոգյալ գծային հաջորդականությամբ կրավորաձև կառույցներում շատ դեպքերում ներգործման խնդիրը չի կարելի վերականգնել, որովհետև նրա պատկերացումը խիստ անորոշ և ընդհանուր է («Դրա համար մեծ ջանքեր են պահանջվում». «Երկրի հարստությունները անխղճորեն վատնվում են». «Ընդերքը լավ չի ուսումնասիրվում»):

Ենթակայով և ստորոգյալով երկանդամ կրավորաձև կառույցի այս տարբերակը գործածության բավականին լայն շրջանակներ ունի (62-64 %) մեր գրական լեզուների՝ հատկապես արտահայտչական գունավորումից գուրկ պատմողական, գործնական, պաշտոնական կամ գիտական ոճերում:

Օրինակներ՝ Կոյր գրկի ի ճառագայթից արեգական, և տգիտութիւն գրկի ի կատարեալ կենաց /Եղ.,14/: Եւ համբաւ գեղեցկութեան աղջկանն ընդ վայրսն տարածեցաւ/Բուգ.,4,ԺԵ/: Բանն հաստատեցի/Եզն.,1,ԺԸ/: Երկինք շրջիցին/ն.տ.,2,ԻԵ/: Ամբողջ կյանքը նա չարչարվել է/Գ.ԲՆ.,67/: Անունը մոռացվել է, բայց գործը հիշվում է /Իս.,3,322/: Նրա հրավերը ընդունվեց ուրախությամբ /ՄԳ,54/:

բ. Ստորոգյալ-ենթակա գծային հաջորդականություն.

Տարբերակը, նախորդին հակառակ, ունի ոճաարտահայտչական նկատելի գունավորում, համեմատաբար քիչ գործածական է (մոտ 36-38 %), և նրանում հատկապես ստորոգյալի առաջադաս ու որոշ չափով նաև ենթակայի վերջադաս դիրքերը տրամաբանորեն ընդգծուն են, ինչպես օրինակ՝ Տուեալ լիցի քեզ թագաւորութիւնն ինն հազար ամի /Եզն.,2,Ա/: Ծածկեցի խորհուրդ ամբարշտութեանդ /Եղ.,10/: Յայտնեցաւ խորամանկութիւն խորհրդոյն /ն.տ.,16/: Հեռու հորիզոնում նշմարվում էր Ազատ լեռաը /Գ.ԲՆ.,31/:

«Կրավորաձև կառույցը ենթական «ազատելով» «գործող լինելուց», ստեղծում է բարենպաստ շարահյուսական պայմաններ այն չարտահայտելու համար»:¹³ Զեղչված ենթակայով կամ անենթակա երկանդամ կրավորաձև կառույցները, թեև քիչ չեն հանդիպում, սակայն առանց ներգործման խնդրի երկանդամ կրավորաձև կառույցների համեմատությամբ ավելի սակավաթիվ են: Եվ եթե վերջիններս կազմում են բնագրային հատվածներում դիտարկված այդպիսի կառույցների շուրջ 60%, ապա առաջինները, որ իրենց գույգ դիրքային տարբերակներով գրեթե հավասարաչափ են գործածական հայերենի բոլոր գրական ձևերում, միայն 36 %:

ա. Ստորոգյալ-ներգործման խնդիր գծային հաջորդականություն.

Երկու հիմնաբաղադրիչներ ունեցող այս տարբերակին հայերենի բոլոր գրական վիճակներում էլ բնորոշ է պատմողական չեզոք ոճը, հանդարտ շարադրանքը, այն երբեմն էլ ունի նախադասության վերջը տարված ներգործման խնդրի բավականին ակներև տրամաբանական ընդգծվածություն:

Օրինակներ՝ Տապալէր երկդիմի մտօք /Եղ.,16/: Ոչ զգեցցին ի գործոց ձեռաց իւրեանց /Եսայի,ԾԹ/: Օրհնեցաւ և դրուատեցաւ ի հեռաւորաց և ի մերձաւորաց /ԹԱՊՏԱ,3,ԺԳ/: Անիծած լինի սուրբ Յարութենէս /ԺԵՀՀՀԲ,449/: Ո՛ր մահու մատ-

¹² Ասատրյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 138:

¹³ Проблемы теории грамматического залога, Л., 1978, С. 21.

նեցաւ յիւր արարողէն /ՀԵ,192/: Կը դիմաւորուի խոշոր կնիկէ մը /ՀՊԵԾ,3,189/: Հիասթափուեցան գաւառին կեանքէն /ՇՇ,1,133/: Կբռնվեր կամուրջի գիշերային պահակներից /Ը,7,18/:

բ. Ներգործման խնդիր-ստորոգյալ գծային հաջորդականություն.

Տարբերակն իր հաճախականությամբ բնագրային հատվածներում քիչ է զիջում նախորդին: Ստեղծում է գեղարվեստական ոճ, արտահայտչական գունավորումով հարուստ խոսք՝ խնդրի հատկապես նախադասության սկիզբը զբաղեցնող դիրքի շնորհիվ, ինչպես օրինակ՝ Ի բերանոյ քումմէ դատեցայց /Ղուկ.,ԺԹ/: Յամենայն հոգմոյ շարժի և յամենայն բանէ խոռովի և յամենայն իրաց դողայ /Եղ.,14/: Հագարացոց ազգէն գերեցաք, ճաղաթայից սրէն խոցեցաք /ԽԿ,130/: Մեր ազգայիններէն մեկէն վնաս տեսած է առուտուրի մէջ /ՀՊԵԾ,4,412/: Անհաղթահարելի ուժից մղվում էր դեպի աղքատիկ բնակարանը /Շիրվ.,3,245/:

Հանդիպում են նաև երկանդամ կրավորաձև կառույցներ՝ հիմնաբաղադրիչների գծային հաջորդականության ենթակա-ներգործման խնդիր և ներգործման խնդիր-ենթակա տարբերակներով (ստորոգյալի զեղչման դեպքում): Ի տարբերություն նման կառույցներում հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության վերը քննված չորս տարբերակների՝ սրանցում ենթակայի և ներգործման խնդրի փոխդասավորությունը գերազանցապես որոշվում և կարգավորվում է խոսքային իրադրությամբ՝ անմիջապես նախորդող լրիվ (առանց ստորոգյալի զեղչման) եռանդամ կառույցում այդ հիմնաբաղադրիչների հաջորդականության գոյություն ունեցող ձևի պատճենմամբ:

Օրինակներ՝ Անուշուան կը տանջուէր խղճի խայթէն, հայրը՝ անորոշութեան զգացումէն: Անախորժ մտքերով էր շղթայված մարմինը, և ունայն հույսերով՝ հոգին: Նա մոռացվել էր իրեն ճանաչող մարդկանց կողմից, սրանք էլ՝ երևի իրենց աստծուց:

Բնագրային հատվածներում երբեմն կան նաև մենանդամ կրավորաձև կառույցներ, որոնցում ենթակայի և ներգործման խնդրի զեղչման պատճառով հիմնաբաղադրիչներից առկա է միայն կրավորական սեռի բայ – ստորոգյալը՝ մենակ կամ իր այլ լրացումների, երբեմն նաև նախադասության անդամ չհանդիսացող բառերի հետ:

Օրինակներ՝ Գալարէր իբրև զօձ թունաւոր /Եղ.,16/: Ձի այրիս, զի բորբոքիս /ն.տ.,7/: Յանեալ ցրուեցան /ն.տ.,119/: Կը հալածուէր անխղճորեն /ԹԲԱԵ,58/: Վերջապէս գտնվեց /ԴԴՎ,187/: Երևի պիտի կառուցվի կրկին /Շիրվ., 52 /:

Միանգամայն հասկանալի պատճառով (առկա է հիմնաբաղադրիչներից միայն մեկը) այսպիսի կրավորաձև կառույցները հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության տեսակետից բնականաբար որևէ հետաքրքրություն ներկայացնել չեն կարող:

Ի մի բերելով ասվածը կրավորաձև կառույցներում հիմնաբաղադրիչների տարբերակների՝ հայերենի տարբեր վիճակներում ունեցած դրսևորումների վերաբերյալ, կարելի է դրանց վիճակագրական ուսումնասիրության արդյունքների հիման վրա արձանագրել.

- Հայերենում կենսունակ են եռանդամ և երկանդամ կրավորաձև կառույցների բոլոր տասներկու տարբերակները:
- Երկանդամ կրավորաձև կառույցներն իրենց գործածությամբ ակնհայտորեն գերազանցում են եռանդամ կառույցներին. հայերենի բոլոր գրական վիճակները ներկայացնող բնագրային հատվածներում մեր հաշվումներով դրանք կազմում են դիտարկված բոլոր կրավորաձև կառույցների 68-70 %-ը: Ընդ որում, երկանդամ կառույցներում հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության վեց տարբերակներից առավել ակտիվը երկուսն են՝ ենթակա-ստորոգյալ և ստորոգյալ-ենթակա՝ համատեղ 60 % հաճախականությամբ:
- Եռանդամ կրավորաձև կառույցների մեջ հիմնատարբերակները երկուսն են՝ ենթակա-ստորոգյալ-ներգործման խնդիր և ենթակա-ներգործման խնդիր-ստորոգյալ՝ դրանցից առաջինի, իբրև սովորական, գերազանցապես ոճականորեն չեզոք տարբերակի, նկատելի գերակշռությամբ:

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

- Ագաթ.* - «Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց», Թիֆլիս, 1914:
ԱՕՄՉՄ - Ա. Օստրոկյան, Մանկություն չունեցող մարդիկ, Երևան, 1963:
Բակ. - Ա. Բակունց, Երկեր, Երևան, 1975:
ԲՀՄԶ - Բ. Հովսեփյան, Մերմնացանները չվերադարձան, Երևան, 1962:
Բուգ. - «Փաստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912:
ԳԲՆ - Գ. Բաբկենց, Նորեկ, Երևան, 1961:
ԳՄԼԶ - Գ. Մահարի, Լռության ձայնը, Երևան, 1962:
ԴԴՎ - Դ. Դեմիրճյան, Վարդանանք, Երևան, 1988:
ԵԵ - Երուխան, Երկեր, Երևան, 1980:
Եզն. - Եզնկայ Կողբացոյ «Եղծ աղանդոց», Թիֆլիս, 1914:
Եղ. - Եղիշէի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին», Երևան, 1957:
ԶԳՀ - Զ. Գալեմբեարյան, Հասկաքաղ, Երևան, 1965:
ԶԴՄՆ - Զ. Դարյան, Մայաթ-Նովա, 1-2, Երևան, 1960-1963:
ԹԱՊՏԱ - Թովմայի վրդ. Արծրունույ «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»:
ԹԲԱԵ - Թրկատինցի, Լ. Բալաշյան, Առանձար, Երկեր, Երևան, 1982:
ԺԵՀԶԶԱ - ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Երևան, 1955:
ԺԵՀԶԶԲ - ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, Երևան, 1958:
Իս. - Ավ. Իսահակյան, Երկեր, 1-4, Երևան, 1988:
ԽԿ - Խաչատուր Կեչառեցի, Երևան, 1958:
ՍԵ - Սերենց, Երկեր, Երևան, 1957:
ԿԵՏ - Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, Երևան, 1962:
ԿՎՄ - Կորյուն, «Վարք Մաշտոցի», Երևան, 1941:
ՀԵ - Հովհաննես Երզնկացի, Երևան, 1958:
ՀԵԱ - Համաստեղ, Երկեր, Ա, Պեյրութ, 1966:
ՀԹ - Հովհ. Թումանյան, Երկեր, Երևան, 1998:
ՀՀ - Հովհ. Հովհաննիսյան, Երկեր, Երևան, 1959:
ՀՊԵԺ - Հ. Պարոնյան, Երկերի ժողովածու, 1-10, Երևան, 1962-1979:
ՀՄՀԵՄ - Հ. Մահյան, Հայաստանը երգերի մեջ, Երևան, 1962:
ՀՕԵ - Հ. Օջական, Երկեր, Երևան, 1979:

- Ղև., Պատմ. – «Պատմություն Ղևոնդայ մեծի վրդ. Հայոց», Սանկտ-Պետերբուրգ, 1887:
 ՄՀՁՄ – Մխիթարայ Հերացոյ Ջերմանց մխիթարություն, Վենետիկ, 1831:
 Մուր. – Մուրացան, Երկերի ժողովածու, 1-7, Երևան, 1961-1965:
 ՅՂՊՀ – Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ «Պատմություն Հայոց»,
 Թիֆլիս, 1912:
 ՆԴ – Նար-Ղոս, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1989:
 ՆՄԺԱՎ – Ն.Մառ, ժողովածոյը առակաց Վարդանայ, մաս Բ, 1894:
 ՆՔՀԿ – Նահապետ Քուչակ, Հայրենի կարգաւ, Երևան, 1957:
 Շիրվ. – Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1981:
 ՇՇ – Շ.Շահնուր, Երկեր երկու գրքով, 1, Երևան, 1963:
 Չ – Եղ.Չարենց, Երկեր, Երևան, 1996:
 ՊԱԴ – Պատմություն Առաքեալ վրդ. Դավրիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896:
 ՊՄԱԶ – Պ.Մակ, Անլուրի զանգակատուն, Երևան, 1969:
 ՎԹԵ – Վ.Թեքեյան, Երկեր, Երևան, 1988:
 ՎՄՀԸ – Վ.Մավյան, Հայու բեկորներ, Երևան, 1967:
 Ը – Ըաֆֆի, Երկերի ժողովածու, 1-10, Երևան, 1977-1984:
 ՅԴ – Յրիկ, Դիւան, Նյու Յորք, 1952:
 Ս.Գրքի /Սատուածաշունչ մատեան հնոց և նորոց Կտակարանաց, Կ.Պոլիս, 1895/
 համառոտագրություններից՝ Առակ.-Առակք Սոողոմոնի, Ա.Մակ.-Առաջին
 Մակարայեցոց, Ա.Մնաց.-Առաջին Մնացորդաց, Բ. Թագ.- Երկրորդ Թագաւորաց,
 Դատ. -Գիրք Դատաւորաց, Յայտն. – Յայտնություն Յոհաննու, Յովհ.-Սրբոյ Ավետա-
 րանիս Յիսուսի Քրիստոսի ըստ Յովհաննու և այլն:

КОНСТРУКЦИИ СО СТРАДАТЕЛЬНЫМ ЗАЛОГОМ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

____ *Резюме* _____

____ *С. Айрапетян* _____

На основе статистических данных богатого материала языковых подлеников проводится сравнительный анализ всех возможных вариантов взаиморасположения основных компонентов конструкций со страдательным залогом в габаре, средневековом и современном литературных языках, проводится их классификация по стилистически нейтральной или эмоционально окрашенной значимости, фиксируется активность и частотность применения каждого типа этих конструкций.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հայրապետյան Սերգո Արտուշի – բ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԳԱԱ Շիրակի
 հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրու Մ.Նալբանդյանի անվան
 պետական մանկավարժական ինստիտուտ, E-mail:serhayr@mail.ru

Միրարփի ԴԱՎԹՅԱՆ

ԳՐԱԲԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրաբարի բառային կազմում որոշակի շերտ են ներկայացնում ժամանականիշ բառերը, որոնք գործածության լայն շրջանակներ են ունեցել լեզվի զարգացման բոլոր փուլերում՝ գրաբարում, միջին հայերենում և աշխարհաբարում:

Գ. Ջահուկյանը «Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան» գրքում առանձնացնում է բառերի իմաստային թեմատիկ 23 խումբ, որի 10-րդ կետը ժամանակ ցույց տվող բառերն են՝ *հին, ծեր, այժմ, միշտ, հաճախ, ստեպ, օր, զիջեր, ցերեկ, ամառ, աշուն, ձմեռ, գարուն, ամառ* և այլն¹:

Լ. Հովհաննիսյանը «Գրաբարի բառապաշարի իմաստային խմբերի քննություն» գրքում նշում է, որ ժամանակ հասկացության նախագրաբարյան (վաղնջահայերենյան) հետքեր չկան, իսկ գրաբարում արդեն գործածում էին ժամանակ և ամանակ բառերը՝ վերջինիս ոչ հաճախ կիրառությամբ: Նա հավանական է համարում վաղնջական շրջանում ժամանակ հասկացության արտահայտումը աուր բառով²:

Ժամանակ հասկացությունն այն առանձնահատկությունն ունի, որ ճանաչելի է իր կոնկրետ դրսևորումների՝ բնության մեջ անխախտ հաջորդականությամբ միմյանց փոխարինող երևույթների շնորհիվ³: Ժամանականիշ բառերը լայն գործածություն են ունեցել թե՛ Ոսկեդարի մատյաններում, թե՛ «Աստվածաշունչ» մատյանում: Հմմտ.

Առաջի ամսույ տասնեչորսին իրիկույ դեմ զատիկ է Եհովայի համար /Ղեւ ԻԳ. 23/: Այս յիսուներորդ տարին Յոբելեան տարի լինի ձեզ համար.../Ղեւ ԻԵ.25/

Ժամ բառը գրաբարում բազմիմաստ է: ՆՀԲ-ում հանդիպում են հետևյալ իմաստները.

1. չափ շարժման արևու՝ որպես մասնիկ ամանակի՝ բաղկացեալ ի վաթսուն բոպէից, 2. որպես ժամանակ ինչ նշանակեալ, սահմանեալ, 3. ըստ ախտարաց՝ Դիտելի մասն բոպէի ի կենդանակերպս, յաստեղատունս վասն գուշակելոյ, 4. ըստ տոմարագիտաց՝ Բաժանումն բոպէից՝ ի սկզբան տուրնջեան և զիջերոյ, 5. ժամասացություն:

«Առձեռն բառարանում». 1. մասն ժամանակի, 2. ատեն, 3. մասն բոպէի յաստեղաց շարժման և վայրկեան ծննդեան ըստ առասպելաց ախտարաց, 4. բաժանումնք բոպէից ըստ տոմարագիտաց՝ արև ցաթելու և մտնելու ատենները, 5. տարւոյն եղանակները, 6. ժամերգութիւն:

¹ *Ջահուկյան Գ.*, «Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան», Եր., 1987, էջ 204-222:

² *Հովհաննիսյան Լ.*, *Գրաբարի բառապաշարի իմաստային խմբերի քննություն*, Եր., 2008, էջ 73, 79:

³ *Բառնայան Ջ.*, *Ժամանականիշ բառերը բարբառներում*, Եր., 2009, էջ 115:

Հր. Աճառյանը վկայում է ժամանակ բառի վաղ գրաբարյան աղբյուրներում հաճախակի կիրառության մասին և առավել հավանական է համարում պահլավական փոխառություն լինելը՝ ժամանակ ձևով⁴:

Ժամանակ բառի համար տրվում են հետևյալ իմաստները. 1. ատեն, 2. Տարի, 3. հասակ, մարդու կեանք, 4. դար, 5. վախճան կենաց, 6. չորս եղանակ տարույ, 7. ներկայ վայրկեան, 8. յարմար ատեն, 9. ժամադրութիւն և այլն:

Գրաբարում գործածական են եղել նաև բոպէ, վայրկեան բառերը, որոնցից վերջինը գործածել են միայն Խորենացին և Բուզանդը՝ վայրիկ (մի) ձևով, որտեղ բառիմաստը մեկ վաթսուներորդ մասը չէ, այլ կարճ ժամանակամիջոց, պահ⁵: Երկուսն էլ, ի տարբերություն ժամանակի, հետին գործածություններ են: Հմմտ.

Անցաք ի սուրբ տեղիսն երկրպագել, և մնալ վայրկեան ի Պաղեստինացւոյ հրահանգս (Խոր., 344): Ջի ասէին. Վայրիկ մի ևս սակաւիկ մի ևս կալցիս ժոյժ և անա հասեալ է օգնականութիւն (Բուզ., 145):

Գրաբարի բառապաշարի քննությունից ակնհայտ է, որ այն հարուստ է ժամանականիշ բառերով, և նույն բառերը համապատասխան իմաստներով հանդիպում են տարբեր հեղինակների երկերում:

Ստորև մենք կփորձենք քննության ենթարկել գրաբարի ժամանականիշ բառերը՝ անհրաժեշտաբար կատարելով որոշակի դասակարգումներ, որպեսզի ամբողջական կերպով ներկայացնենք այդ կարգի միավորների բառաքերականական բնութագիրը: Ըստ այդմ, ժամանականիշ բառերը քննելու ենք ըստ ձևաիմաստային խմբերի՝ անհրաժեշտաբար հաշվի առնելով նաև քերականական այլ հատկանիշներ ևս:

Ժամանակային հոմանիշներ. Գրաբարում ժամանականիշ բառերի իմաստային խումբը հարուստ է հոմանիշներով: Հոմանիշներ են կոչվում միևնույն հասկացությունն արտահայտող այն բառերը, որոնք ունեն մոտ կամ նույն իմաստներ և միաժամանակ կարող են տարբերվել ոճական կիրառությամբ, հուզարտահայտչական գունավորմամբ, գործածականությամբ և ուրիշ բառերի հետ կապակցվելու տարբեր ունակությամբ, ինչպես՝ անդադար-շարունակաբար, աներեկոյ- մշտատիւ, աղջամղջել- մթագնել, անցիկ- Ջատիկ- պասեք, հասարակօրութիւն- գուգօրութիւն, անխավար- լուսաւոր, այգ- առաւաւտ, միշտ- յաւիտեան, գարուն- գարնայնի և այլն:

Հոմանիշները դասակարգվում են նաև ըստ խոսքի մասերի պատկանելության՝ գոյականական, ածականական, բայական և այլն: Հոմանշությամբ հարաբերակցվող երկու բառեր կազմում են հոմանշային գույգ, իսկ հոմանշային տարբերի խումբը՝ հոմանշային շարք, իսկ հարաբերակցվող յուրաքանչյուր տարր՝ հոմանշային շարքի անդամ:

Երբ շարքի անդամները իմաստային-գործառական այլևայլ առնչակցություններով լիովին համընկնում են, կոչվում են բացարձակ հոմանիշներ, իսկ երբ

⁴ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Եր., 1973, էջ 222:

⁵ Հովհաննիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 74:

առկա է իմաստային մասնակի համընկնում, շարքի անդամները կոչվում են հարաբերական հոմանիշներ:

Այժմ դիտարկենք գրաբարի ժամանականիշ բառերի հոմանշային զույգերն ու շարքերն ըստ խոսքիմասային արժեքների:

Ա. Հոմանշային զույգեր.

1. Ածականական հոմանիշներ

Անխաւար (միշտ լուսավոր) – լուսաւոր (լույս ունեցող). հմմտ. Լինելոց է շինութիւն... յանխաւար... քաղաքին /Ագաթ., 336/: Լուսաւոր պատմութեան օրագրացանկ /Ագաթ., 8/:

Մշտնջենական (հավերժական) – յաւիտենական (հարատև). հմմտ.

Մտունդն առաջին... մշտնջենական և յաւիտենական ծնունդ, ի մշտնջենական և յաւիտենական Հօրէն առաջ զամենայն / Ագաթ., 191/:

2. Գոյականական հոմանիշներ

Այգ (կանուխ առավոտ)- առաւաւտ (ցերեկվա սկիզբը). հմմտ. Զայգն զառաւաւտն... մատուցաներ /Ագաթ., 28/: Ի լուսանալ առաւօտուն... մատուցաներ /Ագաթ., 433/:

Տիւր և ցերեկը վկայված են հինգերորդ դարից, բայց առաջինը գործածության ավելի վաղնջական ակունքներ ունի:

Ցերեկը շատ ավելի երկար ժամանակահատված է ընդգրկում՝ ձգվելով առավոտից մինչև երեկո, այսինքն՝ օրվա ողջ լուսավոր մասը: Ցերեկը բնիկ հայերեն բառ է՝ երեկ (երեկո) բառից՝ ց նախդրով և նշանակում է «մինչև երեկո եղած ժամանակը»⁶:

Աղայանը «Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն» գրքում ցերեկ ժամանականիշ բառի հետ կապված նշում է. «Բնիկ հայերեն երեկ արմատից են սերում երեկ- երեկո- ցորեկ ձևերը, որոնք իմաստային զարգացում են ապրել և բնեռացել հետևյալ կերպ. երեկ-ը, որը գրաբարում «երեկո» իմաստն ուներ, ամրակայվեց «նախորդ օրը» իմաստով, երեկո-ն ձևը բերեց օրվա վերջին լուսավոր ժամանակահատվածի իմաստը, իսկ ց նախդրով ածանցված ցերեկ բառը «մինչև երեկո ընկած ժամանակահատվածը» իմաստով սկսեց կիրառվել՝ դուրս մղելով գրաբարյան տիւր ժամանականիշը»⁷: Հմմտ.

Ոչ կարեր բանիցն տալ պատասխանի մինչև ցերեկոյ /Կողբ., 87/: Ջի այն ինն տիւր էր և ինն գիշեր / Ագաթ., 546/:

Ամ (տարի)- տարի (տասներկու ամսվա տևողություն). Ոսկեդարում ամ և տարի բառերը հոմանշային զույգ են: Մակայն հինգերորդ դարից տարին հիմնականում օրացուցային և տոմարական հասկացություն է դառնում, իսկ ամը բազմիմաստ է, որը պայմանավորված է նրա հնդեվրոպական ծագումով:

Հմմտ. Հնգետասան ամ է, զի ընկեցին:/ Ագաթ., 17/: Եւ նա ծածկեալ բռնացեալ ունէր զերկիրն առ հասարակ իբրև տարի մի/ Բուզ., 15/:

⁶ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Եր., 1979, էջ 453:

⁷ Աղայան Էդ., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջ 105:

3. Մակբայական հոմանիշներ

Միշտ (շարունակ, անդադար)- յաւիտեան (միշտ). հմմտ. Արժան է... ի վերայ քո աղօթել առ ի լինել քեզ միշտ այսպիսի /Խոր., 5/: Թագաւորեսցէ ի վերայ տանն Յակովբայ յաւիտեան /Ագաթ., 188/:

Հոմանշային գույզի անդամները կարող են պատկանել տարբեր խոսքի մասերի, որոնք հարաբերակցվում են որոշակի ընդհանուր հատկանիշով: Այդպես հոմանշային գույզ են կազմում գոյականը և մակբայը, ածականը և մակբայը: Հմմտ.

Գարուն (տարվա առաջին եղանակը)-(գոյ.) - գարնայնի (գարուն, գարնանը)- (մկբ.) - Գարունն.. գայն կերպարանս բերէ /Ագաթ., 336/: Օտոռցն բոյսք բողբոջոյն գարնանոյն երևացին /Ագաթ., 331/:

Անժամանակ (անսկիզբն, հավիտենական)- (մկբ.) - մշտնջենաւոր (հավիտենական, հավերժ)- (ած.). Հմմտ. Բարձրացուցանէ զխոնարհս... յանկէտ և յանժամանակ / Ագաթ., 41/: Քանզի Շապուհ աղաչեաց... հաստատել զխաղաղութիւն մշտնջենաւոր /Խոր., 236/:

Բ. Հոմանշային շարք(եր)

Գրաբարի ժամանականիշ բառերի իմաստային խմբում համեմատաբար սակավ են հոմանշային շարքերը, թեև հանդիպում են եռաշարք և քառաշարք հոմանիշներ: Ըստ խոսքիմասային արժեքների՝ դրանք բաշխվում են մակբայի և բայի տիրույթում, ինչպես՝ անդադար- անդուլ- շարունակ, աղջամղջել-մթագնել- աղօտանալ- նսեմանալ, այգանալ- առաւօտանալ- առաւօտել- լուսանալ և այլն:

Անդադար- անդուլ- շարունակ շարքում կա նաև ձևի իմաստ, ինչպես՝ անդադար (շարունակաբար, միշտ) - անդուլ (անդադար, շարունակ)-շարունակ (չընդմիջվող, անընդհատ): Հմմտ.

Յանհնարին ուղիս սաստկութեան անկանի, անդադար հոլովմամբ գլորեալ /Խոր., 314/: Եւ խորհրդակցաց իւրոց անդուլ առնէր հարցումն վասն այսպիսւոյ պատճառի / Խոր., 74/: Այլ և շարունակ քանակն երկակի է, քանզի է որ անշար է, և որ շարժուն / Անհաղթ, 128/:

Ժամանակային հականիշներ. Հականիշները բառային գույզեր են, որոնք արտասանությամբ տարբեր են, իմաստով՝ հակառակ, և յուրաքանչյուր գույզ պատկանում է միևնույն խոսքի մասին:

Հականիշությունը հիմնականում տարածվում է բառերի վրա, ըստ այդմ էլ հականիշներ ասելով՝ ամենից առաջ հասկանում ենք հականիշ բառերը, որոնք ներկայանում են գույզերով: Զույգի անդամներից մեկը կարող է մյուսի հանդեպ հակադիր իմաստներ արտահայտել (հակադրական հականիշներ), կամ էլ մեկը բացասում, ժխտում է մյուսին (ժխտական հականիշներ)⁸:

Գրաբարում հականիշները հիմնականում գոյականներ և մակբայներ են:

Ժամանակային հականիշները, ինչպես ընդունված է, կարելի է ներկայացնել հակադրական և ժխտական տեսակներով:

⁸ Պետրոսյան Հ., *Հայրենագիտական բառարան*, Եր., 1987, էջ 313:

1. Հակադրական հականիշներ.

Հակադրական հականիշների բաղադրիչները հիմնականում արտահայտվում են մակբայ խոսքի մասով, հազվադեպ գոյականով:

ա) Մակբայական արժեք ունեն միշտ (շարունակաբար)- երբեմն (մի ժամանակ, մի անգամ), այսօր (ընթացիկ՝ ներկա օրը)- երեկ (այսօրվան նախորդած օրը). հականիշների բաղադրիչները հմմտ.

Արժան է... ի վերայ քո աղոթել՝ առ ի լինել քեզ միշտ այսպիսի /Խոր., 5/: Յորում և մեք իբրև զձեռդ երբեմն զերևելիսս կարծեաք արարիչ /Եղ., 168/:

բ) Գոյականական արժեք ունեն՝

Տիւ (ցերեկ, օրվա լուսավոր ժամանակը)- երեկոյ (մութն ընկնելու ժամանակը). հմմտ. Զի այն ինն տիւ էր և ինն գիշեր / Ագաթ., 235/: Իսկ... երեկոյ եղև ժամ ընթերաց թագաւորին Պարսից /Կողբ., 142/:

Տիւ (ցերեկ, օրվա լուսավոր ժամանակը) -գիշեր (օրվա մի մասը՝ մայրամուտից մինչև լուսաբաց). հմմտ. Որ տիւ իցէ և ոչ գիշեր /Ագաթ., 235/:

Հակադրական հականիշները, ըստ իրենց ձևաբանական և բառակազմական առանձնահատկությունների, լինում են տարարմատ կառուցվածքի:

2. Ժխտական հականիշներ.

Ժխտական հականիշները նույնարմատ կազմություններ են, որոնց հականշությունն արտահայտվում է ժխտական նախածանցների միջոցով: Այդպիսի հականիշների բաղադրիչները հաճախ դուրս են գալիս միևնույն խոսքի մասի սահմաններից՝ պայմանավորված ածանցի բառակազմական նշանակությամբ:

Հմմտ. Ժամանակ (տևողություն, որ չափվում է ժամերով) - անժամանակ (որի համար ժամանակ չկա). հմմտ.

Զորոյ անմահութիւն ի դէպ ժամանակի հանիմանեսցուք /Կողբ., 196/: Բարձրացուցանէ զխոնարհս... յանկէտ և յայնժամանակ /Ագաթ., 41/:

Ժխտական հականիշները զգալիորեն ցածր տեսակարար կշիռ ունեն գրաբարի բառային կազմում:

Ժամանականիշ բաղադրիչով համանունական գույգեր

Համանուններ են կոչվում այն բառերը, որոնք նույնն են գրությամբ կամ արտասանությամբ և տարբերվում են միայն իմաստաբանորեն կամ քերականորեն, կամ էլ միաժամանակ թե՛ իմաստաբանորեն, թե՛ քերականորեն⁹:

Տվյալ դեպքում մենք դիտարկել ենք այն համանունները, որոնց բաղադրիչներից մեկն ունի ժամանակային իմաստ՝ արտահայտված գոյականով կամ մակբայով, իսկ մյուս բաղադրիչն ունի անկախ բառական արժեք: Այսպիսի համանունները համարվում են բառական համանուններ:

Ժամանականիշ համանունների բաղադրիչները արտահայտվում են՝

ա) գոյականներով. պահ¹- ժամանակ- պահ² -պահեստ, շար¹- 360 տարվա ժամանակաշրջան- շար² -մետաքսից թափանցիկ ու նուրբ գործվածք, դար¹ -հարյուր տարվա ժամանակահատված -դար² -բարձունք, բարձրադիր վայր և այլն:

⁹ Մուրիսյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1999, էջ 115:

բ) գոյականով և ածականով. արբուն¹- հասունություն, չափահասություն- արբուն²- ըմպելի, խմելու պիտանի, հարմար,

գ) մակբայով և դերանունով. անտի¹- այն ժամանակից- անտի² –այն. հմմտ.

Անտի յայտ է թէ եւ բաւանդակ իսկ չարեացն արարիչ Աստուած/ Կողբ., 35/:

Ազատել զհոգիսն ի տանջանաց անտի/Կողբ., 273/:

դ) մակբայով և գոյականով. արդ¹- այժմ, ներկայումս, հիմայ- արդ² –հար- դարանք, արդուզարդ. հմմտ.

Արդ ... կամաւ և սիրով յայն առէք / Փարսպ., 44/: Ոչ միայն արդուց և զար- դուց և կերպարանայ արարիչ /Կողբ., 27/:

Ինչպէս ցույց են տալիս լեզվական փաստերը, գրաբարի բառային կազմում որոշակիորեն շատ են գոյականական բաղադրիչներով կազմված համանունական գույգերը, որոնցից մեկը, ինչպէս նշել ենք, արտահայտում է ժամանակային իմաստ:

ա) Սկզբնաղբյուրներ

1. Ագաթ.- Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1957:

2. Անհաղթ-Անհաղթ Դաւիթ, Սահմանք իմաստասիրութեան, Ե., 1960:

3. Աստվածաշունչ, Աստվածաշնչի վերապատում 1896 թվականի արևելահայերեն «Արարատ» հրատարակությունից, Bible League International, 2010:

4. Բուզ.- Փաստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1960:

5. Եղ.-Եղիշէի Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Ե., 1957:

6. Խոր.-Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913:

7. Կողբ.-Երզնկայ Կողբացոյ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

բ) Բառարաններ

- Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ.հ. 2-4, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1973- 1979:
- Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1865:
- Աւետիքեան Գ., Միրմէլեան Խ., Մ. Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, հ.հ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1836-1837:
- Գաբամաճեան Ս., Նոր բառգիրք հայերեն լեզուի, Տպագրութիւն Ռ. Սա- գաեան, Կ. Պօլիս, 1910:
- Խաչատրյան Լ., Գրաբարի ուսումնական բառարան, Երևան, 2013:
- Ղազարեան Ռ., Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն, Անթիլիաս, 2006:
- Ղազարեան Ռ., Գրաբարի բառարան, ԵՊՀ Հրատարակչութիւն, հ.հ. Ա-Բ, Երևան, 2000:
- Պետրոսյան Հ., Հայրենագիտական բառարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1987:

СМЫСЛОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ СЛОВ ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА, ПОКАЗЫВАЮЩИХ ВРЕМЯ

___ *Резюме* ___

___ *С. Давтян* ___

В статье подлежат разбору древнеармянские слова, показывающие время, и выделяются их их видосмысловые группы: синонимы, антонимы, омонимы. Из омонимичных пар один член выражает временной смысл.

Синонимы, антонимы, и омонимы показывающие время, в основном являются существительными и наречиями.

	Существительные	наречия
Синоним	рассвет- утро	беспрерывно-постоянно
Антоним	время - не время	сегодня - вчера
Омоним	век - неровность поверхности	актуально-украшение

Смысловые все три группы представлены как парами, так и рядами, однако в древнеармянском языке лидируют двучленные структуры.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Դավթրյան Միջազգային Անաստասի- ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի հայցորդ,
Երևանի Գ. Էվինի անվան թիվ 182 ավագ դպրոց, E-mail: bubush@inbox.ru

Մենքերիմ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

«ԹՄԿԱԲԵՐԴԻ ԱՌՈՒՄԸ» ՊՈԵՄԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄԸ ՀԵՏԱԶԳԵԼՈՒ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՀԱՐՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Իր աշխարհիկ կյանքի նախավերջին տարում (1923թ.) Հ. Թումանյանին մտահոգել է այսպիսի հարց. «Ես գիտեմ, մի օր, իհարկե, ոչ շուտ, իմ կյանքը մեծ հետաքրքրություն ու աղմուկ է հանելու, շատ բան է պարզվելու, տեսնելու են բոլորովին ուրիշ բան... *Գրվածքներս դեռ լավ չեն կարդացել, տեսել...*»¹: Գուցե Թումանյանի կողմից գույները որոշ չափով խտացված են ներկայացված, բայց գրվածքների դեռևս լավ կարդացված չլինելու մտահոգությունը ոչ միայն 1923թ., այլև այսօր էլ «ուժի մեջ է»: Եվ դա ասում ենք ոչ թե որպես մեղադրանք թումանյանագիտության հասցեին, այլ իբրև հաստատումն Թումանյանի կողմից արձանագրված այն ճշմարտության, թե, «գեղարվեստական կատարյալ գործերի մեջ միշտ մի նոր բան կարելի է գտնել, նոր բացատրություններ կարելի է տալ»²:

Այժմ մեզ հետաքրքրողն այն հարցն է, թե ինչպես է կարդացվել «Թմկաբերդի առումը» պոեմը, որ նրա «կենսագրության» մեջ մինչև օրս էլ կան համարժեք ձևով չընկալված, երկրնտրանք առաջացնող կետեր:

Հայտնի է, որ այդ պոեմը գրվել է Աբասթումանում և 1902թ. պատրաստ է եղել զետեղվելու Թումանյանի այն ժողովածուում, որը լույս աշխարհ եկավ 1903թ.: Բայց առայժմ դեռևս չհստակեցված պատճառով բանաստեղծը նպատակահարմար չի գտել պոեմը զետեղել այդ ժողովածուում: Այդ կապակցությամբ միանգամայն ուշագրավ է այն տեղեկությունը, որ տալիս է իշխանուհի Ս. Թումանյանը, որ Փ. Վարդապարյանի, Շանթի հետ ակտիվ մասնակցություն ուներ Թումանյանի 1903թ. ժողովածուի հրատարակման գործում: Նա գրում է. «Թմկաբերդի առումը» ես շատ սիրեցի և ուզում էի անպատճառ մտցնել ժողովածուի մեջ, բայց հեղինակը կտրուկ մերժեց՝ առանց բացատրության»³:

Մեր համոզմամբ՝ մերժելու պատճառի բացահայտումը միանգամայն կարևոր նշանակություն ունի պոեմի խորքային, հիմնավորապես գնահատման գործում, բայց իրողությունն այն է, որ առայժմ այդ հարցը պատշաճ ուշադրության չի արժանացել, պոեմի որոշ ուսումնասիրողներ նույնիսկ հարկ չեն համարել անդրադառնալ այդ հարցին: Էդ. Ջրբաշյանը բավական ընդհանուր ձևով է ուշադրության արժանացրել այդ հարցը, նրա կարծիքով, Թումանյանը 1902թ. վերջին պոեմը դեռ պատրաստ չէր համարել տպագրության, «դեռ ինչ-ինչ փոփոխություններ պետք է մտցնեք», «Մուրճ» ամսագրում պոեմն առաջին անգամ տպագրելուց առաջ բանաստեղծը «բարելավել է իր ստեղծագործությունը, թե ի՛նչ չափով և ի՛նչ բնույթ է ունեցել այդ աշխատանքը, այժմ դժվար է ասել՝ բոլոր ձեռագրերի բացակայու-

¹ Թումանյան Ն., Հուշեր և գրույցներ, Եր. 1969, էջ 307: Ընդգծումը հեղինակինն է:

² Նույն տեղում, էջ 139:

³ Տե՛ս «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում» ժողովածու, Եր., 1969, էջ 476:

թյան պատճառով»⁴: Դժվար չէ նկատել, որ սա ոչ թե որոշակի պատասխան է, այլ ընդամենը ենթադրություն: Ընդ որում հարգարժան հեղինակը կարծես չի նկատել, որ իր այս դատողություններն ուղղակիորեն հակասության մեջ են գտնվում իր իսկ կողմից նշված այն ճշմարիտ իրողության հետ, որ այժմ ուշադրության առարկա հանդիսացող պոեմը «միակն է Թումանյանի նշանավոր պոեմներից, որն ստեղծագործական պատմություն գրեթե չունի, որը չի անցել վերամշակումների, էական փոփոխությունների այն ուղիները, որոնք բնորոշ են նրա մյուս պոեմների համար»⁵: Ավելացնենք նաև, որ ոչ մի հիմք չկա ասելու, թե Թումանյանի պոեմի 1902 թվականի բնագիրը փոփոխության է ենթարկվել, բայց «բոլոր ձեռագրերի բացակայության պատճառով» չենք կարող ասել, թե այդ փոփոխություններն ինչ բնույթի են: Ի՛նչ բացակայության մասին է խոսքը. եթե իսկապես բացակա են, ինչպե՞ս կարելի է ենթադրել, թե դրանցում եղել են «Թմկաբերդի առումը» պոեմի 1902թ. տարբերակին վերաբերող փոփոխություններ:

Աբասթումանյան աշնանը՝ Թումանյանի ստեղծագործական բուն վերելքի շրջանում, երբ սովորական գեղարվեստական ստեղծագործությունը վերածեց գլուխգործոցի («Անուշ» պոեմը), գրեց անմահ «Փարվանան», ինչպե՞ս կարող էր «Թմկաբերդի առումը» այնպիսի պակասություններով ստեղծած լինել, որ նախքան լույս աշխարհ բերելը էական մշակման ենթարկելու անհրաժեշտություն զգար:

Համապատասխան հանգամանքները, որոնց մասին ստորև կխոսվի, մեզ այն համոզմանն են հանգեցրել, որ «Թմկաբերդի առումը» պոեմը 1903թ. ժողովածուի մեջ չգետեղելու բուն պատճառը ոչ այնքան դրա հետագա բարելավումն է եղել, այլ այն մտքի հետ հաշտվելը, որ այդ պոեմը պիտի՝ տպագրվի:

Ուրեմն՝ ի՞նչ հանգամանք կարող էր երկրնտրանքի պատճառ հանդիսացած լինել «Թմկաբերդի առումը» պոեմի հրատարակումը հետաձգելու հարցում: Հայտնի է, որ այդ պոեմի հիմնական աղբյուրը նույն վերնագրով ժողովրդական ավանդություն, լեգենդ է եղել: Թումանյանն իր պոեմի սյուժեն լեգենդային միջավայրից պատմական ժամանակաշրջան տեղափոխեց՝ պարսից Նադիր շահի ժամանակները: Նա այդ քայլն արեց այնպիսի պարագայում, երբ իշխողն այնպիսի մտայնություն էր, թե պատմական թեման հայրենասիրական բովանդակության սյուժեով պիտի արծածվի գեղարվեստական գրականության մեջ, և մինչև «Թմկաբերդի առումը» պոեմը հայ գրողներին չեն զբաղեցրել այնպիսի սյուժեներ, որ առնչվում են «ոչ թե հայրենասիրությանը, այլ մարդկային կրքերի աշխարհին»⁶:

Պոեմում սյուժեն այնպես է զարգանում, որ Թմուկ բերդի անկման պատճառ է ներկայացվում ոչ այնքան, ավելի ճիշտ՝ ոչ թե թշնամին՝ Նադիր շահը, նրա հզորությունը, այլ հենց այդ բերդի տիրոջ և տիրուհու վարքագիծը: Հայրենիքը դեպի դժբախտություն և կործանում տանող ապիկար թշվառականների, խաչագող

⁴ *Ջրբաշյան Էդ.*, *Թումանյանի պոեմները*, 1964, էջ 357:

⁵ *Նույն տեղում*, էջ 356:

⁶ *Հախվերդյան Լ.*, *Թումանյանի աշխարհը*, 1966, էջ 338:

սրիկաների ու ավագակների հանդեպ Թումանյանի հոգում կուտակված բուռն զայրույթը ժայթքեց 1921թ. Ավ. Բասահայանին ուղարկված նամակում⁷, բայց այդ զայրույթն ու ցասումը վաղուց է սկիզբ առած եղել բանաստեղծի հոգում, որ առաջին անգամ գեղարվեստորեն մարմնավորվեց հենց «Թմկաբերդի առումը» պոեմում: Եվ դա այնպիսի հանդուգն նորարարական քայլ էր, որ, իհարկե, չէր կարող որոշակի մտահոգություն չառաջացնել պոեմի հրատարակության կապակցությամբ: Հայրենի երկրին սպառնացող վտանգի հանդեպ իրատեսական մոտեցում չցուցաբերելու «մոտիվը» Թումանյանին մտահոգել է նաև «Ջի աստուած ընդ մեզ է» լեգենդում:

Ահա եկել պաշարել են
 Լեզգիները մեր Սևան...
 Իսկ մենք խաղաղ, ահա էսպես
 Երգում ենք մեր մեղեդին⁸...

Շատ հավանական է, որ այս ստեղծագործության հրապարակման հարցում էլ Թումանյանը երկընտրանք է ունեցել, թողել է ձեռագիր վիճակում, մանավանդ որ դրա գրության շրջանում (90-ական թվականներ) Թումանյանն արդեն որոշակի քայլեր էր կատարում նույնպիսի թեմայով «Թմկաբերդի առումը» պոեմը կերտելու հարցում:

Վերը նշված ավանդախախտությունը բանաստեղծի կողմից բավական զգուշավորությամբ, ավելի ճիշտ՝ այնպիսի եղանակով և գեղարվեստական վարպետությամբ է կատարված, որ մասամբ մինչև օրս էլ համարժեք ձևով ընկալված չէ: Մի կողմ թողնենք այն, որ պոեմում պատումը կատարվում է ոչ թե անմիջապես բանաստեղծի, այլ թափառական աշուղի անունից, և պոեմի առաջին երկու հրատարակությունները (1905, 1908թթ.) ունեցել են «Աշուղի գրույցը» ենթավերագիրը: Ավելի ուշագրավն այն է, որ Թաթուլի և Թմկա տիրուհու կերպարներն այնպես են կերտված, որ այնքան էլ հեշտ չէ նրանց բուն էության անմիջապես ընկալումը: Ուրեմն՝ անհրաժեշտ է անցնել այն հարցին, թե բանաստեղծն ինչպիսի նպատակադրումով ու կողմնորոշումով է կերտել այդ կերպարները, առայժմ դրանք ինչպես են ճանաչվել, ներկայացվել:

Պատմական միջավայր տեղափոխելով պոեմի սյուժեն՝ Թումանյանին հետաքրքրողը ոչ թե ազգային, սոցիալական բնույթի հարցեր են եղել, այլ մարդու թեման, ավելի մասնավորված ձևով ասած՝ այն հարցը, թե զգացմունքը և բանականությունը ինչ դերով և հարաբերությամբ են դրսևորվում պոեմում գործող անձանց աշխարհընկալման, նրանց վերաբերմունքի դրսևորման գործում:

«Թմկաբերդի առումը» պոեմի հրատարակումը հետաձգելու պատճառի բացահայտման հարցում հետամուտ չլինելու հետևանքով ամեննին էլ համարժեք ձևով չի ընկալվել պոեմի ոչ միայն գաղափարական բովանդակությունը, այլև կերպարների էությունը:

⁷ Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, 1999, հ. 10, էջ 408:

⁸ Թումանյան Հ., «Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» ժողովածու, Եր. 1969, հ. 2, էջ 241:

Նախ Թաթուլի կերպարի մասին:

Թաթուլ իշխանը պատմական-իրական անձնավորություն չէ, որևէ գրավոր կամ բանահյուսական աղբյուրի մեջ նա չի հիշատակվում, նա Թումանյանի «գեղարվեստական երևակայության կերտվածքն է»⁹: Կերտելով այդ կերպարը՝ Թումանյանը կամեցել է գեղարվեստորեն այն միտքը մարմնավորել, որ իրատես չլինելը, զգացմունքով կողմնորոշվելն անխուսափելի են դարձնում դժբախտությունն ու աղետը իր և իր միջավայրի, հայրենի երկրի համար:

Վերհիշենք, թե «Թմկաբերդի առումը» պոեմին անդրադարձող գրականագետների կողմից ինչպես է ճանաչված Թաթուլ իշխանը: «Թմկաբերդի առումը» պոեմի նախերգանքի մասին համապատասխան դատողություններ անելուց հետո Էդ. Ջրբաշյանը գրում է. «Բարու և չարի հակադրությունը, մեկի փառքն ու մյուսի անեծքը այնուհետև ծավալվում և գեղարվեստորեն մարմնավորվում են բուն պոեմում՝ քաջ հայրենասեր Թաթուլի, նրա դավաճան կնոջ և նենգ ու դավաճան շահի պատմության մեջ: Մեկն անմահանում է իր գեղեցիկ, անձնագոհ գործով, մյուսներն՝ իրենց գործած չարիքով»¹⁰: Հասկանալի է, որ «անմահացած մեկ» ասելով հեղինակը նկատի ունի Թաթուլ իշխանին: Թաթուլի կերպարը որպես «դրականի հաստատում» է ճանաչվում նաև Հ. Թամրազյանի կողմից¹¹: Դժվար չէ նկատել, թե ինչքան միակողմանի է ճանաչվել Թաթուլը: Թաթուլը դրականի կրող է բացահայտորեն դրսևորվող թշնամանքի և դժբախտության դեմ մղած իր պայքարով, և այդ պայքարում նրան լիցքեր տվողը հիմնականում զգացմունքն է, իր անանուն տիրուհին, որի սերը ուժ և ավյուն է տալիս Թաթուլին, նրան դարձնում անհաղթ:

Նա է շունչ, հոգին իշխան Թաթուլի,

Նրբա սիրով է հարբած էն հրական,

Նրբա ժրպիտն է քաջին ուժ տալի,

Որ դաշտն է իջնում առյուծի նրման...

Զգացմունքի գերիշխանության տակ գտնվող այդ քաջը որպես անգոր է հանդես գալիս, ասես իրականությունից անջատված լինի այն դեպքում, երբ զգացմունքի հետ պիտի գործի նաև բանականությունը, ընդ որում, վերջինիս գերակայությամբ, որպեսզի կանխվեին տիրուհու այն նենգ քայլերը, որոնք ոչ միայն իր, այլև հայրենի երկրի համար աղետալի, ողբերգական հետևանք ունեցան: Թաթուլի կերպարը բոլոր դեպքերում որպես «դրականի հաստատում» ներկայացնելու մղումը Թամրազյանին անվարան է դարձրել իր դատողություններում: «Թաթուլ իշխանը,- գրում է Թամրազյանը,- հարբած է իր սիրով, երջանկությամբ, իր քաջության գործերով, չի էլ կարող զգալ, որ կինը մահու ոստայն է գործում: Դա շատ բնական է...»¹²:

⁹ Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, 1991, հ. 4-րդ, էջ 549:

¹⁰ Ջրբաշյան Էդ., նշվ. աշխ., էջ 365., ընդգծումը հեղինակինն է:

¹¹ Թամրազյան Հ., Հովհաննես Թումանյան. Բանաստեղծը և մտածողը, 1995, էջ 283:

¹² Նույն տեղում, էջ 286. ընդգծումը հեղինակինն է:

Ուղղակի զարմանալի է, որ ուժեղ ու դաժան թշնամու կողմից պաշարված բերդի տերը քար անտարբերություն է ցուցաբերում այսպիսի իրողությունների նկատմամբ, և դա «շատ բնական» է համարվում. ծպտյալ թշնամի աշուղն անարգել թափանցում է Թմուկ բերդ, որ դրա տիրուհու առաջ Նադիր շահի սերը երգի, աշուղի գալուց հետո տիրուհին ոչ միայն հոգեկան, այլև նույնիսկ ֆիզիկական փոփոխությունների է ենթարկվում, և այդ ամենը աննկատ է մնում Թաթուլի համար:

Լըսում է չքնաղ Թմկա տիրուհին
Գիշեր ու ցերեկ, նորից ու նորից...
Ու դարձավ նա լու՛ռ, դալու՛կ, մըտախո՛հ,
Ու քունը փախավ սիրուն աչքերից...

Այդ տիկինն այսպիսի ահավոր խարդավանքի է դիմում. խնջույք է սարքել, որ հարբեցնի ամուսնուն և նրա զինվորներին, որոնք վաղը պատերազմի դաշտ են իջնելու:

-Հապա լըցրե՛ք, իմ քաջ հյուրեր,
Բաժակներըդ լիուլի,
Խըմենք-աստված կըտրուկ անի
Թուրը իմ քաջ Թաթուլի:

Այս դեպքում էլ վտանգի հանդեպ անտարբեր է ու «քեֆ է անում Ջավախքի տերը»: Ընդամենը բուպեներ հետո Նադիր շահի գորքը պիտի ներխուժի Թմուկ բերդ, իսկ այդ բերդի տերը դավին բուրբուլին անտեղյակ է, անտարբեր և անհոգ քեֆ է անում, և նրան բնութագրող գրականագետներն էլ ասում են, թե դա «շատ բնական է», Թաթուլն «անմահացել է իր գեղեցիկ գործով»:

Թաթուլի մասին դրական բան չի ասում նաև նրա տեսած երազը: Նկատված իրողություն է, որ Թումանյանն իր տարբեր ստեղծագործություններում («Անուշ», «Դեպի անհունը» և այլն) տեղ է տվել երազին: Սակայն Թաթուլի երազը էսպես տարբերվում է մյուսներից նրանով, որ դրանում ոչ թե այնպիսի իրողություններ են երևան գալիս, որ պիտի կատարվեն երազը տեսնելուց հետո, այլ «լուծվում է» այնպիսի իրողության ճանաչման հարցը, որը նախքան երազ տեսնելը Թաթուլի աչքի առաջ է եղել, բայց չի նկատվել նրա կողմից, էլ ո՛ր մնաց թե համապատասխան վերաբերմունքի արժանացած լիներ: Ահա այդ երազը». Պատկած է իբրև Թաթուլ իշխանը նազելի կընոջ գըլուխն իր կըրծքին, Ու իբր ասում է՝ վե՛ր կաց, իմ հրեշտակ, Թո՛ղ որ սպանեմ ես էդ հըրեշին...»

Էսպես է ասում Թաթուլ իշխանը,
Ու զարհուրանքով տեսնում է հանկարծ՝
Իրեն սիրելի կընոջ գըլխի տեղ
Օձի գըլուխն է կըրծքին ծանրացած...

Իրականում եղած ահավոր վտանգի միայն երազային ընկալումը, իհարկե, պիտի ողբերգական հետևանք ունենար...

Երբ մտորում ես, թե ինչու Թաթուլի կերպարն այդպես միակողմանի, միանգամայն վիճահարույց ձևով է ճանաչվել, հանգում ես այնպիսի համոզման, որ

այդ հարցում մասամբ «մեղավոր» է իրեն դրամատուրգ¹³ համարող Հ. Թումանյանը, որ «Թմկաբերդի առումը» պոեմում հենց դրամատուրգի պես էլ բավարարվել է գործող անձանց ներկայացնել իրենց արարքներով, իրենց աշխարհընկալումով՝ բնավ իր վերաբերմունքը չցուցաբերելով այդ ամենի նկատմամբ: Թումանյանը հույս է ունեցել, որ ընթերցողը, քննադատը պիտի կարողանան թափանցել նկարագրված իրողությունների խորքերը, բայց, ինչպես վերը նշվեց, կյանքի վերջին շրջանում ցավով է արձանագրել, թե «գրվածքներս դեռ լավ չեն կարդացել»:

Նույնքան անհիմն ու վիճահարույց է փառամոլության զգացումով ներծծված, դավաճան տիրուհու այն պահի հոգեվիճակի ընկալումն ու բնութագրումը, երբ նա հանդիպում է Թմուկ բերդ ներխուժած Նադիր շահի հետ:

Տիրուհին այդ պահին ակնկալում է անհամբեր, որ շահն իրեն գուրգուրելու է, արժանացնելու է խոստացած թագին: Բայց մի պահ մարդկայնացած շահն այնպիսի վերաբերմունք է ցուցաբերում, որ թագի արժանանալու տիրուհու ակնկալությունը հողս է ցնդում:

-Պատասխան տու՛ր ինձ, մատնիչ սևաչյա,

Մի՞ թե Թաթուլը քաջ չէր ու սիրուն...

Հանդուգն է ամեն ինչ արդեն կորցրած սևաչյա մատնիչի պատասխանը:

-Քաջ էր ու սիրուն քեզնից առավել,

Մի բարձր ու ազնիվ տղամարդ էր նա.

Կնոջ մատնությամբ ամրոց չէր առել,

Չէր եղել կյանքում երբեք խաբերա...

Էդ. Ջրբաշյանը տիրուհու այս պատասխան խոսքում տեսնում է «սեփական արարքի տանջալից վերագնահատում, զղջման, ինքնաձաղկման, հոգեկան բարդ ապրումների մի բուռն հորձանք»¹⁴: Ա. Տերտերյանի համոզմամբ «Թմկա տիրուհին յուր Թաթուլին կորցնելուց հետո ավելի ուժգին է սկսում նրան սիրել...»¹⁵: Հ. Թամրազյանն այն համոզմանն է հանգել, թե տիրուհուն «ցնցում է իր իսկ մատնությամբ եկած սհավոր աղետը, նրա մեջ բարձրանում է խիղճը»¹⁶: Ավելորդ էնք համարում համաբնույթ այլ անհիմն կարծիքների վկայակոչումը, մանավանդ որ այլ առիթով անդրադարձել էնք այս հարցին¹⁷: Բավարարվենք միայն այն հանգամանքի ընդգծումով, որ հոգեբանական համապատասխան «պահանջների» պատշաճորեն հաշվառման դեպքում իր «քաջ ու սիրուն» ամուսնուն, իր հայրենի երկիրը

¹³ Իր դուստր Նվարդի հետ ունեցած առաջին գրական գրույցներից մեկում Թումանյանն ասել է. «Դու դեռ չգիտես, որ ես դրամատուրգ եմ» (Թումանյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 26): Իր դրամատուրգ լինելու հարցին Թումանյանը նաև այլ առիթով է անդրադարձել:

¹⁴ Ջրբաշյան Էդ., Թումանյանի պոեմները, Եր., 1964, էջ 390:

¹⁵ Տերտերյան Ա., Հ. Թումանյան, Հայրենի երկրի քնարերգուն, Վաղարշապատ, 1911, էջ 62:

¹⁶ Թամրազյան Հր., Հովհաննես Թումանյան, Բանաստեղծը և մտածողը, Եր., 1995, էջ 293:

¹⁷ Տե՛ս Մելքոնյան Մ., «Անուշ» և «Թմկաբերդի առումը» պոեմների մի երկու հոգեբանական դրվագի մեկնաբանման շուրջ, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 12, Եր., 2009, էջ 37:

թշնամու ոտքի տակ զցած փառամու կնոջը *վայրկյանների ընթացքում*¹⁸ հիմնովին վերափոխված տեսնելը ոչ թե առաջին հայացքից, ինչպես Էդ. Ջրբաշյանն է նշում¹⁹, այլ իրապես տարօրինակ է և անսպասելի:

Բայց այժմ մեզ հետաքրքրող հարցն ավելի հեշտ լուծում էլ ունի. ենթադրենք, թե Նադիր շահի և տիրուհու հանդիպման այդ պահին շահը ոչ թե իր այդ «Մի թե Թաթուլը քաջ չէր ու սիրուն» հարցն ուղղած լիներ տիրուհուն, այլ իր խոստացած թագը դներ նրա գլխին. ի՛նչ է, տիրուհին Թաթուլի գովքն անելով, իր արարքը դատապարտելով կիրաժարվե՞ր թագից: Այդ պահին, երբ համոզվեց, որ շահը իրեն թագին արժանացնող չէ, տիրուհուն հուզողն այն է, որ բարոյական ապտակներ հասցնի շահին: Եվ քանի որ շահի հարցի ձևակերպումն այնպիսին է, որ անխուսափելի է դարձրել Թաթուլին անդրադառնալը, տիրուհին շահի ստոր ու խաբեբա լինելն ընդգծելու համար նրան հակադրում է Թաթուլին: Եթե նշված այդ հանգամանքները չլինեին, տիրուհին այդ պահին Թաթուլին մտաբերելու անհրաժեշտություն ամենևին էլ չէր զգա:

Հայրենի երկրին սպառնացող ահավոր վտանգի պայմաններում այդ երկրի տիրոջը, պաշտպանին, այլև նրա տիրուհուն աղետաբեր կեցվածքով ներկայացնելն այնպիսի քայլ չէր, որ երկրնտրանք չպատճառեր Թումանյանին՝ այն էլ այնպիսի իրավիճակում, երբ մինչ այդ նման նախադեպ չի եղել հայրենի գրականության մեջ:

«Թմկաբերդի առումը» պոեմի հրատարակումը հետաձգելու հիմնական պատճառն ընկալված չլինելու հետևանքով համարժեք ձևով չի ընկալվել պոեմի գաղափարական բովանդակությունը, կերպարների էությունն ու վարքագիծը: Ոչ միայն Թմկա տիրուհին, այլև Թաթուլ իշխանը արժանի չեն աշուղի երանիին. «Երնե՛կ նըրան, որ իր գործով կապրի անվերջ, անդադար...»: «Աշխարհում ամեն բան հեշտ է,- ասում է Թումանյանը,- մի բան է դժվար՝ մարդ լինելը»²⁰: Թաթուլը, տիրուհին չկարողացան հաղթահարել այդ դժվարությունը և չկարողացան ոչ թե արտաքին անբարենպաստ հանգամանքների պատճառով, այլ հենց իրենց անիրատեսության հետևանքով. զգացմունքի և մարդուն հատկանշող բանականության դերը պիտի ճիշտ գիտակցվի:

¹⁸ Ուշագրավ է հետևյալ իրողությունը. Մ.Մկրյանն այնպիսի ենթադրություն է մեջտեղ բերել, թե իբր «Թմկա տիրուհին և շահը իրար հանդիպելուց առաջ միմյանց նկատմամբ լցված էին ամենաայրող ատելությամբ» (Մ.Մկրյան, Հ.Թումանյանի ստեղծագործությունը, 1981, էջ 132): Այսպիսի ենթադրության համար պոեմը ոչ մի հիմք չի տալիս: Այդ ենթադրությունը վկայություն չէ՞ այն բանի, որ որոշ գրականագետներ իրենք էլ զգում են, որ տիրուհուն վայրկյանների ընթացքում վերափոխված տեսնելը հոգեբանորեն հիմնավոր չէ:

¹⁹ Ջրբաշյան Էդ., նշվ. աշխ., էջ 390:

²⁰ Թումանյան Ն., Հուշեր և զրույցներ, Եր., 1969, էջ 306:

**ОБ ОТКЛАДЫВАНИИ ИЗДАНИЯ ПОЭМЫ “ВЗЯТИЕ
КРЕПОСТИ ТМУК” И СВЯЗАННЫЕ С ЭТИМ ВОПРОСЫ***Резюме**С. Мелконян*

В вопросе откладывания издания поэмы “Взятие крепости Тмук”, написанной в 1902 г., по мнению автора статьи, определенную роль сыграла следующая реальность: в этом произведении, в которой представлен конкретно исторический сюжет, вопреки традиции, существующей в армянской литературе того времени, были представлены образы, не проникнутые патриотизмом, а плененные своим чувством любви, властолюбием и изменой родине. Такое восприятие действительности дала автору возможность по-новому интерпретировать вопросы, касающиеся идеологического содержания и образов поэмы.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին*Մելքոնյան Մենեքերիմ Արշակի – Բ.գ.թ., պրոֆեսոր,**Գյումրու Մ.Նալբանդյանի անվ. պետական մանկավարժական**ինստիտուտի հայոց լեզվի ամբիոն, E-mail: karagr@gmail.ru*

Արմենուհի ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

ՊԱՐԲԵՐՈՒՅԹԸ ՈՐՊԵՍ ՃԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԸ: ՆՐԱ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ ՀՈՎՀ. ՇԻՐԱԶԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ*

Պարբերույթը առաջացել է հնագույն ժամանակներում: Պարբերույթի մասին հիշատակել են դեռ անտիկ հույները, քանի որ դեռևս մ.թ.ա. նրանք ունեին գիր ու հարուստ գրականություն և կարողանում էին տարբերակել գրական և խոսակցական լեզուն՝ ձգտելով գրական խոսքը դարձնել գեղեցիկ, արտահայտիչ և ներազդող: Այդ նպատակին հասնելու համար հին հույներն ուսումնասիրում և բացահայտում էին անտիկ գրողների լեզվառձական յուրահատկությունները՝ աստիճանաբար մշակելով գեղեցկախոսության կանոնները: Հին հույն ճարտասանների համար պերճախոսությունը միջոց էր իրենց քարոզած սկզբունքներն ու գաղափարները տարածելու համար: Հաճախ, երբ հին Հունաստանում դատավարության ժամանակ կողմերից մեկը բավարար չափով փաստեր չէր ունենում մեղադրելու կամ արդարանալու համար, դիմում էր ամենագոր խոսքի ուժին և հռետորական արվեստի վեհաշուք խոսքի գործությամբ շահում գործը: Նախապես զուտ գործնական նպատակ հետապնդելով և առնչվելով հռետորական արվեստի հետ՝ հետագայում այդպիսի ուսումնասիրությունները ձեռք են բերում նաև գիտական արժեք և դառնում խոսքարվեստի ու քերականության առարկա: Աստիճանաբար ձևավորվում են ճարտասանությունը, խոսքարվեստագիտությունն ու քերականությունը¹:

Արիստոտելը իր «Պոետիկա» աշխատության մեջ քննում է ոճի տարբեր տեսակները, դրանց յուրահատկությունները, տալիս է սահմանումներ, կատարում է դասակարգումներ՝ փաստելով գիտական ընդհանրացումներով և բնորոշ օրինակներով: «Ճարտասանության» մեջ, լեզվառձական տարբեր հարցերի քննությանը զուգահեռ, Արիստոտելն անդրադառնում է նաև պարբերույթին. Տալիս է պարբերույթի սահմանումը, դասակարգում է այն, տարբերում դրա տեսակները՝ նշելով առանձնահատկություններն ու հատկանիշները: Ըստ Արիստոտելի՝ *պարբերույթը* բառական շրջանաձև դարձված է, որն ունի սկիզբ և վերջ: Այն կարող է կազմված լինել մասերից, որոնք կոչվում են *կոլոններ* (κωλον): Մեկ կոլոնից կազմված պարբերույթը պարզ է, իսկ երկուսից կազմվածը՝ բարդ, որն էլ լինում է հակադրական, հավասար կամ նման: Հակադրական պարբերույթի մեջ կոլոններից մեկը հակադրվում է մյուսին: Հավասարության դեպքում պարբերույթի կոլոնները լեզվական միավորումներով հավասար են, իսկ նմանությունը արտահայտվում է կոլոնների նմանավանդությամբ: Նա գտնում է, որ պարբերույթի մասերը՝

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2013թ. հոկտեմբերի 4-6-ը կայացած «Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն» միջազգային գիտաժողովում:

¹ Առաքելյան Վ., Հայերենի պարբերույթը, Եր., 1968, էջ 5-6:

կոլոնները, չպետք է լինեն ոչ շատ կարճ, ոչ էլ շատ երկար: Պարբերությո՞րը կոլոնների շնորհիվ ունի թիվ, քանակ, հետևաբար, ի տարբերություն արձակի, հեշտ է այն հիշել: Նա նշում է նաև պարբերության հիմնական հատկանիշները՝ վերջավորվածություն, կլորացվածություն, ավարտունություն և բազմազանություն: Նշված հատկանիշներով էլ պարբերությո՞րը տարբերվում է սովորական նախադասություններից²:

Ըստ Դեմետրիոսի՝ պարբերությո՞րը կոլոններից կազմված այն խոսքն է, որն սկսվում է ինչ-որ տեղ, ձգտում վերջակետին և նման է շրջանաձև ճանապարհի: Պարբերության կոլոնները նման են կամարներն իրենց վրա պահող քարերի, իսկ սովորական խոսքի կոլոնները նման են այն քարերին, որոնք իրար մոտ են թափված, բայց ընդելուզված չեն կառույցի մեջ: Դեմետրիոսը տարբերում է պարբերության երեք տեսակ՝ հռետորական, պատմական և խոսակցական: Հռետորական պարբերությո՞րը հղկված է և կլորացված, պահանջում է հզոր ձայն և դիմախաղ: Պատմականը ո՛չ շատ կլորացված է, ո՛չ էլ շատ ազատ: Իսկ խոսակցական պարբերությո՞րը հասարակ է ու պարզ, և հազիվ թե պարբերությո՞րը համարվի³:

Հայերը անտիկ աշխարհի գիտուններից, հատկապես հին հույներից, սովորեցին ոչ միայն փիլիսոփայություն, այլ նաև քերականություն և ճարտասանություն: Հայերենի քերականությունն ստեղծեցին ոչ թե առաջին թարգմանիչները, այլ հունաբան հեղինակները՝ թարգմանելով Դ. Թրակացու քերականությունը (V կամ VI դ), որ կոչվում է «Արուեստ քերականութեան»: Մաշտոցի գրերի գյուտից հետո Մեսրոպյան դպրոցներում աշակերտներին արդեն իսկ սովորեցնում էին ճարտասանություն և երկ կառուցելու կանոններ:

Այսպիսով՝ պարբերության մասին խոսել են նաև հայ մատենագիրները՝ ցուցադրելով հայերենի օրինակներով: Հայ հին մեկնություններում պարբերությո՞րը էր համարվում այն խոսքը, որի շուրջ բառերը շարակարգվում էին շրջաբերաբար կամ բոլորակաբար այնպես, մինչև որ մի ամբողջ ասացվածք ավարտուն է դառնում⁴: Մինչ Աբեղյանը գործածական էին *շրջաբերություն* կամ *պարբերություն* եզրույթները⁵: Հայ իրականության մեջ *պարբերությո՞րը* եզրույթն առաջին անգամ գործածել է Մ.Աբեղյանը: Նա գրում է. «Բազմաբարդ խօսքերի մի առանձին տեսակն է պարբերությո՞րը. դա խօսքերի մի ամբողջական գեղեցիկ միութիւն է, որի մասերը արուեստաւոր կերպով այնպէս են կապակցուում իրար հետ, որ մի հաստ գլխաւոր միտքը, որ զարգանում է ամբողջի մեջ, մինչև վերջն առկախ է մնում»⁶: Նա բացահայտում և մեկնաբանում է պարբերությո՞րը և նշում վերջինիս կազմության պահանջները. «Պարբերության մասերի և անդամների փոխադարձ յարաբերութիւնը հիմնուած է նրանց տրամաբանական և շարահիսսական կապակցութեան վրայ. բայց կատարեալ և գեղեցիկ պարբերության մեջ այդ յարաբերութիւնը աչքի պիտի ընկնի նաև ներդաշնակ ու կշռական շէնքով, որ և հաճելի տպաւորու-

² *Stéu* *Античные теории языка и стиля*, Санкт-Петербург, 1996, С. 194-195.

³ *Նույն տեղում*, էջ 255-256:

⁴ *Առաքելյան Վ.*, *նշվ. աշխ.*, էջ 20:

⁵ *Մայխասեանց Ստ.*, *Հայերեն բացատրական բառարան*, հ IV, Եր., 1945, էջ 80:

⁶ *Աբեղյան Մ.*, *Աշխարհարարի շարահյուսություն*, Վաղարշապատ, 1912, էջ 348:

թին է թողնում: Դրա համար պետք է անդամները որոշ համաչափություն ունենան իրենց ծառայով. իսկ գլխաւոր մասերի ծառայը պետք է հարկաւ համեմատ լինի իրենց բովանդակութեան: Այսպիսի արուեստաւորութեամբ կազմուած պարբերային մէջ, կարդալու ժամանակ, ձայնն առաջին մասի սկզբում ցածրից սկսելով՝ հետզհետէ բարձրանում է և ապա դարձեալ հետզհետէ իջնում է, մինչև որ վերջում հանգստացող աւարտի տպաւորութիւն է թողնում:

Պարբերային յատուկ է առաւելապէս վսեմ, հանդիսաւոր խօսուածքին ու ճառերին»⁷:

Պարբերային (период, period, neriodus) եզրային թարգմանված է հունարեն (περίοδος) բառից և նշանակում է շրջանագիծ, շրջան, քանի որ պարբերութային խոսքը շրջանագծի նման կլորացված է: *Պարբերային* եզրային հաճախ շփոթում են *պարբերություն* (обзан) եզրային հետ, վերջինս հիմա նշանակում է նոր տողի սկիզբ: Ժամանակակից ըմբռնումով պարբերային, ըստ էության, բազմաբարդ նախադասության ոճական մի յուրահատուկ տեսակ է, որն առանձնանում է փոքրիկ ծավալուն կառուցվածքով: Պարբերային պերճախոսության կարևորագույն միջոցներից մեկն է և ավելի շատ կիրառվում է գրավոր խոսքում, հաճախ է հանդիպում գեղարվեստական գրականության մէջ՝ թե՛ չափածո, թե՛ արձակ, ինչպես նաև՝ հրապարակախոսության և ոճաբանության մէջ: Պարբերային գործածությունն ավելի շատ զգացական երանգ է հաղորդում խոսքին և ունի ոճական արժեք. ավելի երաժշտական և արտահայտիչ է դարձնում խոսքը: Պարբերային իմաստային և քերականական տեսակետից ամբողջական և ավարտուն շարահյուսական կառույց է, ունի հնչերանգային ավարտվածություն և լի է զգացական, քնարական հուզականությամբ, հռետորական և հրապարակախոսական հանդիսավորությամբ և կրթոտությամբ: Կառուցվածքային տեսակետից՝ որպես շարահյուսական ուրույն կառույց, անկախ իր բաղադրիչների քանակից, որը հաճախ կարող է շատ ծավալուն լինել, արտաբերության հնչերանգով այն միշտ բաժանվում է երկու մասի: Առաջին մասը կոչվում է *բարձրացում* (արտաբերվում է տոնը աստիճանաբար բարձրացնելով), երկրորդը՝ *իջեցում* (արտաբերվում է տոնը ցածրացնելով), որոնք իրարից բաժանվում են զգալի դադարով: Գրավոր խոսքում այդ դադարը կարող է արտահայտվել ստորակետով կամ անջատման գծիկով, իսկ մասնագիտական գրականության մէջ արտահայտվում է || պայմանական նշանով: Պարբերային մասերից մեկը համատիպ լեզվական միավորների շարք է, որի բաղադրիչներն սկսվում են կապակցական նույն բառով (եթե միավորված են գողվածով), ունեն ստորոցայի նույն ձևերը (պարզ կամ բաղադրյալ), նույն ժամանակը և ներդաշնակ ու համաչափ մի կառույց են կազմում⁸: Օրինակ՝ Երբ լուսափոթի զարուն է գալիս, Երբ հողն արևին իր կուրծքն է բացում,

Երբ բողբոջում են վարդեր ու նարգիզ, Երբ խնձորենիք ծաղկում են, ցնծում,

Երբ խենթ ջրերն են ընկնում իրար գիրկ, Երբ խենթանում են ծաղիկ ու մեղու,

⁷ Արեղյան Մ., Աշխարհարարի շարահյուսություն, Վաղարշապատ, 1912, էջ 350:

⁸ Տե՛ս Գարեգինյան Գ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1984, էջ 356-357:

Երբ համբուրվում են երկիր ու երկինք,- || Ուզում եմ մեկին ծաղիկներ նետել... (Հովհ.Շ, 7):

Մի ողջ աշխարհիկ ողջ տեղահանվեց, Մանկանց ճիչ-ժխտրն աստղեր բերեց վար, ||

Բայց ոչ մի ազգի ականջ չթեքվեց Դեպի եղեռնի դժոխքն այսահար ... (Հովհ.ՇԴ, 227):

Հովհ. Շիրազի պոեզիան բազմաձև, բազմալար և վեհաշուք է: Նա երգիչն էր մարդու, մարդկայության, մարդկային խղճի, սիրո, բնության, հայրենիքի և դարի: Շիրազին հոգեհարազատ էին ինքնարտահայտման ամենատարբեր ձևեր՝ քառյակ, բանաստեղծություն, պոեմ, ներբող, եղերերգ և այլն: Նա քաջ գիտակցում էր. «Որ գորքից հետո Միշտ էլ լեզուն են մարտադաշտ հանում, Եվ ինչ չի կարող ոչ մի գորք անել, Լեզուն է անում» և այդ սկզբունքով էլ կառուցել է իր խոսքը: Պարբերայթը, լինելով խոսքը ոճավորելու անփոխարինելի միջոց, անշուշտ իր ուրույն տեղն ունի խոսքը վարպետորեն ոճավորող բանաստեղծի՝ Հովհ.Շիրազի պոեզիայում: Եղեռնագարի ժողովրդի սևապրիլյան ողբերգությունից ծնված բանաստեղծը կարողացել է հմտորեն և տեղին գործածել շարահյուսական այս ուրույն կառույցը՝ պարբերայթը՝ խոսքին տալով ոճական նուրբ քնարականություն, հուզականություն և հանդիսավորություն:

Պարբերայթները դասակարգում են մի քանի սկզբունքով.

1. ըստ եղանակավորման,
2. ըստ կառուցվածքի:

Ըստ եղանակավորման՝ պարբերայթները լինում են՝ պատմողական, հարցական, բացականչական, հրամայական և ըղձական: Ամենից շատ գործածական են պատմողական պարբերայթները, սակայն քիչ չեն նաև մյուս տեսակները:

Պատմողական պարբերայթ՝ Ինձ հոգեհանգիստ կատարեք միայն Մասիսի վրա, ||

Երբ հանեք բանտից նոր շունչ տվող հովերն էլ նրա,

Երբ հանեք բանտից իմ Վանն ու Անին իմ Վանա ծովով,

Երբ ելնեն բանտից Մայր Հայաստանիս երկունքի ցավով,

Հավերժամանուկ իմ հայ Մասիսներն հայրենամոռուս ... (Հովհ.ՇԵ, 68):

Հարցական պարբերայթ: Հարցական պարբերայթները իրական հարց ու պատասխանի բնույթ չունեն, դրանք ճարտասանական հարցում են:

Օրինակ՝ Երջանկությունը թե անանց լիներ՝ || Ինչո՞ւ չէիր գա իմ գիրկը նորից, Ինչո՞ւ ինձ սիրող մտքից կհաներ, Ինչո՞ւ չէր պոկվի սիրտս հուշերից ... (Հովհ.Շ, 106):

-Ո՞րն է, բաբո, մեր հայրենիք. || Էն, որ ունի կարմիր արև՝ Յուր կապուտակ գլխի վերև.

Էն, որ ունի լեռն Ալազյազ՝ Հավքերն՝ անուշ, ջրերը՝ սազ (Հովհ.Շ, 60):

Բացականչական պարբերայթ՝ Ու սիրտը դող՝ Խջեզարեն արագ իջավ դարն ի վար,

Տեսավ որսը՝ տեզը կրծքին, || Բայց ա՛յն, որսկանը չկար ... (Հովհ.ՇԸ, 95):

Ընդհանրական պարբերային՝ Ա՛խ, չգայիր գիրկս դեռ, Դեռ հանելուկ լինեիր,
Ես՝ հույսերիս ծովափին, Դու ծովում ձուկ լինեիր, Երազեի քեզ անվերջ,
Բայց երբ հանկարծ հանեի, Երանի թե ինձ նման Մի մեծ մանուկ
լինեիր... (Հովհ.Շ, 51):

Հրամայական պարբերային՝ Չէ՛, բալիկիս հագուստը՝ գառ,
Արևն՝ երես, լուսինն՝ աստառ, Ծիածանը գոտիկն արեք,
Աչքերս իբրև կոճակ դրեք, Միրտս դրեք ծոցն ու կարեք, ||
Միրտս սրտին պատվաստ լինի, Որ ինձ աստղե թռոններ ծնի (Հովհ.Շ, 50):

Ըստ պարբերայինի բաղադրիչ մասերի քանակի՝ այն կարող է լինել երկ-
անդամ, եռանդամ, քառանդամ և բազմանդամ, որոնք կարող են կապակցված լի-
նել թե՛ շաղկապներով, թե՛ շաղկապական կամ ընդհանրացնող բառերով, թե՛ ա-
ռանց դրանց՝ շարահարությամբ (գրավոր խոսքում՝ ստորակետերով կամ միջա-
կետերով):

Եթե առկա է բազմաբարդ նախադասություն, որի յուրաքանչյուր բաղա-
դրիչ սկսվում է կապակցական միևնույն բառով, սակայն այն կառուցվածքային
տեսակետից արտաբերության հնչերանգով բաժանված չէ երկու մասի, ապա
պարբերային լինել չի կարող: Այդպիսին է Հովհ. Շիրազի «Մայրս» բանաստեղծու-
թյունն ամբողջությամբ:

Ըստ կառուցվածքի պարբերայինները կարող են լինել *պարզ* կամ *բարդ*:

Պարզ պարբերային: Պարզ նախադասության բազմակի (համագոր) ան-
դամները, շղթայակցվելով միևնույն համադասական շաղկապի կրկնությամբ,
խոսքին կարող են հաղորդել դանդաղ ընթացք, ռիթմ և երաժշտականություն,
ինչն էլ հատուկ է պարբերայինի: Պարզ պարբերային են համարվում բառակա-
պակցություններով արտահայտված բազմակի անդամներ ունեցող այն պարզ
նախադասությունները, որոնց կազմի մեջ մտնող բազմակի անդամները կա-
պակցված են միևնույն համադասական շաղկապով. «Քերականագիտության մեջ
ընդունված է պարբերային համարել նաև այն պարզ նախադասությունները, որոնց
կազմում ներդաշնակ և համատիպ ձևավորմամբ թվարկվում են համագոր բառա-
կապակցություններ, գերազանցապես առաջադաս դիրքով»⁹:

Օրինակ՝ Մանուշակներ ոտքերիս ու շուշաններ ձեռքերիս,

Ու վարդերը այտերիս, ու գարունը կրծքիս տակ,

Ու երկինքը հոգուս մեջ, ու արևը աչքերիս,

Ու աղբյուրները լեզվիս՝ || սարից իջա ես քաղաք ... (Հովհ.Շ, 5):

Հովհ. Շիրազը, հետևելով անտիկ ճարտասանների օրինակին, վերոհիշյալ
պարզ նախադասության բազմակի անդամները շղթայակցելով ու շաղկապի
կրկնությամբ, բանաստեղծական խոսքին հաղորդել է դանդաղ ընթացք, ռիթմ և
երաժշտականություն:

Հաճախ դերբայական դարձվածները ևս կարող են կազմել պարբերայինի
մաս, քանի որ «... քերականական համասեռության հետևանքով ունենում են հա-

⁹ *Գարեգինյան Գ.*, նշվ. աշխ., էջ 361:

մաչափ ու ներդաշնակ կառույց, բառերի զուգահեռ շարադասություն, արտաբերական նույնանմանություն, իմաստային մոտիկություն և այս ամենի հետևանքով կանոնավոր կշռույթ»¹⁰:

Օրինակ՝ Ազգեր ու ցեղեր սրի քաշելով, Իր սրի բերանն անգամ մաշելով, ||
Դեռ չէր հագնում այնպես, որ սարսեց ... (Հովհ.ՇԵ,110):

Բարդ պարբերույթ: Բարդ պարբերությունների պարագայում երկու մասերն էլ կազմվում են նախադասություններից, որոնք կարող են կապակցվել թե՛ համադասական, թե՛ ստորադասական հարաբերությամբ: Ստորադասական պարբերույթի *գերադաս* մասը կարող է արտահայտված լինել պարզ, բարդ համադասական կամ ստորադասական նախադասություններով, որին լրացնում է համատիպ կառույցներից կազմված *ստորադաս* մասը: Ստորադաս մասն էլ իր հերթին կարող է լինել պարզ կամ բարդ: Երբ պարբերույթի անդամները, իրենց հերթին, լրացումներ են ունենում, հնչերանգային հաջորդականությունը դանդաղում է, իսկ պարբերույթը՝ երկարում: Հանդիպում են նաև *գերադաս* և *ստորադաս* մասերի տարբեր զուգակցումներով կազմված պարբերություններ, որոնք կարող են արտահայտել իմաստային տարբեր հարաբերություններ:

Օրինակ՝ Ելնեմ, ծաղկումն է ձնծաղիկների՝ Ձյունից ինձ նայող աչերն համբուրեմ,

Գնամ ետևից ծիծեռնակների՝ Նրանց հետ ետ գամ՝ գարունը բերեմ,-

Բարձրանամ կապույտ գահը լեռների՝ Արևն իբրև թագ իմ գլխին առնեմ,-

Հագնեմ ծիրանին արշալույսների,- Գարնան թագավոր ինձ թագադրեմ,

Եվ հրովարտակ արձակեմ մի խիստ, || Որ աղբյուրները հավերժ կարկաչեն,

Որ ծաղկեն լեռներն իմ արևանիստ, Որ ծով դաշտերը հավերժ կանաչեն,

Որ գարունները գան ու չգնան, Որ հավերժանան գմբուխս դրախտով,

Որ բեկվի իմ դեմ խորհուրդ մահվան, Որ մարդը ցնձա հավերժի բախտով
(Հովհ.Շ,9):

Ըստ կապակցման բնույթի և արտահայտած հարաբերությունների՝ բարդ պարբերությունները լինում են համադասական և ստորադասական:

Համադասական պարբերություններ: Համադասական պարբերությունները, ըստ էության, բազմաբարդ համադասական նախադասության ոճական մի յուրահատուկ տեսակ են: Համադասական պարբերույթ կազմող բաղադրիչ մասերը քերականորեն համասեռ են և երկուսից պակաս չեն կարող լինել: Համադասական պարբերույթի բաղադրիչ մասերը իրար հետ կարող են կապակցվել չորս կարգի հարաբերությամբ՝ միավորիչ, հակադրական կամ ներհակական, տրոհական և հավելական կամ մեկնական: Ամենից հաճախ գործածվում են հակադրական հարաբերությամբ կապակցված պարբերությունները:

Օրինակ՝ Բայց ես երգեցի այքերդ միայն, Մեկ էլ այքերիդ երկինքները խոր,
Բայց ես երգեցի հոնքերդ միայն, Մեկ էլ հոնքերիդ կամարները վեհ,

¹⁰ Առաքելյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 44:

Բայց ես երգեցի մարմինդ միայն, Մեկ էլ քո մարմնիդ մարմարներն հրե,
Բայց ես երգեցի ոտքերդ միայն, Մեկ էլ ոտքերիդ հետքերն՝ իմ սրտին,
Ախ, ես երգեցի քո սերը միայն, (Որ կամուրջ քանդեց իմ բախտի ճամփին) ||
Ու պարտք մնացինք բոլոր ճամփեքին, Դու ինձ, ես՝ ներող մեր հայրենիքին
(Հովհ.Շ,12):

Ստորադասական պարբերություններ: Պարբերային ստորադաս նախադասությունները, ըստ էության, բազմաբարդ՝ համաստորադասական նախադասության ոճական մի յուրահատուկ տեսակ են: Կառուցվածքային տեսակետից ստորադասական պարբերային կազմված է լինում գերադաս և ստորադաս բաղադրիչ մասերից: Ստորադաս մասը կարող է կազմված լինել տարբեր բնույթի լրացական միավորներից՝ նախադասություններից, որոնք թվարկվում են իբրև միասեռ անդամներ և լրացնում գերադաս մասին:

Օրինակ՝ Ես կվառեմ իմ երգերը, || Թե չբուժեն մեր վերքերը,
Թե չդառնան մեծամրմուռ Հայ սփյուռքին՝ ներգաղթի դուռ,
Թե սուրբ հացի պես չբուրեն՝ Թե ողջ ազգը տուն չբերեն,
Թե չհանեն հայոց լեզուն Մինչև Միփան, Միմ ու Մասուն,
Մինչև Արմանց, Վանանդ ու Միս, Թե չհանեն մինչև Մասիս (Հովհ.ՇԵ, 41):

Չնայած որ սովորաբար պարբերային հիմնական իմաստը արտահայտում է գերադաս մասը, այնուամենայնիվ, այն կներկայացնի թվարկվող անդամների անավարտ շարք, եթե չլինի ստորադաս մասը, որը եզրափակում, իմաստային և կառուցվածքային առումով ավարտուն է դարձնում շարահյուսական այս ուրույն կառույցը՝ միասնաբար կազմելով պարբերային:

Պարբերային ստորադաս մասը գերադասի նկատմամբ կարող է լինել նախադաս կամ հետադաս, ըստ այդմ էլ կարող է արտաբերվել *բարձրացող* կամ *իջնող* հնչերանգով:

Օրինակ՝ Եվ ես երջանիկ կլինեմ այնժամ, Եվ գուցե այնժամ ես մահը սիրեմ, ||

Երբ անմահ լինեմ, երբ հավերժանամ, Երբ գարունները ողջ թագավորեմ...(Հովհ.Շ, 9):

Երբ մանկությունս հավիտյան չվեց Թիթեռների հետ իմ թիթեռ գարնան,
Երբ մանուկ կյանքիս կոկոնից բացվեց Ծաղիկն իմ անհոգ պատանեկության, ||

Չգիտեմ ինչո՞ւ պատանի ոգիս Երանի տվեց մանուկ անցյալիս (Հովհ.ՇԵ, 24): Շարահարական (անշաղկապ) պարբերություններ: Տարածված են նաև շարահարական պարբերությունները, որոնց բնույթը հաճախ հնարավոր չէ հստակ տարրորոշել:

Օրինակ՝ Ծնվածս օրը ինձ մի հարցնի, || Հայր ծննդյան լուկ մի օր չունի,
Հայր մեռցվել, ծնվել է նորից, Մեռցվել նորից, նորից է ծնվել,
Նորից է ծնվել, մեռցվել նորից, Ծնվել է նորից, նորից մեռցվել,
Նորից մեռցվել, ծնվել է նորից (Հովհ.Շ, 59):

Ուտից գլուխ մայր էր մայրս, Հիսուսի պես սրբո բերան,

Մի տուն որք տան հայր էր մայրս, || Ա՛խ, ո՞նց տարավ մահը նրան (Հովհ.ՇՀՄ, 209):

Ինչպես տեսանք, պարբերությո՞րն առաջացել է հնագույն ժամանակներում: Պարբերության մասին հիշատակել են դեռ անտիկ հույները՝ Արիստոտելը, Դեմետրիոս և ուրիշներ, ինչպես նաև հայ մատենագիրները, սակայն հայ իրականության մեջ պարբերությո՞րն եզրույթն առաջին անգամ գործածել է Մ. Աբեղյանը: Պարբերությո՞րն բազմաբարդ նախադասություն է, դրա գործածությունն ավելի շատ զգացական երանգ է հաղորդում խոսքին և ունի ոճական արժեք. ավելի երաժշտական և արտահայտիչ է դարձնում խոսքը, իսկ իմաստային և քերականական տեսակետից այն ամբողջական և ավարտուն շարահյուսական կառույց է: Պարբերությո՞րն, լինելով խոսքը ոճավորելու անփոխարինելի միջոց, անշուշտ իր ուրույն տեղն ունի խոսքը վարպետորեն ոճավորող բանաստեղծի՝ Հովհ.Շիրազի պոեզիայում:

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Հովհ.Շ – Հովհաննես Շիրազ, Հատընտիր, Եր., 1992:

Հովհ.ՇԴ – Հովհաննես Շիրազ, Հայրոց Դանթեականը, Եր., 1990:

Հովհ.ՇԵ – Հովհաննես Շիրազ, Երկեր, Գիրք առաջին, Եր., 1981:

Հովհ.ՇՀՄ – Հովհաննես Շիրազ, Հուշարձան մայրիկիս, Եր., 1971:

Հովհ.ՇՄ – Հովհաննես Շիրազ, Միամանթոն և Խջեզարե, Եր., 1970:

ПЕРИОД , КАК ЭЛЕМЕНТ РИТОРИКИ, ЕГО ГРЕЧЕСКИЕ ИСТОКИ И ОТРАЖЕНИЕ В ПОЭЗИИ ОВ. ШИРАЗА

___ *Резюме* ___

___ *А. Мхитарян* ___

В современном представлении период – это особый стилистический вид сложного предложения, имеющий характерно большой объем. Период – важный инструмент ораторского искусства. Использование периода в речи придает ей чувственность и стилистическую ценность. С точки зрения синтаксиса период всегда делится на две части с помощью интонации, независимо от того из скольких частей он состоит синтаксически. Одна из частей периода – это ряд однородных синтаксических единиц, составляющие части которого начинаются с одного и того же связывающего слова, имеют одинаковые формы сказуемого и составляют гармоничное целое.

Периоды классифицируются: 1. По цели высказывания (повествовательное, вопросительное и т. д.), 2. По типу строения предложения (сложное, простое).

В армянской литературе мастерски и к месту использовал периоды Ов.Шираз. С их помощью он смог придать своему поэтическому слову больше лиризма, эмоциональности и пафоса.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Մխիթարյան Արմենուհի Մնացականի – ք. գ. թ., դրոշմատ, Խ. Արուսյանի անվան

Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի մայրենիի

և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն,

E-mail: mkhitaryanarmenuhi@mail.ru

Тамара МЕЛИКЯН

РОЛЬ ЛИЧНОСТИ И ПОЭТА В ИСТОРИИ: Л. ТОЛСТОЙ И Б. ПАСТЕРНАК *

Лев Толстой отрицал созидательную и положительную роль сильной личности в истории, так как, по его мнению, гуманизм, христианское милосердие и власть несовместимы. Великий писатель Л. Толстой к этому выводу, определившему его отношение к власти и государству, пришел в процессе создания исторической эпопеи “Войны и мира” и после казни народовольцев, ставшей для него весомым доказательством данного вывода.

Писатель свои исторические и философские вставки романа считал “Откровениями Толстого” и ставил некий знак равенства между своими Откровениями и Откровениями Иоанна Богослова и Исповедью Блаженного Августина. Упрекать Л.Толстого в гордыне мы не будем: масштаб его личности столь велик, что можно соглашаться или не соглашаться с ним.

Естественно, мыслитель не мог не задуматься и над тем, что способен сделать человек, вовлеченный властью в исторический процесс? Он признавал право личности, сильной личности на поступок, но считал, что власть умаляет личность, что личность во власти деградирует.

Право на поступок – это право выбора, право на свободу. Такое право имели Платон Каратаев, утешавший своих товарищей по плену, и Пьер Безухов, спасший девочку в горящей Москве.

Так же поступает в позднем рассказе Толстого “Ходынка” его герой Емельян: “равный прежде вместе со всеми вперед к гостиницам, он выходит из общего движения, спасая мальчика, попавшего под ноги толпе, и лишившуюся сознания женщину”¹. Право на любовь, на подвиг – это право человека, право, дарованное Богом, считал Л.Толстой. Но “нет права на власть, власть берется чаще всего силой, что уже далеко от гуманизма”².

В романе-эпопее “Война и мир” Л.Толстой отвергал мнение историков, полагавших, что “Общественный договор” Жан-Жака Руссо породил Великую Французскую революцию. Но могла ли проповедь Л.Толстого вызвать революцию в России?!

Проповедь Толстого имела широчайшее распространение и резонанс, но последствия ее были совсем не такими, к каким стремился писатель. В июне 1910г. Лев Толстой записал в дневнике: “Страшно сказать, но что же делать, если это так, а именно, что со всем желанием жить только для души, для Бога, перед многими и

---

* Статья в качестве доклада была представлена на международной научной конференции “Историко-культурное наследие и современность”, состоявшейся 4-6 октября 2013 г. в Гюмри.

¹ Лурье Я. Исторические воззрения Толстого и проблемы XX века. М., 1993, С. 34.

² Там же, С. 42.

многими вопросами остаешься в сомнениях, в нерешительности”³. Писатель настороженно относился ко всем революциям, равно как и к революции 1905г.

“С Россией произошла страшная катастрофа. Она ниспала в темную бездну. И многим начинает казаться, что единая и великая Россия была лишь призраком, что не было в ней подлинной реальности. Нелегко улавливается связь нашего настоящего с нашим прошлым. Слишком изменилось выражение лиц русских людей, за несколько месяцев оно сделалось неузнаваемым. При поверхностном взгляде кажется, что в России произошел небывалый по радикализму переворот. Но более углубленное и проникновенное познание должно открыть в России революционный образ старой России, духов, давно уже обнаруженных в творчестве наших великих писателей”,-писал в работе “Духи русской революции” Н.Бердяев⁴.

“Толстой не видит лица человеческого, не знает лица, он весь погружен в природный коллективизм, который представляется ему жизнью божественной. Жизнь личности не представляется ему истинной, божественной жизнью, это- ложная жизнь этого мира. Истинная, божественная жизнь есть жизнь безличная, Личность, качественность есть уже грех и зло... Толстой хотел бы последовательно искоренить все, что связано с личностью и качественностью... Толстой сумел привить русской интеллигенции ненависть ко всему исторически-индивидуальному... Толстовство в широком смысле этого слова-русская внутренняя опасность, принявшая обличье высочайшего добра”,-таков взгляд Н.Бердяева на отношение Л.Толстого к сильной личности⁵.

Парадоксальным можно считать тот факт, что правоту Л.Толстого подтверждает А. Солженицын, сосланный карающим государством сначала в тюрьму, затем на каторгу. В противовес Л.Толстому, А.Солженицын, как известно, весьма большое значение придавал роли личности, значению правильности выбора каждого конкретного человека в “узловой момент” своей судьбы и судьбы страны. По мнению А.Солженицына, от каждой личности зависит многое, а потому велика ответственность каждого за правильный выбор всего общества в узловой момент истории.

В 1945 г. В Бутырской тюрьме А. Солженицын услышал от своих сокамерников речь лейтенанта Шмидта судьям в переложении Б.Пастернака:

“Я тридцать лет вынашивал
Любовь к родном краю
И снисхожденья вашего
Не жду и не желаю”,-
И речь эта “проняла” его, ибо “так подходила к нам”⁶.

³ Толстой Л. Письма, Полное собрание сочинений, М., 1958, т. 58, С. 65.

⁴ Бердяев Н. Духи русской революции. М., АСТ, 2011, С. 78.

⁵ Там же.

⁶ Солженицын А. Архипелаг Гулаг, 1973, т. I, С. 226.

Прежде чем понять, как же Б. Пастернак относился к роли личности в истории, вчитаемся в строки книги Д. Быкова “Борис Леонидович Пастернак”: “Каждый биограф Пастернака задается вопросом: почему его все –таки не репрессировали?

На этот вопрос есть множество рациональных ответов и один иррациональный, но, кажется, единственно верный. Рациональные мы уже разбирали, и все они не универсальны: Сталин губил людей куда более популярных и несравненно более лояльных, чем Пастернак. И более смелых. И никак не менее талантливых. Не говоря уж о том, что евреев, выбравших ассимиляцию, “попутчиков”, воевавших с РАППом, и литературных знаменитостей, олицетворявших для заграницы советский либерализм и культурный ренессанс, среди арестованных тоже было довольно.

Заболоцкий был похож на провинциального бухгалтера, Мандельштам суетливостью напоминал еврейского портного. Пастернак был похож на поэта –слишком похож, как и Ахматова; этим, и только этим, можно объяснить их неприкосновенность. Обоих травили, у Ахматовой погубили двух мужей и едва не погубили сына; но взять их не смогли – потому что в крови у всех без исключения людей живет первобытный трепет перед жрецом, а у архаичных натур этот рудимент еще сильнее. Через это переступить не мог никто – даже Хрущев, которому вообще не было свойственно уважение к печатному слову. Травить – да, но уничтожать – нет. Даже Мандельштама Сталин предполагал вначале “изолировать, но сохранить”⁷.

Есть версия, что И. Сталин, как “всякий профессиональный властитель”, отлично понимал пределы своей власти и не посягал “на самые древние запреты”⁸, то есть на настоящую поэзию. Во всяком случае на мнение Б.Пастернака о роли личности в истории влияли взаимоотношения поэта с властью и властью имущими. В 1939 г., когда репрессии шли полным ходом, то есть реализовывалась мысль Толстого о власти и антигуманизме, Пастернак написал стихотворение “Глухая пора листопада”. Процитируем его:

“Глухая пора листопада.

Последних гусей косяки.

Расстраиваться не надо,

У страха глаза велики.

И белому мертвому царству,

Бросавшему мысленно в дрожь,

Я тихо шепчу: “Благодарствуй,

Ты больше, чем просят, даешь”⁹. (“Глухая пора листопада”)⁹.

⁷ Быков Д. Пастернак Б.Л., М., 2009, С. 309.

⁸ Там же.

⁹ Пастернак Б. Собрание сочинений в 5 томах, М., 1989, т. 2, С. 67.

Это стихи чрезвычайно прозрачны. В них вера в жизнь, счастливую и красивую – это обманчивая сказка с хорошим концом. Но в этой Жизни воплощено все христианство Пастернака, о котором Д. Быков пишет так: “Счастливое разрешение долгого страха и недоверия: оказывается, отчаиваться не надо! Оказывается, мир только пугает – но за поворотом нас ждут прощение, разрешение всех обид, разгадка загадок, чудесное преображение! Этот свет, доходящий из-за горизонта, пронизывает и военные стихи. “Но почему нет страха в душе моей?” Потому что есть подспудная догадка о чудесном спасении. Религия Пастернака – вера чудесно спасенного”¹⁰. Словом, “Каторга, какая благодать!”¹¹.

Однако вера в чудесное спасение невозможна без веры в единую Личность – Бога. Многие, так называемые сильные личности, по мнению Б.Пастернака, весьма сходному с мнением Л.Толстого, –это всего лишь фетиши, поскольку:

“... жизнь проходит под знаком
Клеветы столько лет,
В свете сплетни двойкой,
С жаждой смерти в ответ” (“Молодежь по записке”).

Современники Пастернака существовали в условиях советской полуподпольной веры и поневоле склонялись к бескомпромиссной диссидентской этике – вера становилась фанатичной, нерассуждающей, сектантской”¹². Такая вера была чужда Пастернаку хотя бы потому, что полуподпольная вера была огосударственной, то есть дозволенной государством, лишенным гуманизма. К официальной церкви Пастернак был холоден. Есть воспоминания о том, что он наизусть знал заупокойную службу и, присутствуя на похоронах близких ему людей, вторил священнику. Но из людей, выросших в добольшевиcтской России, мало кто не знал на память тексты церковных служб.

Можно предположить, что для Б.Пастернака религия была выходом из тупика, в который попала его страна. Поэт писал Ольге Фрейндберг 4 февраля 1941 г.: “Благодетелю нашему кажется, что до сих пор были слишком сентиментальны и пора одуматься. Петр Первый уже оказывается параллелью не подходящей. Новое увлечение, открыто исповедуемое, – Грозный, опричнина, жестокость”¹³.

В годы войны, когда государство отвело наконец свой взгляд от частной жизни граждан, можно было домыслить причины той страшной катастрофы, которая произошла в России в 1930-е гг. Никто не мог ответить, что будет завтра. Возникло ощущение странной свободы, паузы, выпадения из времени, дающей возможность отстраненно рассуждать на вечные темы.

Говоря об отношении Б. Пастернака к советской власти, Д. Баков пишет: “... все советское заслуживает у Пастернака оправдания лишь постольку, поскольку

¹⁰ Быков Д. Пастернак Б.Л., М., 2009, С. 310.

¹¹ Пастернак Б. Собрание сочинений в 5 томах, М., 1989, т. 2, С. 578.

¹² Быков Д. Пастернак Б.Л., М., 2009, С. 47.

¹³ Пастернак Б. Собрание сочинений в 5 томах, М., 1989, т. 5, С. 482.

укрепляет и помогает сохранить все русское. Прежде таким хранителем русского казался Пастернаку Сталин, но он в нем разочаровался”.

Разочарование в Сталине пришло к Пастернаку еще в середине 1930-х гг., затем Сталин казался писателю олицетворением мертвой буквы, символом догмата, а уже в “Докторе Живаго”, – символом диктатора государства и губителем всего живого и мыслящего.

ԱՆՁԻ ԵՎ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ԴԵՐՈՂ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ .
Լ.ՏՈՂԱՏՈՅ ԵՎ Բ.ՊԱՍՏԵՐՆԱԿ

— *Անփոփում* —

— *Թ. Մելիքյան* —

Լև Տոլստոյը չէր ընդունում «մեծ մարդկանց» պաշտամունքը, պնդելով, որ ուժեղ կառավարիչներն ընդամենը «պիտակ են, որոնք իրադարձություններին անվանումներ են տալիս»: Որպես քրիստոնյա՝ նա մերժում, ավելի ճիշտ՝ ժխտում էր ուժեղ անձի ստեղծարար, բացառիկ դերը պատմության մեջ, որովհետև համոզված էր, որ մարդասիրությունը, քրիստոնեական բարեսրտությունը և իշխանությունը անհամատեղելի են: Այդպես էլ՝ մեծ գրողը տագնապահույզ էր բոլոր հեղափոխությունների նկատմամբ, այդ թվում՝ և 1905թ. հեղափոխության, որը, ըստ նրա, «Ռուսաստանին զցել է մուրճ անդունդ, և շատերին սկսել է թվալ, որ միասնական և մեծ Ռուսաստանը այլևս միայն պատրանք է»:

Հասկանալու համար, թե ինչպես էր Բ. Պաստերնակը վերաբերվում պատմության մեջ ուժեղ անձի դերին, պիտի ընթերցել Դ.Բիկովի համանուն վեպի տողերը. «Պաստերնակի յուրաքանչյուր կենսագիր մտահոգված է այն հարցով, թե ինչու՞ նրան չձերբակալեցին»: Վարկած կա, որի համաձայն՝ Ստալինը, ինչպես «ամեն մի արհեստավարժ տիրակալ», ոտնձգություն չէր անում իսկական քնարերգության նկատմամբ: Ինքը՝ Պաստերնակը, գտնում է, որ հրաշքով փրկության հավատն անհնար է առանց Աստծու հավատի: Հետևաբար Լ.Տոլստոյի նման՝ Բ.Պաստերնակի համար էլ ուժեղ անձն ընդամենը ֆետիշ է:

Մեծ Հայրենականի տարիներին հաճախ այցելելով ռազմաճակատ՝ Պաստերնակը համոզվում է, որ ստալինիզմը այնքան չի օգնել, ինչքան խանգարել է պատերազմը շահելուն: Այստեղից էլ գրողի համոզմունքը. ինչը նախկինում բռնի և ստոր էր թվում, բայց պատմականորեն արդարացված, իրականում Ռուսաստանը հեռացրեց իր իսկական պատմական ուղուց:

Сведения об авторе

*Меликян Тамара Амаяковна – к. пед. н., доцент,
декан факультета иностранных языков Гюмрийского
педагогического института им. М. Налбандяна,
E-mail: tamara.melikyan@mail.ru*

Գագիկ ԽԱՉԻԿՅԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՐԺԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐ*

Անվանի գրողների փոխհարաբերությունների, համախոհ գրչակիցների հանդեպ վերաբերմունքի, նրանց ստեղծագործությունների մասին արտահայտած կարծիքների բացահայտման հետ կապված հարցերը հետաքրքիր ու կարևոր գրականագիտական թեմաներ են: Այս ասպարեզում կատարված որոնումների և ուսումնասիրությունների շնորհիվ պարզվում են գրողների աշխարհայացքի, կենսամիտությունների և գեղագիտության տարբեր կողմերի, գեղարվեստական ստեղծագործությունների հանդեպ նախասիրությունների, գրական ճաշակի մի շարք առանձնահատկությունները:

Այս հոդվածում նախևառաջ մեզ համար հետաքրքրություն են ներկայացնում գրական ու կենսական առնչությունների ու արժևորումների այն դրվագները, որոնք կապված են Ավետիս Ահարոնյանի և հայ գրողների, մտավորականների, մասնավորապես, իր ժամանակակիցներ Ավետիք Բահակյանի, Դանիել Վարուժանի, Կոստան Զարյանի հետ: Մատնանշել ենք նաև գերմանացի նշանավոր փիլիսոփա և գրող Ֆ.Նիցշեի որոշ գաղափարների ազդեցության արձագանքները ակնհայտորեն հայ արձակագրի ստեղծագործություններում:

Ա.Ահարոնյանի և Ավ.Բահակյանի միջև կայացած կենսական ու գրական շփումների առիթով ուզում ենք ասել հետևյալը: Նախ նշանակալի է եղել արդեն այն, որ 1904 թ. Ահարոնյանը, Ալեքսանդրապոլում հանդիպելով ճանաչված բանաստեղծ Ավետիք Բահակյանին, միասին գնացել են դիտելու Անիի ավերակները: Այցելության տպավորությունների մասին նա գրել է «Դեպի Անի» ուղեգրության մեջ, որը տպագրվել է «Մուրճ»-ում (այս ուղեգրության մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս մեր «Անիի ճարտարապետության արժևորումը Ավետիս Ահարոնյանի «Դեպի Անի» ուղեգրության մեջ» հոդվածը¹): Ժամանակի ճանաչված երկու հայ գրողների հետաքրքրությունների ու ստեղծագործական նախասիրությունների միջև ընդհանրություններ են դրսևորվել հատկապես հայրենիքի նվիրյալների՝ հայդուկ-ֆիդայիների Արևմտյան Հայաստանում մղած ազատագրական-պարտիզանական պայքարը, դրա մասնակիցների հերոսական անձնվիրությունն ու ողբերգական նահատակությունը գեղարվեստորեն պատկերելու, իմաստավորելու ու գովերգելու ասպարեզում:

Հայտնի է, որ 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին ցարական Ռուսաստանի տիրապետության պայմաններում հայ ազգային-ազատագրական պայքարի հետ առնչվող թեմաների արժարժումները գրականության մեջ իշխանությունների կողմից ոչ միայն չէին խրախուսվում, այլև արգելված էին: 1890-ական թվականներից սկսած՝ խիզախ հայորդիների մասին իրենց ստեղծագործությունները Ավ.Բահակյանն ու Ա.Ահարոնյանը տպագրում էին Ժնևում լույս տեսնող դաշնակցության «Դրոշակ» պաշտոնաթերթում: «Հայ-գուսան» ծածկանունով Բահակյանը թերթում լույս է ընծայում «Հայդուկի երգեր» շարքի բանաստեղծությունները: Դրանց մի մասը շուտով լայն տարածում են գտնում ժողովրդի մեջ, հետագայում վերածվում սիրված երգերի: «Դրոշակի» էջերում տպագրված բանաստեղծություններից են «Էն

* Հոդվածն իրրել գեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2013թ. հոկտեմբերի 4-6-ը կայացած «Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն» միջազգային գիտաժողովում:

¹ Տե՛ս «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտական նստաշրջանի նյութեր /Գյումրի, հոկտեմբեր 22-24/, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոն, Եր, 2010, էջ 43-48:

արծի՞ վն էր թըռավ, զընաց...»/1896/, «Ազիզ մերիկ, քեզի թողի...»/1898/, «Լուռ գիշերին մտքիս դիմաց...»/1898/, «Գըլզըլալով ջուրն է իջնում...»/1900/, «Հազար բարով հայարտ սարեր...»/1900/, «Ինձ տեղ տվեք, Միփան սարե՛ր...», «Մուրբ հայրենիքս երգել կուզեի...» և այլն: Ուսումնասիրելով ու գնահատելով մեծ բանաստեղծի վերոհիշյալ շարքը գրականագետ Ավիկ Իսահակյանը եզրակացնում է, որ իր այդ ստեղծագործություններով «Իսահակյանը դարձավ ֆիդայական պայքարի առաջին երգիչը հայ պոեզիայի պատմության մեջ»²:

Եվ ասեա 1898 թվականից Շվեյցարիայի Լոզան քաղաքի համալսարանում սովորող Ավետիս Ահարոնյանի (հիմնականում արձակ ստեղծագործություններից բաղկացած) «Ազատության ճանապարհին» շարքի երկերը ևս այդ տարիներին տպագրվում են «Դրոշակի» էջերում: Ֆիդայական պայքարը պատկերելու գործում նրան խրախուսել էր պարբերականի խմբագիր, ՀՅԴ առաջնորդ Ք.Միքայելյանը: Վերջինս նաև հայդուկների՝ իրեն գրած նամակներն ու այլ վավերական նյութեր էր տրամադրում Ահարոնյանին: Այս շարքը նույն վերնագրով, առանձին գրքով 1906 թվականին տպագրվում է Թիֆլիսում: Ժողովածուի պատմվածքներում, այլաբանական, քնարական, հրապարակախոսական տարրեր պարունակող պատումներում Ահարոնյանը հրատապորեն արձագանքում էր Արևմտյան Հայաստանում ընթացող իրադարձություններին: Նա գեղարվեստորեն վերստեղծում էր ֆիդայական պայքարի զանազան հերոսական ու ողբերգական դրվագները, ներկայացնում հայ գեղջուկների ընդվզումը թուրք ու քուրդ բարբարոսների դեմ (Խայր», «Արտը» և այլն): Պատմվածքներում ընդգծվում է ֆիդայական-պարտիզանական կռիվներում հայդուկապետերի ու հայդուկների մարտավարության կազմակերպված բնույթը, միաժամանակ, ռեալիստական ու ռոմանտիկական գրական հնարաններով ու խտացումներով գեղարվեստորեն բացահայտվում են շարքային հայդուկների բարոյահոգեբանական բարդույթները («Լուսաբացին», «Կովի դաշտում»): Ֆիդայական պայքարին յուրովի են մասնակցում կանայք ու պատանիները, որոնք աչքի են ընկնում հայդուկներին արժանի խիզախությամբ, համարձակությամբ («Հազրեն», «Ջավոն», «Վազրիկ»): Իր այս ստեղծագործությունները գրելիս ու հրապարակելիս արձակագիրն առաջնորդվում էր օտար տերությունների տիրապետության տակ գտնվող իր ժողովրդին բարոյահոգեբանական նեցուկներ ստեղծելու և ազատագրական պայքարի ջիղը չթուլացնելու սկզբունքով: Այստեղ նկատենք նաև, որ նա իր ստեղծագործական գործունեության ընթացքում ազդակներ էր ստանում թե՛ հայ դասական գրողների (Ռ.Պատկանյան, Բաֆֆի) ավանդած, թե՛ Ք.Միքայելյանի արժարժած ազգային-ազատագրական պայքարի և թե՛ հզոր անհատի ու ճակատագրի ընդդիմանալու մասին գերմանացի հանրաճանաչ փիլիսոփա ու գրող Ֆ.Նիցցեի ժամանակին լայն տարածում ստացած գաղափարներից:

Իր թեմատիկայով Ա.Ահարոնյանի «Ազատության ճանապարհին» ժողովածուն ևս նորություն էր: Գաղափարական ու գեղարվեստական արժանիքներով այս գրքում զետեղված ստեղծագործությունները նշանակալի էին ոչ միայն գրողի գրական ժառանգության մեջ, այլև ըստ էության թուրք և քուրդ բարբարոսների դեմ կազմակերպված ֆիդայական պայքարը պատկերող հայ գեղարվեստական արձակի ակունքում են կանգնած: Ա.Ահարոնյանն էլ, փաստորեն, հայ գրականության մեջ առաջին անգամ պատմվածքի ժանրում պատկերեց 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ

² *Իսահակյան Ա., Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծությունը, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 2003, 3, էջ 49:*

դարի սկզբի հայ հայդուկ-ֆիդայիների պայքարը Արևմտյան Հայաստանի գավառներում:

Հայտնի է, որ Ա.Ահարոնյանն ստեղծագործել է հիմնականում նեոռոմանտիզմի մեթոդով: Մեր կարծիքով, գրականագետ Ա.Շղիագարյանը հիմքեր ունի կարծելու, որ ազգային պայքարի, քաղաքական ռոմանտիզմի, անհատի ազատության մասին գաղափարների գեղարվեստական ինքնատիպ դրսևորումները Ավ. Իսահակյանի ստեղծագործություններում «իրավունք են տալիս խոսել Իսահակյանի նեոռոմանտիզմի մասին»³: Այս հանգամանքը մղում է գաղափարագեղարվեստական նախասիրությունների ասպարեզում հոգեհարազատության այլ դրսևորումներ ևս տեսնել նրանց ստեղծագործությունների մեջ: Այսպես, օրինակ, մենք ուշագրավ առնչություններ ենք նկատել նաև Ահարոնյանի «Օովր» /1908/ արձակ պոեմի և Ավ.Իսահակյանի հանրահայտ «Աբու-Լալա Մահարի» /1908-1909/ պոեմի թեմատիկ-գաղափարական արձարձումների միջև: Կյանքում եղած մարդկային անհատական ու հասարակական բազմատեսակ արատների ու մեղքերի դեմ ընդվզող անհատի, գաղափարական հերոսի բնավորության գծեր ունեցող կերպարներ են և՛ Ահարոնյանի՝ Եվրոպայում կրթված անանուն երիտասարդ հերոսը, և՛ Աբու-Լալա Մահարին:

Հայրենիքի ծանր վիճակը, նրանում իշխող անարդարությունները, հասարակ ժողովրդի, ազնիվ ու աշխատասեր մարդկանց տառապանքը երկու գրողներին էլ մղել են այդ ամենը տեսնել համաշխարհային չարիքի ու արժեքների աղճատումների հետ ունեցած ընդհանրությունների մեջ: Եթե Իսահակյանի հերոսը կյանքում, այնուամենայնիվ, տեսնում էր դրական արժեքներ (բնության գեղեցկությունը, մայրական սերը, ռոմանտիկ բանաստեղծի ընկալումները), ապա Ահարոնյանի հերոսը կարծում էր, որ երկրի վրա ապրող մարդկության այս տեսակը չի արդարացնում իրեն: Ժխտելու համար արատների մեջ թաղված ողջ մարդկության գոյությունը և արտահայտելու համար կատարյալ մարդկային հասարակության մասին իր երազանքը՝ արձակ պոեմում հեղինակն օգտագործել է ջրհեղեղի արքետիպի մասին պատկերացումը: Այդ նպատակով էլ նա իր երկն ավարտում է «Ջրհեղեղ՝ առանց տապանի...»⁴ արտահայտությամբ: Այսինքն՝ ինչպես որ Աստվածաշնչում մարդկությունն իր մեղքերի համար ջրհեղեղով է պատժվել, պոեմի հերոսը ցանկանում է մի անգամ ևս մարդկությանը պատժել նույն կերպ, սակայն առաց որևէ փրկության միջոցի:

Այս ստեղծագործությունները, ինչպես նաև այլ երկեր նկատի ունենալով, կարելի է ասել, որ թե՛ Իսահակյանի և թե՛ Ահարոնյանի աշխարհայացքի ու գեղարվեստական մտածողության վրա նկատելի ազդեցություն են գործել Ֆ.Նիցշեի գաղափարները, մասնավորապես նրա «Այսպես խոսեց Ջրադաշտը» երկը: Ավ.Իսահակյանի ու Ֆ.Նիցշեի հայացքների առնչությունների մասին շատ է գրվել, մինչդեռ Ա.Ահարոնյանի և Ֆ.Նիցշեի կապակցությամբ թեման ուրիշների կողմից խորությամբ չի արծարծվել: Այստեղ պարզապես ուզում ենք նշել հետևյալը. եթե իր արձակ պոեմում քննադատելով կենսական զանազան երևույթները՝ Նիցշեն առաջադրում է գերմարդու իդեալը, ապա նեոռոմանտիկ Ահարոնյանը ավելի է սրում մարդկության մեղքերի համար նրան պատժելու թեման: Եվ անհա նրա «Օովր» անանուն հերոսը, մաքսիմալիստական պատկերացումների դիտակետից մարդու գոյություն ունեցող տեսակը ժխտելով, հաստատում էր իր նեոռոմանտի-

³ Շղիագարյան Ա., 20-րդ դարի հայ գրականություն, դեմքեր և խնդիրներ, Եր., 2002, էջ 78:

⁴ Ահարոնյան Ա., Ժողովածու երկերի, Բնասոն, 1948, հ. 6, էջ 352:

կական իդեալի անհասանելիությունը՝ յուրովի արտահայտելով վախճանաբանական այն զգացողությունները, որոնք դրսևորվում էին գրողների ստեղծագործություններում շրջադարձային ժամանակաշրջաններում:

Գրական առնչությունների և արժևորումների տեսանկյունից նշանակալի շփման եզրեր ու հոգեկցություն է նկատելի նաև Ավետիս Ահարոնյանի և Դանիել Վարուժանի միջև: Ի տարբերություն Ահարոնյանին «լակն» ու հոռետես գրող համարողների՝ Դ.Վարուժանի համար նա առավել նշանակալի էր իբրև ազատագրական պայքարի երգիչ, ինչպես բանաստեղծն է արտահայտվել՝ պայքարի առաքյալ: 1909 թ. Թիֆլիսի Մետեխի բանտում Ահարոնյանի բանտարկվելու կապակցությամբ Վարուժանը գրում է «Պատգամավորներս» բանաստեղծությունը, որն ուներ «Ա.Ահարոնյանին» ընծայականը⁵: 1910թ. «Ազատամարտում» առաջին անգամ տպագրված այս բանաստեղծության մեջ, իրեն բնորոշ պատկերավորությամբ Վարուժանը բանտարկված գրողին հուսադրել է, գոտեպնդել՝ գրելով.

Ա՛խ, գընա՛, ծիծա՛ռ, երգը կըսուցիդ:

Միայնության մեջ մեծ Եղբայր մ՛ ունինք մենք հոն կալանված.

Թեզաններն ի վար կը հոսեն թոքերն արյուն մ՛ անձնուրաց,

Հաց մ՛են դրեր իր քով, մոխիրո՛վ թըրուն, դառնահամ բըլիթ,

Եվ կուժ մ՛ որուն մեջ ծրռած կ՛ արտասվեն մողեզներ դեղին:

Ծիծա՛ռ, շող մը տար լուսնեն՝ որ օծե բիբերն անժըպիտ,

Երգ մ՛որ ըսփոփե հոգին՝ ուր տրոփեց հողը մայր Երկրին:

Ա՛խ, գընա՛, ծիծա՛ռ, համբույրըս կտուցիդ:

Այլ այնտեղ Պայքարն Առաքյալ մ՛ ունի բանտի մեջ կրանիթ.

Թներովդ հուժկու գա՛րկ, փըշրե՛ խախսամն իր լուսամուտին,

Եվ շանթը կտուցիդ՝ Հույսն երգե՛՛ թառած իր ուսին վրճիս:

Ըսե՛ թե շուտով մենք պիտի կանգնենք արձանն իր փառքին:

Ա՛խ, գընա՛, բազե՛, դափնի՛ մը կտուցիդ ⁶:

Հիշարժան է նաև այն, որ բանաստեղծն իր ավելի վաղ լույս տեսած «Ցեղին սիրտը»/1909/ ժողովածուի «Դյուցազնավեպեր» բաժնի «Հովիվը» պոեմը ևս ընծայագրել է Ա.Ահարոնյանին⁷: Ակներն է, որ Վարուժանը այս ստեղծագործության և, ընդհանրապես, ազգային-ազատագրական պայքարի ոգին արծարծելու իր նախասիրության ու Ահարոնյանի հայդուկների կռիվները պատկերող երկերում արտահայտված համանման գաղափարների ու կերպարների հոգեհարազատությունը նկատի ուներ: Եվ իրոք, Վարուժանի պոեմի քնարական հերոսի /հեղինակի/ պապը սպիտակափառ, սակայն առնական ու պարթև հովիվ է: Նրա հոգին ընդվզում է՝ տեսնելով թուրքերի կատարած ավերածությունն ու ջարդը հայրենի գյուղում: Նա ցանկանում է զենք վերցնել, բարձրանալ լեռները և կովել թուրք բարբարոսների դեմ:

Ես լեռ կ'ելլեմ. ա՛լ կուզեմ ըլլալ հովիվ գայլերու.

Ժանիքի դեմ ես ժանիք, թաթի դեմ թաթ վրիժառու.

Թող այդ թուրքերը գիտնան՝ որ խաշնարածն այս երկրին

⁵ Տե՛ս *Վարուժան Դ.*, *Երկերի լիակատար ժողովածու, 3 հատորով*, հ.2, Եր., 1986, էջ116:

⁶ *Նույն տեղում*, էջ 116-118:

⁷ Տե՛ս *Վարուժան Դ.*, *Երկերի լիակատար ժողովածու, 3 հատորով*, հ.1, Եր., 1986, էջ 204:

Պիտ: չըթողու որ հանգիստ ուտեն խըլած ոսկորնին⁸:

Այստեղ նկատենք, որ խորհրդային տարիներին մեծ բանաստեղծի երկերի մասսայական հրատարակություններում վերոհիշյալ ստեղծագործությունների «Ա.Ահարոնյանին» ընծայականները հրատարակիչները միտումնավոր կերպով չեն պահպանել: Ա.Ահարոնյանի անվան առաջին տառը և ազգանունը տպագրվել են միայն Դ.Վարուժանի՝ 1986 թվականին Երևանում լույս տեսած գիտական կամ ակադեմիական հրատարակության 1-ին և 2-րդ հատորներում զետեղված վերոհիշյալ ստեղծագործություններին կից: Այս ամենից բացի, Դ.Վարուժանին հետաքրքրել է նաև Ա.Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտ» դրաման: Դեռևս Սեբաստիայում ուսուցիչ աշխատելիս «Վարուժանի ղեկավարությամբ մի խումբ օրիորդներ ներկայացնում են Ավետիս Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտը»՝ ի նպաստ Գորգի բանվորուհիների միության: Ներկայացումից առաջ Վարուժանը հանդես է գալիս բանախոսությամբ /չի պահպանվել/»⁹:

Ավետիս Ահարոնյանին է նվիրված նաև Կոստան Զարյանի «Տատրագոմի հարսը», պոեմը: Այն առաջին անգամ տպագրվել է Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում 1930 թվականին (նույն թվականին Բոստոնում տպագրվել է առանձին գրքով) «Նվեր՝ Ա.Ահարոնյանին» ընծայագրով¹⁰, որը ևս խորհրդային տարիներին Երևանում տպագրված պոեմի երկու հրատարակությունների վրա միտումնավոր կերպով չի պահպանվել: Ինչևէ, կարելի է ասել, որ Կոստան Զարյանը և Ավետիս Ահարոնյանը մտերիմներ են եղել, գրական համախոհներ: Մենք չգիտենք, թե ուղղակիորեն ինչն է Կ.Զարյանի համար շարժառիթ հանդիսացել պոեմը Ա.Ահարոնյանին նվիրելու համար: Կարող ենք ենթադրել միայն, որ դրա համար թերևս նախադրյալ են հանդիսացել գրական ճաշակների ու գեղագիտական-գաղափարական հետաքրքրությունների մի քանի ընդհանուր կողմերը: Իսկ ավելի որոշակի այն, որ Ա.Ահարոնյանի նախասիրությունները հաճախ ու տևականորեն են սևեռվել Արևմտյան Հայաստանում հայ ֆիդայի-հայդուկների մղած ազատագրական կռիվների գեղարվեստական պատկերման վրա: Դրա հայտնի ապացույցը, ինչպես արդեն նշել ենք, նրա «Ազատության ճանապարհին»/1906/ նշանավոր ժողովածուն է, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ գեղարվեստական ստեղծագործություններ: Կ.Զարյանի համար թերևս սրտամոտ են եղել Ա.Ահարոնյանի ոչ միայն հետաքրքրությունն արևմտահայության ճակատագրի ու ազատագրական պայքարի նկատմամբ, այլև հայ մարդու կերպարը հոգեբանական ու գեղագիտական նրբերանգներով պատկերելու կարողությունները, մասնավորապես հայդուկի՝ որպես գրական հերոսի կյանքն ու ներաշխարհը իրատեսական ու ռոմանտիկական հայեցակետերից զննելու ունակությունը:

Կ.Զարյանի պոեմը լույս տեսնելուց հետո ընթերցողների ու ժամանակի քննադատների որոշ շրջաններում տարբեր մեկնաբանությունների տեղիք տվեց: Ոմանք կարդացել և համակողմանիորեն չէին ընկալել պոեմում նկարագրվածը, ոմանք կարծում էին, որ հեղինակն իր չտեսած և չճանաչած միջավայրն ու մարդկանց է նկարագրել, ուստի պատկերվածը չէր կարող ճշմարտացի լինել, իսկ ոմանց էլ անհամոզիչ էր թվացել հատկապես գլխավոր հերոսուհու՝ Սանայի կերպարը: Եվ, սհա, պոեմի ընթերցման տպավորության ու այն ըմբռնելու մասին իր

⁸ Տե՛ս Վարուժան Դ., Երկերի լիակատար ժողովածու, 3 հատորով, հ.1, Եր., 1986, էջ 211:

⁹ Զարյան Ա., Դանիել Վարուժանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն, Եր., 1984, էջ 154:

¹⁰ Զարյան Կ., Տատրագոմի հարսը: Նվեր՝ Ա.Ահարոնյանին, Բոստոն, «Հայրենիք», 1930, թիվ 6, էջ 1-44:

պատկերացումների ինքնատիպ բացահայտմամբ նույն ամսագրի էջերում «Կոստան Չարյան, «Տատրագովի հարսը» վերնագրով հոդվածաշարով հանդես է գալիս Ա.Ահարոնյանը: «Գրելիքս քննադատություն չէ,-նշել է նա,-այլ գրական նախապաշարումներից և նախասիրություններից ազատ մի ընթերցողի խոհեր և զգացումներ»¹¹: Թվում է՝ իր գրական բարեկամին բարոյապես վարձահատույց լինելուց բացի, Ա.Ահարոնյանը ցանկացել է նաև պոեմն իր գեղարվեստական առանձնահատկություններով ու բովանդակությամբ հասկանալի դարձնել այն ընթերցողի համար, որը, ինչպես ինքն է նշել նույն հոդվածում, կարդացել ու չի հասկացել: Եվ, իրոք, հոդվածաշարը գրված է այնքան անմիջականորեն, որ Ահարոնյան քննադատին ասես տեսնում ենք և՛ ընթերցելիս, և՛ մեկնաբանելիս, և՛ ընթերցողի հետ զրուցելու ընթացքում տպավորություններ արտահայտելիս ու խորհրդածելիս: Նման համադրական եղանակով գրական երկը վերլուծելու այս ուրույն մոտեցումը պայմանավորված էր թերևս նրանով, որ մեկնաբանողը եվրոպական կրթությամբ, ճանաչված նշանավոր հայ գրող էր, իսկ այս ուղղությամբ նրա կատարած փորձը՝ հաջողված: Բացի այդ, նա գրական-քննադատական հոդվածներ գրելու իր ձիրքը արդեն անցյալում էր բացահայտել:

Մեկնաբանելով պոեմը՝ Ա.Ահարոնյանն արժևորում է նախ Կ.Չարյանի կողմից թեմայի մշակման ինքնատիպությունը: Շեշտվում է, որ պոեմի հեղինակը խորհրդապաշտ է և «ոյուցազներգակ», այսինքն՝ կյանքի հերոսական կողմերը գեղակերտող: Ու այս ամենը համադրելով՝ կարողացել է ազգային /Մասունի/ կենցաղին բնորոշ տարրերի պատկերմամբ ներկայացնել իրականն ու գեղարվեստական հնարանքով ստեղծվածը, սովորականն ու արտասովորը, ի վերջո անհատի ու միջավայրի բախումը: Ինչպես հոդվածագիրն է ընդգծում. «Միաժամանակ մարդ էակը ապրելու, տենչալու, սեր և արև վայելելու իր անհեղի իրավունքով բարձրանում է մինչև աստղերը և աստվածների հետ հաշվի նստում:

«Ես սիրեցի, մե՞ դք է սիրել»...

Հին բախումն է այս անհատականության և հասարակական կազմակերպված զանգվածի»¹²: Չխորանալով մանրամասների մեջ՝ այստեղ նկատենք միայն, որ Ահարոնյան քննադատը, վերլուծելով գլխավոր հերոսների՝ Մանայի ու Հովանի կերպարները, միանշանակ կերպով Մանային դավաճան չի համարում, ինչպես հետո հայդուկի կնոջը բնութագրում են Ա.Չոպանյանն ու Գ. Սևանը: Ահարոնյանի պատկերացմամբ սուլթանական Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայ բնակչության բազում ներկայացուցիչների նման հերթական զոհեր են երկուսն էլ թե՛ հայդուկ Հովանը և թե՛ նրա կինը: Պոեմի գաղափարական բովանդակության նման մեկնաբանությունն ավելի է մերձենում պոեմի արդի ընկալումներին:

Այսպիսով՝ վերոհիշյալ հայ գրողների՝ 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին իրենց ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ դրսևորած մտահոգությունը, հատկապես խիզախ հայդուկների՝ ֆիդայի-հայդուկների ազատագրական պայքարը պատկերելու ձգտումը ուրույն հոգեհարազատություն է ի հայտ բերել նրանց տարբեր ժանրերով գրված ստեղծագործություններում: Ուշագրավն այն է, որ նրանց երկերի կերպարների ազատասիրությունն ու հերոսությունը պատկերված են գեղարվեստական ինքնատիպությամբ, հոգեբանական բազմերանգությամբ: Կարծում ենք, որ Ավ.Իսահակյանի, Դ.Վարուժանի, Կ.Չարյանի Ավ.Ահարոնյանի միջև գրական վերոհիշյալ առնչությունների ու արժևորումների բացահայտումն ու մեկնա-

¹¹ *Ահարոնյան Ա.*, *Կոստան Չարյան, «Տատրագովի հարսը», Բոստոն, «Հայրենիք», 1930, թիվ 10, 2-րդ մաս, էջ 109:*

¹² *Նույն տեղում, էջ 110:*

բանությունը ուշագրավ գրական իրողություններ են: Մեր զեկուցման մեջ նորություն են հատկապես Ա.Ահարոնյանի և նրա գրավոր ժառանգության հետ կապված գրական երևույթների արձարծումները:

ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ И ОЦЕНКИ

___ *Резюме* ___

___ *Г. Хачикян* ___

В статье трактовались литературные связи и оценка тех эпизодов, которые связаны с А.Агароняном, армянскими писателями, интеллигенцией, в частности, с его современниками А.Исаакяном, Д.Варужаном, К.Заряном. А также подчеркнуто влияние идей знаменитого немецкого философа и писателя Ф.Ницше на творчество выдающегося армянского прозаика. Тематика и идеи сочинений вышеупомянутых писателей-значительные литературно-исторические явления в армянской литературе 20-ого века. Новизна связана особенно с трактовкой письменного наследия А.Агароняна.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Խաչիկյան Գագիկ Վահենի - ք.գ.դ., դոցենտ, Գրումբու

Մ. Նալբանդյանի անվան պետական մանկավարժական

ինստիտուտի հայ գրականության և լրագրության ամբիոնի վարիչ,

E-mail: gagikkhachikyan@gmail.ru

ԵՐԿՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԴԵՐՆ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ազգային ինքնությունը, ինչպես և ինքնության մյուս ձևերը, ձևավորվում են հիմնականում տարերայնորեն անձի սոցիալականացման գործընթացների արդյունքում, մինևույն ժամանակ կոնկրետ էթնիկ ընդհանրության պատկանելու գիտակցումը դառնում է մարդու հանրային էության առաջնային դրսևորումներից մեկը: Մշակույթի զարգացման որոշակի փուլում ազգային ինքնությունը մատնանշող առանձնահատկությունները կարևոր են դառնում ոչ միայն ինքնաճանաչման, այլև աշխարհի հետ փոխհարաբերությունների կառուցման պարագայում:

Հայոց ինքնության ձևավորման գործում մեծ նշանակություն ունի ազգային հոգևոր և նյութական մշակույթների ամբողջության ընկալումն ու դրա գիտակցված յուրացումը: Սա ուղղակիորեն պայմանավորված է մեր հանրության մաս կազմող յուրաքանչյուր անհատին իր հնարավորությունների չափով հասու ազգային արժեքների, սկզբունքների, նպատակների, ձգտումների, պատմական հիշողության, բարոյական նորմերի, հասարակական վարքագծի, ավանդական պահվածքի, զբաղմունքի և էթնիկական այլ առանձնահատկությունների ընդունման, գիտակցման և իրացման աստիճանով:¹ Երբ որևէ մեկն ասում է. «Ես հայ եմ», ապա դա նշանակում է, որ նա գիտակցում է իր ազգային պատկանելությունը, ընկալում, որ այն իր մի շարք առանձնահատկություններով տարբերվում է մյուսներից, և ինքն էլ նրա ամրամներից (էթնոկիրներից) մեկն է: Անձի էթնիկական «ես»-ը ձևավորվում է կոնկրետ էթնոսին իր ինքնանույնականացման արդյունքում:² Ինչից հետո նա կարող է այս կամ այն չափով ընկալել և մեկնաբանել նաև «Ես հայ եմ» դատողության բովանդակությունը և թվարկել հայ էթնիկականության հոգեբանական մի շարք գծեր:³

Ինչպես էթնոսը, էթնիկական ինքնագիտակցությունն աստիճանական զարգացման արդյունքում տեղայնականից (լոկալից) վերաճում է համազգայինի:⁴

Էթնիկական ինքնագիտակցության և ինքնության բաղկացուցիչն են ներէթնիկական ինքնագիտակցությունը և ինքնությունը: Այդպես. «Ես հայ եմ» ազգային ինքնագիտակցության համար երբեմն էական են նաև դրա բաղկացուցիչ մասերը. «Ես լռեցի եմ, գյումրեցի եմ, սյունեցի եմ, արցախցի եմ» և այլն: Ըստ որում, այսօր այդ ինքնագիտակցության ձևավորումը կապված է ոչ միայն և ոչ այդքան ծննդավայրի գաղափարի հետ:

Հայոց ինքնության հավաքական պատկերի ձևավորման գործում որոշակի դեր ունի նաև ներէթնիկական ինքնության գործոնը, որն առարկայորեն արտահայտվում է «Ես .... ցի եմ» ինքնագիտակցությամբ: Այս խնդրի մատուցման որոշակի պատկերացումների ձևավորման գործը իրենց վրա են վերցնում երկրագիտական թանգարանները, այդ թվում նաև մարզային այն թանգարանները, որոնց

¹ *Мазур Е. Идентичность: сознание – самосознание – образ я. Университетские исследования, 2010 տև. և www.uresearch.psu.ru/files/articles/179_26524.doc*

² *Ուլախյան Ա. ՕսնոՎԵՏՆՈՍԻԿՈԼՈԳԻԱ, Երեւան, 2003, Շ. 308.*

³ *Նալչաձյան Ա., Ինչ է էթնիկական ինքնությունը, տև. և www.article.diplomat.am/publ/authors/albert_nalchajyan/*

⁴ *Ուլախյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 327-328:*

հավաքածուն և ցուցադրությունը ներկայացնում են տեղի բնակչության պատմությունը, կենցաղն ու մշակույթը:

Հայոց ավանդական կենցաղի և մշակույթի հավաքական կերպարը ներկայացնում են Հայաստանի պատմության⁵, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության⁶ (նկ. 1), Հայաստանի ժողովրդական արվեստի⁷ (նկ. 2) թանգարանների ցուցադրությունները: Նշված թանգարանների գործառույթներից ելնելով՝ դրանցում միայն ընդհանուր գծերով է անդրադարձ կատարվում տարբեր պատմաազգագրական շրջանների կենցաղի ու մշակույթի առանձնահատկություններին, շեշտադրումները գերազանցապես արվում են ընդհանրությունների վերաբերյալ: Պատմաազգագրական որոշակի շրջանի մշակութային ժառանգության խնդիրները մանրամասն ու խորությամբ ներկայացնելու հնարավորություն ունեն երկրագիտական թանգարանները: Ցավոք, այսօր երկրագիտական թանգարանների գործունեությունը շատ սահմանափակ է:

Երկրագիտական թանգարանների մարզային գերատեսչության ենթակայության տեղափոխելը, թվում է, թե պետք է նպաստեր դրանց զարգացմանը: Մակայն իրականում գիտական ցուցադրությունները և սիստեմավորված հավաքածուները միջոցների և մասնագետների բացակայության պատճառով տուժեցին. հավաքածուները կա՛մ չեն համալրվել, կա՛մ համալրվել են պատահական գտածոներով և նվիրատվություններով, իսկ ցուցադրություններում կատարվել են անհիմն համալրումներ: Օրինակ՝ Բերդի պատմության և կենցաղի թանգարանի (նկ. 3) հաջողված և գիտականորեն հիմնավորված ցուցադրությունն այսօր խախտված է հիմնական ցուցադրության բովանդակությանն ու տրամաբանությանը չհամապատասխանող այլաբնույթ հավելումներով, իսկ հավաքածուն համալրված է հիմնական թեմային չառնչվող նյութերով, որոնք նույնիսկ չեն ենթարկվել թանգարանային առարկաների համար պարտադիր հաշվառման:

Երկրագիտական թանգարանների գերակշիռ մասի հավաքածուները ձևավորվել են անցյալ դարի կեսին, հարուստ և բազմազան են, սակայն առայժմ տիպաբանված, ուսումնասիրված ու գիտականորեն ներկայացված չեն: Հավաքածուները հիմնականում ձևավորվել են պատահական գտածոների, բնակչության շրջանում իրականացված տարերային, ոչ նպատակային հավաքչական աշխատանքների և մասամբ նաև նվիրատվությունների արդյունքում: Բացառություն են կազմում այն մարզերի (Շիրակ,⁸ Վայոց ձոր,⁹ Գեղարքունիք¹⁰) երկրագիտական թանգարանները, որոնց հավաքածուների մեջ թեև ոչ ամբողջական, այնուամենայնիվ ընդգրկված են տարածաշրջանի հնագիտական, ազգագրական և ընդհանրապես պատմագիտական բնույթի գիտագործնական հետազոտությունների արդյունքներն ու նյութական արժեքները:

Այս առումով, ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունում գործող երկրագիտական թանգարաններում առկա ցուցադրությունները, ըստ իրենց բո-

⁵ Հայաստանի թանգարանները, Ուղեցույց, Եր., 2002, էջ 6, տե՛ս նաև <http://www.historymuseum.am>

⁶ Նույն տեղում, էջ 29:

⁷ Նույն տեղում, էջ 15:

⁸ Հայաստանի թանգարանները, Ուղեցույց, Եր., 2002, էջ 47, տե՛ս նաև <http://www.shirakmuseum.am>

⁹ Նույն տեղում, էջ 55:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 35:

վանդակային ծանրաբեռնվածության և դիզայներական ձևավորման, պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի.

ա) ցուցադրություններ, որոնք ժամանակին եղել են հաջողված, սակայն այսօր ժամանակավրեպ են ու ոչ արդիական: Այդպիսիք են, մեր կարծիքով, Գեղարքունիքի (նկ. 4), Բերդի պատմության և կենցաղի, Մխիթանի Ն. Ադունցի անվան պատմության¹¹ (նկ. 5), Էջմիածնի¹², Հրազդանի¹³ (նկ. 6), Գորիսի¹⁴ (նկ. 7) երկրագիտական թանգարանների ցուցադրությունները:

բ) ցուցադրություններ, որոնց ապամոնտաժումից հետո նորերը տարիներ շարունակ չեն արվել: Այդպիսիք են Շիրակի, Վանաձորում գտնվող Լոռի-Փամբակի (նկ. 8)¹⁵, Եղեգնաձորի, Դիլիջանի¹⁶ երկրագիտական թանգարանները: Պետք է ավելացնել, որ պատմամշակութային ուրույն դեմք ունեցող մի շարք տարածքներ ու բնակավայրեր (Իջևան, Ստեփանավան, Արթիկ, Մեղրի) ընդհանրապես զուրկ են նման թանգարաններից:

Երևույթն ավելի հանգամանակի ներկայացնելու համար անդրադառնանք նախկին «Հառիճ» պատմահնագիտական թանգարանին ու նրա ուշագրավ հավաքածուին: Թանգարանի հնագիտական նյութերի գերակշիռ մասն արդյունք է պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ. Տ. Խաչատրյանի 1969–1979 թթ. և պատմ. գիտ. թեկնածու Ֆ. Բարսեղյանի 1980-ական թթ. ղեկավարած հնագիտական արշավախմբերի բեղուն գործունեության: Ազգագրական հավաքածուի ձևավորումն սկսվել էր թանգարանի կազմավորման օրվանից (1979 թ.) աշխատակիցների հավաքչական գործունեության արդյունքում գնումների և նվիրատվությունների շնորհիվ: Հավաքածուն համարվել է ազգագրական, դրամագիտական, ինչպես նաև գյուղի պատմությանը վերաբերող փաստավավերագրական նյութերով: Փոքրաթիվ, բայց ուշագրավ է դրամագիտության հավաքածուն (112 առարկա), որի կազմում են ինչպես թղթադրամներ, այնպես էլ մետաղադրամներ: Գյուղի կենցաղին ու մշակույթին նվիրված առարկաների հավաքածուն կարելի է բաժանել ևս մի քանի ենթաբաժինների՝ գործվածք (92), կենցաղային առարկաներ՝ (388), փաստաթղթեր (85), գեղանկար (22): Հետաքրքրություն և արժեք է ներկայացնում թանկարժեք մետաղի ֆունդը՝ արծաթից պատրաստված 3 գոտի, 11 մետաղադրամ, 7 շքանշան և այլն:

Թանգարանը 1979 թ. գործում էր ներկայիս ՀՀ Շիրակի մարզի Հառիճ գյուղում: Այն, ըստ էության, իրականացնում էր երկրագիտական թանգարանի գործառույթներ: ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1990 թ. օգոստոսի 9-ի թիվ 550 որոշմամբ թանգարանը լուծարվեց: Հավաքածուն ժամանակավոր, իսկ հետագայում մշտական պահպանության հանձնվեց ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ին:

Հատկանշական է, որ յուրաքանչյուր երկարագիտական, այդ թվում «Հառիճ» պատմահնագիտական թանգարանում՝ փոքրաթիվ, բայց արժեքավոր են խորհրդային շրջանին վերաբերող փաստավավերագրական նյութերը (անվանի

¹¹ Հայաստանի թանգարանները, Ուղեցույց, Եր., 2002, էջ 50, տե՛ս նաև <http://www.shirakmuseum.am>

¹² Նույն տեղում, էջ 31:

¹³ Նույն տեղում, էջ 43:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 51:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 38:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 59:

մարդկանց անձնական իրեր, շքանշաններ, պատվոգրեր, լուսանկարներ և այլն), որոնք սկսել են հավաքվել ոչ այնքան վաղուց և համալրվել են պատահական նվիրատվություններով: Այսօր, առաջին հայացքից ոչ այնքան էական ու կարևոր թվացող այդ նյութերը, վաղը տարածաշրջանի պատմաշակութային կոնկրետ ժամանակահատվածի կարևոր սկզբնաղբյուրներ են դառնալու:

Ազգային ինքնագիտակցության և ինքնության ձևավորման գործում երկրագիտական թանգարաններն ունեն գործունեության ևս մեկ կարևոր ոլորտ: Դա պատմական հիշողությունը վերականգնելու, վերարտադրելու և արթուն պահելու առաջնային և եզակի խնդիրն է: Հոգեբանորեն ամուր էթնոսի առանձին խմբերը, ճակատագրի բերումով ապրելով տարբեր երկրներում, երկար ժամանակ պահպանում են իրենց էթնիկական ինքնությունը, լեզուն և ընդհանուր այլ տարրեր:¹⁷ Այսպես օրինակ, ներկայիս Հայաստանի շատ շրջաններում բնակվող մարդկանց մի որոշակի մասի նախնիները տեղում հաստատել են XIX – XX դդ., մեր ժողովրդի համար աղետալի իրադարձություններից հետո՝ իրենց հետ բերելով Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառների բարբառները, կենսակերպը, վարքագիծը, սովորություններն ու այլ առանձնահատկություններ: Այսպես, ներկայիս Գավառում բնակվում են Բայազետից, Մարտունիում՝ Ալաշկերտից, Ապարանում՝ Մուշից, Թալինում՝ Սասունից, Վայոց ձորում՝ Պարսկահայքից, Երևանում՝ Վանից, Գյումրիում՝ Կարսից, Մասիսում՝ Բաքվից ու Արցախից տեղահանված հայության սերունդներ: Նրանցից յուրաքանչյուրի մեջ դեռ վառ է իրենց պապերի հայրենիքի մասին պատմական հիշողությունը: Վերջինս ազգային ինքնությունը բնորոշող հասկացություններից մեկն է: Անցյալի վերհիշումը ակտիվ, կառուցողական գործընթաց է, այլ ոչ թե տեղեկատվության սովորական վերականգնում: Հիշել նշանակում է անցյալի մի մասը տեղադրել ներկայի հայացքների համակարգի ու կարիքների սպասարկման մեջ:¹⁸

Ծեսերի, ավանդույթների, առասպելների՝ էթնիկ ընդհանրության անդամների միջև կիսվող հիշողությունը հանդես է գալիս իբրև դրանց անդամներին իրար կապող, նրանց գործողություններն ու հարաբերությունները կառուցող միջոց:¹⁹ Ամեն սերունդ իր հետ բերում է ազգային ինքնության իր մեկնաբանումները, այդ պատճառով էլ դրանք երբեք վերջնականապես հաստատագրված չեն և միշտ վերակառուցվում են համապատասխան նոր պահանջների, հետաքրքրությունների ու պատկերացումների, թեև միշտ էլ գործում են համընդհանուր դարձած որոշակի պատկերացումների շրջանակներում: Այդ ամենը իրենց արդի ու գիտական ցուցադրություններում ի գործու են իրականացնելու երկրագիտական թանգարանները:

Անկասկած, երկրագիտական թանգարանները և նրանց հավաքածուները ունեն պատմամշակութային որոշակի արժեք ու կարևորություն, ինչն իրապես կրացահայտվի դրանց համակողմանի գիտական ուսումնասիրության, մեկնա-

¹⁷ *Ուլախյան Ա. Օսնովյ էնոպսիխոլոգիյ, Երևան, 2003, Շ. 14.*

¹⁸ *Մարտիկյան Հ., Հայ ինքնության պատկերագրությունը, հ. 1, Երևան, 2009, էջ 29: Sk' u' ts' u' n' Barry Schwartz. The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory. – Social Forces, Vol. 61, No. 2 (Dec., 1982), p. 374.*

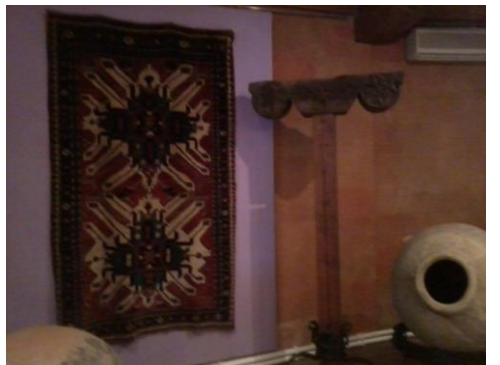
¹⁹ *Մարտիկյան Հ., Հայ ինքնության պատկերագրությունը, հ. 1, էջ 29, նույնի՝ Հիշողության դերն ազգային ինքնության կառուցվածքում, «Մարդ և հասարակություն», N 1, 2012, էջ 19:*

բանման և հանրահռչակման արդյունքում՝ էապես նպաստելով նաև տեղի բնակչության ներէթնիկական ինքնագիտակցության և ինքնության ձևավորմանը:

Երկրագիտական թանգարանների բազմաբնույթ հավաքածուների կարգավորումն ու հարստացումը, դրանց պահպանության պայմանների բարելավումը, համակողմանի ուսումնասիրումն ու հանրահռչակումը օրապահանջ ինդիք են: Բանն այն է, որ այսօր և՛ արտաքին, և՛ ներքին բազմաթիվ գործոնների ազդեցության տակ աստիճանաբար կորչում են (վաճառվում, արտահանվում, քանդվում, վերափոխում և այլն) պատմամշակութային նշանակություն ունեցող նյութական արժեքները: Քիչ են մնացել նվիրյալներ, որոնք տանը դեռ պահում են իրենց նախնիների հետ կապը փաստող նյութական արժեքներ: Այդ հավաքածուները ևս կանգնած են կորստի եզրին: Պետք են բանիմաց մասնագետներ, պետական լուրջ հոգաբարձություն և նյութական միջոցներ՝ մարզերում դրանք փրկելու համար: Այդ կարևոր դերը միանշանակ կարող են իրականացնել նաև երկրագիտական թանգարանները: Անհրաժեշտ է ընդլայնել ու առավել արդյունավետ դարձնել դրանց գործունեությունը: Սա ազգային ինքնագիտակցության և ինքնության ձևավորման ու զարգացման ևս կարևոր միջոց է:

Նկ.1. Հատվածներ Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության թանգարանի ցուցադրությունից

Նկ. 2. Հատվածներ Հայաստանի ժողովրդական արվեստի թանգարանի ցուցադրությունից

Նկ.3. Հատվածներ Բերդի պատմության և կենցաղի թանգարանի ցուցադրությունից

Նկ. 4. Հատվածներ Գեղարքունիքի երկրագիտական թանգարանի ցուցադրությունից

Նկ.5 Հատված Միսիանի Ն.Արտնցի անվան պատմության թանգարանի ցուցադրությունից

Նկ. 6. Հատված Հրազդանի երկրագիտական թանգարանի ցուցադրությունից

Նկ.7.Հատված Գորխի երկրագիտական թանգարանի ցուցադրությունից

Նկ.8 Հատված Լուտի-Փամբակի երկրագիտական թանգարանի ցուցադրությունից

**РОЛЬ КРАЕВЕДЧЕСКИХ МУЗЕЕВ В ФОРМИРОВАНИИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ***Резюме**Л. Геворгян*

Классифицирование и обогащение разнообразных коллекций краеведческих музеев, улучшение условий хранения, их всестороннее изучение и популяризация стало насущным требованием времени. Дело в том, что под воздействием многочисленных и внешних, и внутренних причин, постепенно исчезают (распродаются, вывозятся, разрушаются, преобразовываются и т.д.) материальные ценности, имеющие огромное историко-культурное значение. Осталось мало энтузиастов, которые пока еще у себя дома хранят материальные ценности, свидетельствующие о связи времен. Эти коллекции тоже стоят на грани исчезновения. Нужны квалифицированные кадры, государственная помощь и вложения для их спасения на местах. Эту важную роль, однозначно, могут осуществить краеведческие музеи. Для этого необходимо расширить и сделать наиболее продуктивной их деятельность. Это тоже может стать существенным средством формирования и развития национального самосознания и национальной идентичности.

Տեղեկություն հեղինակի մասին

Գևորգյան Լիանա Պողեսի – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի հայցորդ, Պատմաևճակոթային արժեք-թանգարանների
և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության աշխատակից,
E-mail: glp61@mail.ru

Рузан ШТОЯН

ТЕХНИКА РАЗВИТИЯ ОПТИМАЛЬНОГО ЧТЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В АРМЯНСКОЙ ШКОЛЕ

В русле современных требований к образовательному процессу особого внимания заслуживает рассмотрение вопроса интенсификации учебного чтения как вида речевой деятельности в системе обучения иностранному, в частности русскому языку.

Общеизвестно, что быстрое и осмысленное (оптимальное) чтение является как одним из важнейших факторов, влияющих на успеваемость ученика, так и своего рода индикатором его успеваемости. Иначе говоря, оптимальное чтение представляется нам оптимальным способом совершенствования учебного процесса.

Автоматизированные навыки быстрого чтения в качестве составной части сложных умений развиваются из элементарных умений, которые, как правило, прививаются учащимся уже в начальной школе путём многократного тренажа. Кроме того, именно на начальном этапе обучения закладываются основы для развития всех психических процессов деятельности человеческого мозга, и именно методика динамичного чтения позволяет на оптимальном уровне совершенствовать оперативную память, устойчивость и переключение внимания, активизировать детское мышление. Как справедливо отмечают О.Кузнецов и Л.Хромов, быстрое чтение рассматривается как определенный "понятийный процесс, в ходе которого читателем анализируются факты, суждения, а затем производится синтез отдельных понятий и закладывается фундамент нового знания".¹

Практика быстрого чтения предусматривает прежде всего ознакомление с предъявляемыми к данной методике основными инструктажными требованиями.

На наш взгляд, можно выделить следующий ряд условий-требований:

1. Наличие у учащихся определенного уровня оперативной памяти.

Зачастую слабо развитая оперативная память (когда ребенок, дочитав до третьего-четвертого слова, забывает первое, и, следовательно, не может связать все слова воедино и не улавливает смысла предложения) препятствует достижению продуктивности техники ОЧ (оптимальное чтение-Ш.Р.).

Развитие оперативной памяти ребенка - неременное условие обеспечения успеха данной методики - достигается путем многократных тренировок управления вниманием посредством систематического выполнения ряда психологических и дидактических упражнений: упражнение с цветными точками, работа по таблицам Шульте, зрительные диктанты И.Федоренко. Ниже мы подробнее рассмотрим каждое из этих упражнений.

2. Наличие в тексте соответствующего информативного поля.

---

¹ Кузнецов О., Хромов Л. *Техника быстрого чтения*, изд.2, М., 1983, С. 11.

Тексты художественной литературы неприемлемы для развития техники ОЧ. Мы приветствуем в учебниках русского языка для начальных классов школ с русскоязычной ориентацией обилие оригинальных (авторских) художественных текстов (АТ). АТ не только демонстрирует совершенные образцы речевой культуры, но и является базой для созданий многочисленных ситуаций с целью активизации языкового материала. Он также служит средством развития мышления, воображения, памяти детей: проблематика произведения стимулирует учащихся к размышлению, анализу-синтезу, выведению умозаключений, структурированию гипотез, принятию решений и т.д.

Однако художественный текст предназначен большей частью для эстетического восприятия: стиль писателя, особенности его языка, его живое слово, подтекст в тексте - все это предполагает вдумчивое и изучающее отношение читателя к тексту, основанное на детальном выразительном чтении с соблюдением пауз, интонирования и т.п., вызывает у читателя эмоциональный резонанс (особенно, когда речь идет о любимых писателях).

Таким образом, АТ является источником получения эстетического наслаждения, удовлетворения эмоциональных потребностей.

В силу того, что активизация техники ОЧ посредством художественного текста исключается, необходимо подобрать или разработать соответствующий этой цели текст. Речь идет о тексте, который обладал бы определенным потенциалом для оптимизации, интенсификации, а следовательно, активизации процесса чтения с синхронным пониманием содержания изложенного.

«Все методисты, однако, сходятся на том, что умение бегло читать и непосредственно понимать текст следует развивать постепенно, регулярно, на тщательно отобранном материале».²

Текст, который учитель выбирает или конструирует в качестве тренировочного полигона для ОЧ, должен отвечать определенным требованиям. Это, в первую очередь, касается его соответствующего словарного наполнения (имеется в виду количество слов и их доступность для понимания, т.е. работа проводится по тексту с набором уже известных детям данного возраста лексических единиц).

Ведь суть данной методики заключается в оптимизации скорости чтения, что достигается только путем наращивания темпов чтения, понятного для восприятия текста.

На начальном этапе обучения ОЧ тексты, как правило, должны состоять из повествовательных семантически связанных друг с другом предложений без элементов, отвлекающих от синхронного осмысления их содержания: вводных слов и предложений, приложений, междометий и других языковых средств, которые це-

---

² *Есанджаниян Б. К вопросу о месте учебного чтения в системе обучения русскому языку. -ж. /Русский язык в армянской школе, 1980, №2, С. 10.*

лесообразно внедрять в текст на более поздних ступенях развития техники быстрого чтения.

Привив детям навыки чтения небольшого по объему текста, учитель, по своему усмотрению, может выбирать или создавать более объемные в информативном плане тексты (это также могут быть сказки).

Методика проведения ОЧ таких текстов адекватна методике чтения более коротких текстов. Суть работы заключается в том, чтобы проводить тренаж по порциям, по фрагментам, предварительно разделив текст на абзацы (имеется в виду законченный в смысловом отношении отрезок текста).

Так как у младшекласников пока еще плохо развита оперативная память, чтение длинного текста будет утомительным, в силу чего развитие техники ОЧ окажется нерезультативным. Поэтому при выполнении тренажа ОЧ на абзацах текста важно соблюдать следующее условие успешного проведения данной методики - принцип частотности тренажа, т.е. сначала выполняются тренировочные упражнения по одному абзацу, затем - по второму и т.д.

Принцип частотности позволяет автоматизировать навыки зрительного восприятия графического образа слов, т.е. ребенок учится узнавать русское слово, не читая его по слогам про себя, охватывая его одним взглядом.

Постепенно навык автоматизированного узнавания одного или нескольких слов переносится на абзац путем зрительного нахождения ключевых слов и автоматического подключения периферийного (бокового) зрения. Привитие данного навыка также осуществляется путем многократного тренажа по таблицам Шульте, по цветным точкам и т.д.

3. И последнее, третье, условие успешного овладения техникой ОЧ в младших классах - минимальная наполняемость класса.

В условиях переполненного класса, а следовательно, при отсутствии возможности индивидуальной работы с учениками усиливается значимость создания правильной установки на ОЧ.

Таким образом, разработав или выбрав в качестве тренировочного для ОЧ полигона текст, отвечающий всем необходимым параметрам, учитель может приступить к поэтапному тренажу.

ТРЕНАЖ ОЧ: I этап. Начиная тренаж ОЧ, надо прежде всего определить начальную скорость чтения каждого ученика. Для этого на каждого ребенка в классе заводится графа, где периодически, по мере тренировок, ведется учет изменения скорости его чтения. Ученика постоянно информируют о новых данных, что стимулирует его к работе.

Как же определяется скорость чтения?

Учитель выбирает или разрабатывает текст, подсчитывает количество знаков (букв) в тексте и дает ученикам установку на внимательное чтение, мотивируя тем, что по окончании чтения они должны будут ответить на ряд вопросов к содержанию текста. Засекается время (по секундомеру), и начинается чтение. Так как

ученики начальных классов в силу своего психофизиологического развития пока еще не умеют читать про себя, на этом этапе целесообразно проводить коллективное жужжащее чтение (чтение хором вслух вполголоса), эффективность которого общепризнана.

По ходу чтения учитель старается проследить за движением губ учеников, приходя к выводу, что усиленная артикуляция замедляет темп чтения.

По окончании чтения (время определено) ученикам задаются вопросы к тексту. В силу того, что ОЧ - это осмысленный, понятийный процесс, необходимо измерять также и качество усвоения содержания, т.е. определить коэффициент понимания прочитанного (К). Например, если ребенок отвечает на 10 вопросов к тексту правильно, $K = 1$, если на 9 - $K = 0,9$ на 8 - $K = 0,8$ и т.д.

Если не ответил ни на один вопрос, $K = 0$, а следовательно, процесс чтения оказался бессмысленным, нулевым.

Учитель старается опросить каждого ученика, ориентировочно определяя правильные ответы по поднятым рукам. В графе против каждого ребенка фиксируется его коэффициент понимания (1; 0,9; 0,8...). Затем по формуле $V = \frac{Q}{T} \cdot K$, где V - скорость чтения зн(мин), Q - количество знаков (букв) в тексте, T - время в мин., затраченное на чтение текста, определяется скорость чтения каждого ученика (на данном этапе - начальная). Учитель оперирует этой формулой каждый раз, когда нужно измерить скорость чтения.

Например, если текст, состоящий из 1200 знаков, ребенок прочитал за 2 мин. при коэффициенте понимания $K=0,8$, то скорость его чтения равна:

$V = \frac{1200}{2} \cdot 0,8 = 480 \text{ зн/мин.}$ Так как русское слово в среднем состоит из 6 букв, то, разделив 480 на 6, получаем 80 слов. Следовательно, скорость чтения данного ученика приблизительно равна 80 словам в минуту.

II этап. Суть второго этапа непосредственно сводится к тренажу.

На этом этапе жужжащее чтение исключается, так как тренаж направлен на развитие чтения про себя. Его целесообразно проводить ежедневно (6-7 уроков русского языка в неделю - достаточный временной резерв) в течение 1 - 2 месяцев в зависимости от результатов тренировок.

Тренировки делятся на два типа: психофизиологические и дидактические.

Психофизиологические тренировки предшествуют дидактическим, так как в основе дидактических упражнений лежат психофизиологические навыки. На тренировки ежедневно отводится до 5 - 7 минут: по результатам тренировок учитель определяет, когда следует переходить к дидактическим упражнениям.

Среди психофизиологических упражнений можно выделить такие, как упражнения на подавление артикуляции, упражнения на переключение и сосредоточение внимания, а также на расширение оперативного поля зрения - так называемые упражнения на динамику.

В психологии эти упражнения обычно применяются для исследования и развития темпа, скорости восприятия, в частности, скорости зрительных ориентировочно-поисковых движений.

В качестве дидактических упражнений можно отметить упражнения на осмысление текста (антиципацию), зрительные диктанты И.Федоренко, разработанные применительно к начальной школе с углубленным обучением русскому языку, а также синтагменное чтение текста (чтение по синтагмам).

Подробнее рассмотрим каждое из этих упражнений.

Упражнение на подавление артикуляции: Исключение идеомоторного аккомпанемента по мере развития чисто зрительного восприятия является обязательным условием развития техники ОЧ. По мере овладения языком (как родным, так и иностранным) по причине того, что устная речь опережает процесс чтения, артикуляторный механизм устной речи все больше и больше препятствует развитию техники чтения.

«Сформировавшиеся артикуляторно - речевые функциональные системы, на основе которых складывается более молодая функциональная система чтения, настолько тесно спаиваются с ней, что более поздние, важные для чтения зрительные восприятия становятся неотторжимыми от звуковых восприятий»³.

В конечном счете более инертные артикуляторные механизмы не успевают за более быстрым зрительным восприятием и постепенно превращаются в тормоз. Для снятия этого тормоза необходима особая тренировка подавления идеомоторики артикуляторного аппарата.

С этой целью используется целый ряд психотехнических приемов, которые можно свести к трем группам:

1. Механическая (принудительная) задержка артикуляции: зажимание языка зубами, удерживание в зубах жевательной резинки, простое открывание рта во время чтения про себя и т.д.

Недостаток этого метода заключается в том, что происходит затормаживание только периферической части артикуляторного анализатора, центральная же (мозговая) часть, участвующая в артикуляции, остается свободной. Полностью подавить артикуляцию при чтении по такому методу невозможно.

2. Речедвигательные помехи, заключающиеся в принудительном произнесении вслух постороннего текста (например, стихотворения) при одновременном чтении про себя. Этот метод оказывает подавляющее действие не только на периферийную, но и на центральную часть речедвигательного аппарата.

Однако и этот метод имеет свои недостатки, так как фактически один вид артикуляции заменяется другим, что требует определенных усилий и затрат энергии.

3. Метод аритмического постукивания профессора Н.И. Жинкина.

---

³ *Васильченко Г. Где и когда нужно динамическое чтение. - Наука и жизнь, 1971, № 9, С. 61.*

Суть данного метода заключается в том, чтобы ученики (в нашем случае) по мере чтения про себя отбивали кистями рук по столу (парте) заданный им учителем ритм, не соответствующий ритмике русской речи (аритмичное постукивание). Считается, что такое постукивание должно разрушать привычный ритм мелодичных речедвижений при чтении русского текста, т.е. стать помехой для артикуляции.

Упражнение с постукиванием для подавления артикуляции может быть выполнено и в другом варианте. По твердой поверхности стола учитель карандашом отбивает ритм ударами в одну точку, то замедляя, то ускоряя темп. Он заранее дает детям установку на то, чтобы они старались подчинить темп своего чтения ритму постукивания.

Сначала этот метод целесообразно экспериментировать на чтении вслух, когда все ученики одновременно читают вполголоса (жужжащее чтение). Учитель следит за соблюдением такта и дает ученикам указания. Позже эксперимент отрабатывается на чтении про себя.

Целесообразно попеременно использовать все эти методы в целях дополнения одного приема подавления артикуляции другим и во избежание быстрой утомляемости учащихся начальных классов. В конечном счете выбор приема оставляется на усмотрение учителя.

Упражнения на переключение и сосредоточение внимания:

Методика «Красно-зеленые точки».

Выполнение этого упражнения позволяет решить две необходимые для активизации техники ОЧ задачи: тренировку внимания и развитие периферийного зрения, т.е. расширение оперативного поля зрения.

В этом упражнении используется зелено-красная цветовая гамма. На листе белой бумаги (или на доске) по вертикали вразброс чередуются красные и зеленые точки. Эффект рассчитан на то, что чередование именно этих двух цветов с соответствующим чередованием зрительных фиксаций сильнее раздражает зрительные рецепторы, тем самым обеспечивая более интенсивное поступление в мозг импульсов, что в свою очередь, отражается на увеличении скорости переключения внимания.

Это упражнение можно проводить двумя способами:

1. Вертикальными поисковыми движениями глаз, без регрессий (зрительного возвращения назад) как можно быстрее соединить все точки, чередуя зеленые и красные. Упражнение позволяет не только увеличить скорость переключения внимания, но и выработать у учащихся навык вертикального зрительного ориентирования, что является непременным условием успешного вертикального чтения текста по синтагмам.
2. Ученики максимально концентрируют внимание на одной из центральных точек (например, зеленой), созерцая ее в течение некоторого времени без смены зрительных фиксаций.

Учитель объясняет ученикам, что постепенно в поле их зрения должны попадать соседние точки, и просит детей, не отрываясь от центральной точки, назвать количество зеленых (красных) точек, расположенных над или под центром. Это упражнение целиком направлено на расширение оперативного поля зрения путем подключения бокового зрительного восприятия.

Работа с таблицами Шульте: Это упражнение в психологии также применяется для развития скорости ориентировочно-поисковых зрительных движений и для расширения периферического зрения.

Таблица Шульте представляет собой квадрат, расчерченный на 25 ячеек /5x5/, с вписанными в них в беспорядке числами от 1 до 25. Всего таких таблиц 10.

Задача состоит в том, чтобы как можно быстрее отыскать в каждой таблице цифры в порядке возрастания (от 1 до 25).

Применительно к начальным классам языковой школы, во избежание быстрой утомляемости учеников и в целях обеспечения качества тренажа, работу с таблицами Шульте целесообразно проводить, начиная с упрощенного варианта данной методики.

Например, в III классе на каждом уроке прорабатывать не 10, а 4-5-6 таблиц с нумерацией до 16 (4x4), а не 25. По мере увеличения тренировок постепенно увеличивается количество прорабатываемых таблиц. На усмотрение учителя оставляется также момент ввода в таблицы 25 чисел.

Как же правильно организовать работу с таблицами Шульте?

Так как работа проводится коллективно, можно до начала урока (во избежание потери времени) начертить таблицы на доске. Однако рациональнее является II-ой способ: заранее приготовить таблицы на листах ватмана или картона форматом $\approx 40 \times 40$.

К таблице вызывается ученик и беззвучно указкой (карандашом) прослеживает путь от 1 до 16 (25). Остальные ученики следят за процессом нахождения чисел. К другой таблице вызывается второй ученик и т.д. Учитель отмечает самое короткое время работы и ориентирует на него всех учеников. Хорошей скоростью считывания цифр одной таблицы считается скорость в 20-25 секунд.

По мере тренировок данную методику проводят без использования указки, только путем зрительных поисковых движений.

После активизации данного упражнения, целесообразно изменить методику его проведения. Ученикам дается задание: сконцентрировать внимание (зафиксировать взгляд) в центре таблицы, т.е. на находящемся в центре числе. Ученики созерцают это число, стараясь боковым зрением увидеть таблицу целиком. В качестве контроля учитель просит, например, находящегося у таблицы ученика, назвать расположенные по ту или иную от центра сторону цифры, одновременно предупреждая его о запрещении перевода взгляда.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ УПРАЖНЕНИЯ НА ДИНАМИКУ

Упражнение на развитие смысловой догадки (антиципация): Антиципация - это предугадывание, предвосхищение логического (смыслового) построения фразы или текста, происходящее без анализа имеющихся в них слов.

Как правило, дети начальных классов школы с русскоязычной ориентацией уже имеют определенные русскоязычные навыки ориентирования в окружающей обстановке. Это пока еще минимальный, но уже конкретный жизненный опыт, с которым они соотносят свои ощущения и впечатления. Зачастую это происходит интуитивно, на автоматизированном уровне. Проявляется эффект так называемых лингвистических штампов, клише, которые хранятся в памяти на уровне стереотипных словосочетаний. Например, в тексте с пропусками. -Пришла зима. Наступили... Выпал пушистый... Подули сильные... -Дети III класса языковой школы безошибочно подберут нужные слова, не задерживаясь на анализе предыдущих слов.

Доведение такого умения до уровня автоматизированного навыка путем многочисленных тренировок - очень полезное для оптимизации техники чтения упражнение.

Упражнения на антиципацию можно видоизменять. Например, слова могут быть пропущены в начале, в конце или в начале и в конце каждого предложения, могут быть пропущены буквы в словах и т.д. Учащиеся должны прочитать текст, восстанавливая пропущенные слова /буквы/ по смыслу.

Такие упражнения целесообразно проводить на имеющихся в учебниках русского языка соответствующих текстах. Например, текст «Как Винни-Пух полез за медом» учитель может предварительно (до начала урока) написать на доске в адаптированном виде с пропусками, которые ученики при чтении заполняют подходящими по смыслу словами:

Жил-был медвежонок по имени...

Однажды он гулял по ... Вдруг он увидел большое ... На самой верхушке жужжали ... Винни-Пух подумал: «А зачем на свете . .? Для того, чтобы делать ... А для чего на свете... ? Для того, что я его . .» Винни-Пух полез на ... за ...

Зрительные диктанты И.Федоренко: Как уже было сказано выше, зачастую развитие техники ОЧ в начальных классах затрудняется по причине низкого уровня оперативной памяти, когда, дочитав до 3-4-5-ого слова, ребенок забывает первое. В таком случае, даже несмотря на определенную скорость чтения, утеривается смысл предложения, проявляется очень низкий коэффициент восприятия содержания, и как результат - процесс чтения оказывается неэффективным.

С целью развития оперативной памяти применяются так называемые зрительные диктанты Федоренко. Они представляют собой ряд наборов кол-вом от 12 до 18, в каждом из которых имеется 6-7 предложений, причем первое предложение суммарно состоит из 7-8 букв (языковых знаков), т.е. двух слов, а последнее предложение последнего набора - из 45-47 букв, т.е. 7-8 слов.

Наращивание объема происходит постепенно, из предложения в предложение по 1-2 буквы. На каждый набор методики отводится до двух-трех дней с целью достижения автоматизированного уровня чтения; в общей же сложности весь тренаж занимает 1,5-2 месяца. К концу тренировок ребенок уже в состоянии оперативно запоминать все слова того или иного предложения, а следовательно, улавливать его смысл.

Читать становится интересно, что оказывает стимулирующую роль в оптимизации процесса чтения.

Учитель-русист, практикующий в начальных классах данную методику, может самостоятельно разработать зрительные диктанты с адекватным количественным набором языковых знаков (букв) в предложениях.

Однако для этой цели целесообразно подбирать уже знакомые детям лексемы, семантически соответствующие изучаемым на уроках русского языка темам. Следовательно, диктанты разрабатываются на материале текстов, предложенных в учебниках русского языка для начальных классов.

В целях обеспечения в том или ином наборе определенного количественного состава языковых знаков подобранные предложения могут подвергаться соответствующей лексической, синтаксической и стилистической обработке: предложения сокращаются или расширяются за счет вывода или ввода новых лексем, происходит замена одних лексем на другие и т.д.

Попытаемся представить логическую интерпретацию конструирования зрительных диктантов И.Федоренко.

У практикующего ОЧ учителя может возникнуть вопрос: почему данная методика начинается с 7-8 букв и заканчивается 46-47, что составляет приблизительно 7-8 слов? Почему в каждом наборе 6-7 предложений а не, например, 3 или 4?

В психологической науке существует учение Дж. Миллера о симультанном (одновременном, одномоментном) восприятии ряда предметов, символов, элементов.⁴

Суть учения заключается в следующем: разовый объем восприятия человеком определенной информации оценивается семью элементами, причем этот объем зависит не от количества информации, а от числа групповых блоков, по которым распределяется данная информация. Это число постоянно и равно $7 (\pm 2)$, т. е. в пределах от 5 до 9, но большей частью -7. Именно эта закономерность лежит в основе правильной организации процесса чтения. Что же представляют собой информационно-смысловые блоки?

Экспериментально доказано, что любая извлекаемая из текста информация может восприниматься читателем в цифрах, буквах, словосочетаниях, предложениях или в идеях. Происходит так называемое перекодирование информации на

⁴ Миллер Д. Магическое число семь плюс или минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию// Инженерная психология. Сб. статей: пер. с англ./Под. ред. Д.Панова, В.Зинченко. М., Прогресс, 1964, С. 191-225.

уровне субъекта, т.е. информация воспринимается по смысловым блокам (цифрам, словам, предложениям) субъективно, индивидуально в зависимости от знаний, жизненного опыта индивидуума и цели чтения.

Применительно к школе целесообразно разработать определенный интегральный алгоритм чтения, т.е. последовательные умственные действия при восприятии текста, представленные в системе. Благодаря такому алгоритму информация, извлекаемая из текста, будет восприниматься результативнее.

Например, в соответствии с учением Дж. Миллера о закономерности восприятия $7(\pm 2)$ в рамках интегрального алгоритма можно разработать от 5 до 9 блоков чтения (в зависимости от возраста детей и объема текста).

Ученикам начальных классов дается установка на запоминание названия текста (статьи) - 1-ый блок, на определение и восприятие основной идеи (темы) текста - 2-ой блок, на извлечение из текста и смысловое усвоение различных фактографических данных (если есть) - 3-ий блок (например, цифровые данные: возраст персонажа, количество персонажей и т.д.; имена, фамилии, специальные обозначения), на соотнесение извлеченной информации с жизненным опытом ребенка и возможность использования данного материала в практике - 4-ый блок.

В старшем звене алгоритм чтения расширяется за счет введения добавочных блоков (особенности излагаемого материала, его новизна и т.д.). Активизация правильно разработанного интегрального алгоритма путем многократных повторений дает возможность сформировать у детей определенную систему привычек и навыков работы по восприятию содержания текста, постепенно доводя их до уровня автоматического использования.

Подытоживая вышесказанное, можно сделать следующий вывод: для повышения эффективности чтения целесообразно повысить понятийный коэффициент чтения, что достигается путем восприятия и распределения считываемой информации по определенным информативно-смысловым блокам (перекодирование текста). Задача учителя - выработать рациональные способы перекодирования текста при чтении с учетом закономерности Миллера и, активизируя навыки работы по информативно-смысловым блокам, довести их до уровня автоматизма.

Очевидно, что именно закономерность Дж. Миллера о симультанном зрительном восприятии лежит в основе зрительных диктантов И.Федоренко.

На наш взгляд, этим и объясняется тот факт, что тренаж начинается с 7-8 букв, а заканчивается 8-9 словами. Кроме того, в каждом наборе 6-7 предложений.

Вооружившись данными знаниями, учитель может самостоятельно сконструировать зрительные диктанты.

Синтагменное чтение: Следующий этап развития техники чтения - чтение по синтагмам. Синтагма - это словосочетание, представляющее собой цельную синтаксическую интонационно-смысловую единицу.

Для правильной организации этого процесса целесообразно проводить предварительный тренаж восприятия учениками синтагмы, как группы тесно

связанных по смыслу слов. Умение выделять синтагмы в предложении и воспринимать их с одного взгляда постепенно доводится до автоматизма.

Одним из этапов синтагменного чтения является вертикальное графическое оформление текста. Выше мы уже говорили о том, что тренировка вертикального зрительного восприятия в значительной мере содействует развитию техники ОЧ (упражнение «Красно-зеленые точки», таблицы Шульте), так как при традиционном чтении зрительные фиксации перемещаются по строкам слева направо и по окончании каждой строчки возвращаются к началу следующей, на что затрачивается дополнительное время. При быстром чтении движения глаз более экономны, поскольку текст просматривается по кратчайшему пути - по прямой вертикальной линии.

По этой причине изучаемый по программе текст из учебника русского языка учитель предварительно пишет на доске по вертикали в колонку, похожую на стихотворную. В таком «стихотворном» наборе каждая строка - синтагма. Ученики, читая по вертикали, воспринимают каждую строчку в один прием.

После активизации вертикального чтения, ученики читают этот же текст в обычном наборе в учебниках русского языка, охватывая и воспринимая отработанные ранее синтагмы одним взглядом, симультанно.

На наш взгляд, в целях развития ОЧ целесообразно в учебниках русского языка для начальных классов определенные тексты печатать в двух наборах: вертикальном и горизонтальном. Такая методика чтения очень эффективна.

Анализируя все вышеизложенное, подведем итоги:

1. Начинать тренаж ОЧ на русском языке целесообразно с III-IV класса школ с русскоязычным уклоном.

2. Необходимо проводить периодические замеры скорости чтения каждого ученика по формуле $V = \frac{Q}{T} \cdot K$ и информировать детей об их успехах. Это оказывает стимулирующую роль в активизации данного процесса.

3. Тренаж рекомендуется проводить систематически, без пропусков, комбинируя все виды упражнений.

4. Весь тренировочный комплекс в среднем занимает от 3 до 4 месяцев.

Итак, если учитель-русист сделал свой выбор, то остается пожелать ему терпения и творческих успехов.

Мы уверены, что результаты не заставят себя долго ждать: к концу начального обучения большая часть детей будет выведена на уровень чтения, превосходящий предусмотренные Программой нормативы (100-120 сл/мин для ознакомительного чтения и 250-300 сл/мин для просмотрового чтения).

ՕՊՏԻՄԱԼ ԸՆԹԵՐՑՄԱՆ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՈՒՄ ՌՈՒՍԱՑ ԼԵԶՎԻ ԴԱՍԵՐԻՆ

___ Անփոփում ___

___ Ռ. Շտոյան ___

Սոցիալ-մշակութային հարաբերությունների նոր ձևաչափի շրջանակներում լեզվական ուսուցման խթանման ամենանպատակահարմար միջոցներից մեկը հանդիսանում է ռուսաց լեզվի օպտիմալ ընթերցումն է:

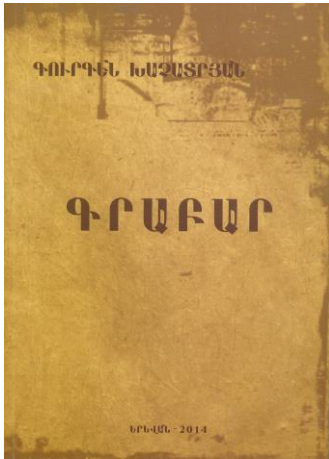
Հոդվածում ներկայացված հոգեբանաֆիզիոլոգիական և դիտակտիվ վարժությունների վերաբերյալ բազային տեղեկատվությունը ռուսաց լեզվի ուսուցչին հնարավորություն է տալիս բարելավելու իր աշակերտների արդյունավետ ընթերցանության տեխնիկան:

Сведения об авторе

Штоян Рузанна Бениаминовна – к. пед. н., преподаватель русского и английского языков основной школы №6 им. А. Пушкина г.Гюмри,
E-mail: flytz@mail.ru

ԳՈՒԳԳԵՆ ԽԱՉՍՏՐՅԱՆ, Գրաբար, Երևան, «Ոսկան Երևանցի» հրատ., 2014, 491 էջ:

*Գրաբարի ուսումնասիրության նոր
հայեցակարգ*

Ժողովրդի պատմական հիշողությունը ենթադրում է նաև հոգևոր մշակույթի պարբերական թարմացում և շրջանառություն: Այդ իմաստով բացառություն չեն կարող լինել «մեր անգին գրաբար լեզվի» իմացությունը, ուսումնասիրությունը և ուսումնաստությունը: Գրաբարի մասին վերջին տասնամյակներում լույս են ընծայվել դասագրքեր, ձեռնարկներ և ինքնուսույցներ, որոնց թերևս հնարավոր չէ մեկ անդրադարձ կատարել: Դրանք հեղինակել են Ա. Աբրահամյանը, Պ. Շարաբխանյանը, Պ. Բեդիրյանը, Հ. Ավետիսյանը և Ռ. Ղազարյանը, Լ. Խաչատրյանը և Գ. Թոսունյանը, Վ. Համբարձումյանը, Է. Մկրտչյանը, այլք: Սակայն այս հեղինակների հետ ու նրանց կողքին հարկ է հիշատակել նաև անունը բ. գ.դ., պրոֆեսոր Գուրգեն Խաչատրյանի, ով արդեն երեք տասնամյակ գրաբարի ուսումնասիրության ինքնապարտավորությունն ունի: Առաջինը գրաբարի շարահյուսության ձեռնարկն էր («Գրաբարի շարահյուսու-

թյան ձեռնարկ» Վանաձոր, 1989թ.), որին նախորդել էր հեղինակի «Գրաբարի բայական միակազմ նախադասությունները (5-րդ դար)» (1986թ.) թեկնածուական ատենախոսությունը: Սրանց հաջորդեցին «Գրաբարի վերլուծական բայերի արժույթը» (Երևան, 2000թ.), «Գրաբարի միակազմ նախադասությունները» (Երևան, 2002թ.) աշխատությունները: Իսկ հեղինակի «Հայերենագիտական աշխատասիրություններ» (Երևան, 2008թ.) ժողովածուի մեջ ներառվել են «Ժողովրդախոսակցական ոճի տարրերը Բուզանդի երկում», «Գրաբարի համադրական պատճառական բայերի արժույթը», «Նարեկի –ա/ե/լի ածանցավոր նորաբանությունները», «Գրաբարի կրկնասեռ բայերը», «Աստուածաշունչը գրոց հայերեն թարգմանության հարադրավոր բայերը», այլ ուսումնասիրություններ, որոնք հեղինակի մշտական պրպտումների արդյունքն են ու վկայությունը: Այս ամենին հավելենք նաև Մեբեոսի և Գրիգոր Ակներցու պատմությունների փոխադրում-թարգմանությունները աշխարհաբար արևելահայերենի (աշխատանքն իրականացվել է բ.գ.դ. Վ. Եղիազարյանի համահեղինակությամբ):

Օրերս «Ոսկան Երևանցի» հրատարակչությունը լույս է ընծայել բ.գ.դ., պրոֆեսոր Գուրգեն Խաչատրյանի «Գրաբար» աշխատությունը, որը, ինչպես խոստովանում է հեղինակը, իր երեսնամյա դասախոսական աշխատանքի արդյունքն է:

Գիտնականի հեղինակած աշխատությունը մի շարք կողմերով տարբերվում է նախորդներից:

1. Գիրքն իր շարադրանքի ոճով և կառուցվածքով կարող է ծառայել նաև որպես ինքնուսույց:
2. Գրքում առանձնակի տեղ են գրավում աղյուսակներն ու գծապատկերները, որոնցով տեսական նյութի մատուցումը դառնում է ավելի շոշափելի:
3. Առաջին անգամ հեշտ և ճիշտ ընթերցանության համար ընտրվել է նոր մեթոդ. ընդհանուր-պատմական հնչյունափոխության վերաբերյալ տեսական նյութին հաջորդած բնագրային տողերի տակ բերվում է նրանց մեթոդյա ընթերցանության տարբերակը, որով գրաբար բնագրին առաջին անգամ առնչվողն առանց դժվարության սկսում է կարդալ այն՝ հարկ եղած դեպքում ստուգելով իր ընթերցանության ճշտությունը:
4. Առանձին ուշադրության առարկա են անկանոն և պակասավոր գոյականները, դերանունները և բայերը, որոնց մի մասը Գ. Խաչատրյանը ներկայացնում է աղյուսակներով, որոնք նյութի մատուցումը դարձնում են դյուրին:
5. Նկատելի է, որ գրաբարի քերականությանը և ոճաբանությանը վերաբերող մի շարք եզրույթների փոխարեն Գ. Խաչատրյանն առաջարկում է դրանց արդիհայերենյան համարժեքները, և դրանով իսկ, ինչպես նշվում է գրքի առաջաբանում, տեսական նյութի մատուցումը դառնում է համադրելի և ընկալելի: Սրանով նաև որոշակի միօրինակություն է ձևավորվում հայերենի զարգացման տարբեր շրջափուլերի ուսումնասիրության ընթացքում, և եզրույթաբանական մակարդակում:
6. Գրեթե բոլոր թեմաներից հետո նախատեսվում է բնագրային անգիր հատված, ինչն, իրոք, հնարավորություն է ընձեռում առավել շոշափելի գգալու հին հայերենի շունչն ու իրեղենությունը:
7. Գործնական աշխատանքների համար նախատեսված նյութերում տեղ են գտել միայն բնագրային այնպիսի նախադասություններ, որոնցում առկա է տվյալ թեմային վերաբերող լեզվական նյութ, որն, ինչ խոսք, տեսական գիտելիքներն ամրապնդելու հիմնական մեթոդներից մեկն է:
8. Ընթերցանության համար գրքի վերջում զետեղված են բնագրային հատվածներ 5-րդ և հետագա դարերի հայ մատենագիրների երկերից, ինչպես նաև «Աստվածաշնչից» և Եզնիկ Կողբացու «Եղծ»-ից: Գ. Խաչատրյանը մատենագիրների երկերի հերթականությունն ընտրել է դյուրինից դեպի դժվար մտնեցմամբ: Եվ իրոք, ընթերցանության համար ընտրված առաջին միավորի հեղինակի՝ 17-րդ դարի պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու պատմությունից բերված հատվածը գրված է այսօրվա ընթերցողին գրեթե հասկանալի գրաբարով, ինչը չի կարելի ասել, օրինակ, Եղիշեի կամ Խորենացու երկերից բերված հատվածների մասին:
9. Գրքի առաջնահերթ առավելություններից են ծանոթագրություններն ու հրնթացս տրված բացատրությունները, որոնցից վերջիններին հեղինակը դիմում է տեսական նյութի շարադրանքում: Ինչ վերաբերում է ծանոթագրություններին, սպա այստեղ հեղինակը հանդես է բերում այնպիսի փութաջանություն, որը կարող է բավարարել նույնիսկ ամենահետաքրքրասեր ուսանողին:
10. Տեսական նյութի առումով Գ. Խաչատրյանը բերում է մի շարք նորություններ.
- 10.1. Որակական անկանոնների համեմատության աստիճանի քերականական

կարգի երրորդ եզրը՝ գերադրականը, գրաբարում չունի քերականական արտահայտության միջոց: Ավանդաբար այդպիսի միջոց համարվող միավորները (*յոժ բարի* և այլն) սովորական ազատ բառակապակցություններ են, որոնք, այդուհանդերձ, ցույց չեն տալիս հատկանիշի գերադրական աստիճան («ամենա-...» կամ «... -ագույն» իմաստով): Եվ իրոք, *յոժ բարի* նշանակում է ոչ թե «ամենաբարի», այլ «շատ բարի»: Գ. Խաչատրյանը բերում է հազվագյուտ օրինակներ, որոնք արտահայտում են գերադրական աստիճանի քերականական իմաստ:

10.2. Որոշակի փաստերով հիմնավորում է, որ ենթակայական դերբայը գրաբարում դեռևս լիարժեքորեն չի համարել գրաբարի անդամ բայերի շարքը, և այդ դերբային նշված շարքում տեղ է տալիս պայմանականորեն:

10.3. Ավանդաբար *անցյալ* անվանվող դերբայը վերանվանելով *վաղակատար-հարակատար*՝ նա գտնում է, որ գրաբարյան այդ դերբայի իսկությունն այդպես ավելի ճիշտ և ամբողջական է ընկալվում: Բանն այն է՝ անցյալ դերբայը գրաբարում ունի երկակի բնույթ. կարող է հանդես գալ և՛ որպես ձևակազմիչ և՛ որպես անկախ դերբայ: Առաջին դեպքում, *եւ* բայի հետ հանդես գալով, կարող է արտահայտել ժամանակակից հայերենի թե՛ վաղակատարի և թե՛ հարակատարի քերականական իմաստները, իսկ իբրև անկախ դերբայ հանդես գալու դեպքում կարող է արտահայտել ժամանակակից հայերենի միայն հարակատար դերբայի քերականական իմաստը:

10.4. Միևնույն մտեցմամբ *ասպանի* անվանվող դերբայը վերանվանելով ժամանակակից հայերենի եզրաբառով (*ասպա-*

կատար)՝ Գ. Խաչատրյանը տրամաբանորեն ճիշտ անվանումներ է առաջարկում գրաբարի վաղակատար-հարակատար և ապակատար դերբայներով կազմված վերլուծական ժամանակաձևերի համար՝ ելնելով *եւ*/օժանդակ բայի պահպանած երեք ժամանակներից [*եւ* (ներկա), *էի* (անցյալ), *իցեմ* (ապառնի)]՝ վաղակատար-հարակատար ներկա, վաղակատար-հարակատար անցյալ և վաղակատար-հարակատար ապառնի, ապակատար ներկա, ապակատար անցյալ և ապակատար ապառնի:

10.5. Դիմավոր բայի համակարգում Գ. Խաչատրյանն առանձնացնում է ոչ թե 14, այլ 13 ժամանակաձև՝ ավանդաբար առանձին ժամանակաձևեր համարվող բուն հրամայականն ու արգելական հրամայականն իրավացիորեն դիտելով մեկ ժամանակաձև՝ ապառնի հրամայական՝ իր դրական և ժխտական խոնարհումներով:

10.6. Գ. Խաչատրյանն առանձնակի ուշադրություն է դարձնում բայի սեռի քերականական իմաստների արտահայտության միջոցներին, մասնավորապես կրկնասեռությանը, որը նա ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացնում է գրաբարի բայի սեռին վերաբերող թեմաների սահմաններում: Պարզվում է, որ գրաբարի ներգործական սեռի բայերի ամենաբնորոշ հատկանիշներից մեկը կրկնասեռությունն է. չկա ներգործական սեռի որևէ բայ, որն ինչ-որ չափով կրկնասեռություն հանդես չբերի:

10.7. Խոսքի մեջ գոյականների և առարկա ցույց տվող այլ բառերի հետ ածականների, թվականների և առարկայի հատկանիշ ցույց տվող դերանունների գործածությունը վերաբերող հարցերը, որ սովորաբար ուսումնասիրվում էին ձևա-

բանության բաժնում, Գ. Խաչատրյանը տեղ է տվել շարահյուսության բաժնում որոշիչ-որոշյալ կապակցությունը ներկայացնելիս:

10.8. Նույն կերպ է վարվում նաև կապ (նախադիրներ, նախադրություններ և հետադրություններ) խոսքի մասի առումով՝ կապական կապակցություններին տեղ տալով նախադասության անդամների արտահայտության պլանը բնութագրելիս:

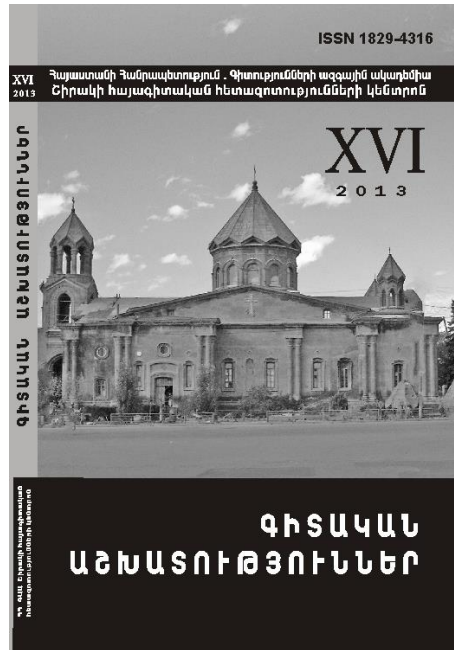
Գրաբարն ուսումնասիրողը և մյուս հեղինակներին ծանոթ բանասերը թերևս նկատի նաև այլ իրողություններ ու տար-

բերություններ, սակայն, կարծում ենք, ասվածը բավական է, որպեսզի փաստենք աշխատանքի արժանիքները:

Հավելենք նաև այն իրողությունը, որ Վանաձորի Հովհ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանում Գ. Խաչատրյանի դեկավարությամբ ձևավորվել է հեղինակների մի համախումբ, որոնց ամենօրյա զննումների և ուսումնասիրության նյութն է գրաբարը, ասել է՝ գործ ունենք դպրոց երևույթի հետ:

Լ. Հովհաննիսյան, բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Վ. Փիլոյան, բ.գ.թ., դոցենտ

«Գիտական աշխատություններ»
 /ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
 հետազոտությունների կենտրոն; խմբ.
 Ս.Հայրապետյան, -Եր.: 2013, հատոր
 XVI, -194 էջ:

Լույս տեսավ ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» ժողովածուի XVI հատորը՝ 12,5 տպագրական մամուլ ծավալով, պրոֆ. Ս.Հայրապետյանի ընդհանուր խմբագրությամբ:

Հայագիտության և առավելապես շիրակագիտության տարբեր խնդիրներ են արծարծված հատորի 24 հոդվածներում, հրապարակումներում ու հաղորդումներում: Արդեն ձևավորված ավանդույթի համաձայն՝ աշխատությունները շոշափում են ինչպես հայոց հնագույն շրջանի պատմության ու մշակույթի, այնպես էլ արդի շրջանի կարևոր հարցեր՝ ինքնատիպ մեկնաբանություններով ու լուծումներով:

Ինչպես ցույց են տվել Մեծ Սեպասարի մ.թ.ա. XXVIII-XXVI դդ. վերաբերող նորահայտ պեղածո նյութերը, այստեղ գործածվել են անոթի ձև ունեցող, նստուկի շրջանաձև բացվածքով կամ առանց նստուկի պաշտամունքային օջախների տարբերակներ՝ շարժական օջախ-գոհարաններ, որոնց գործառույթը, ըստ հնագետ Լ.Եզանյանի, եղել է կրակին դնելով որոշակի ծեսեր իրականացնելը, գոհաբերություն և հեղում կատարելը, անուշահոտություն ծխելը: Հայ-շումերական փոխառնչությունների մի հետաքրքիր դրվագին է նվիրված Ս.Պետրոսյանի «Մասիսը և Արտավազդի առասպելը» հոդվածը: Մասյաց վիհի մասին առասպելում կենտրոնական տեղ է զբաղեցրել Արտաշեսի որդի Արտավազդի կերպարը: Առասպելի հնագույն բառերի արմատների իմաստային տարբերակների ստուգաբանության հիման վրա հոդվածագիրը բխեցրել է շումերական և հայկական պանթեոնի աստվածությունների անունների և նրանց բնութագրող հոմանիշների ընդհանրականությունը: Հնագետ Բ.Ավագյանի «Էրիախի երկրի կրոնը» հոդվածում Վանի թագավորության պետական կրոնը, որը ամփոփում էր ուրարտական տերության մեջ մտած տարբեր ցեղերի ու ժողովուրդների կարևոր աստվածների ու աստվածուհիների պաշտամունքը և համարվում էր Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության միաձուլմանը նպաստող հանգամանքներից մեկը, ներկայացված է Շիրակի, մասնավորապես՝ Էրիախի երկրի աստվածների ու քրմաց դասի ներկայացուցիչներին վերաբերող արձանագրությունների համալիր քննությամբ:

Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր հոգևոր կենտրոններից մեկի՝ Հովհաննավանքի նորահայտ վիմագրերի վերծանությանն ու արժեքավորմանն

է նվիրված Ա.Մանուչարյանի հոդվածը: Այստեղ ներկայացված շուրջ 15 վիմագիր արձանագրությունները լրացնում են նախկինում հայտնի 80 նմուշներում մեծանուն իշխանների ու իշխանուհիների, բարձրաստիճան գինվորականության ու հոգևոր գործիչների մասին: Միջնադարին է վերաբերում նաև Ն.Փանոսյանի «Նախիջևանի երկրամասը Պարսկաստանի վարչական բաժանումների համակարգում /16-18-րդ դդ./» հոդվածը, որտեղ աղբյուրագիտական քննության են առնված Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Դրանք վկայում են, որ 16-18-րդ դդ. երկրամասնավելի մեծ տարածք է ունեցել, քան «Աշխարհացոյց»-ում ներկայացված Նախաձավան գավառը: Այն ընդգրկել է Մեծ Հայքի Վապուրական նահանգի Նախաձավան եւ Գոթն, Մյունիքի Վայոց ձոր, Ճահուկ, Երնջակ և Ծղուկ գավառները: 1790թ., երբ Օրդուբադի շրջանն անջատվել է երկրամասից, Նախիջևանը, լինելով սահմանամերձ երկրամաս, հանձնվել է քենգերլուների քոչվոր ցեղախմբի ավագանու կառավարմանը, սակայն որպես հակակշիռ պահպանել է մելիքական տների իշխանությունը: Ժողովածուում ուրույն տեղ ունեն նաև Շիրակի ու շրջանի պատմության թյունները XIX դարում» /Հ.Հարություն-անդրադարձումները: Նորահայտ արխիվային վավերագրերի հիման վրա զի կիրառումը պարարվեստում» Ա.Հայրապետյանը 1853-1856 թթ. Դրիմի /Վ.Գասպարյան/, «Բուսաբուծության /Արևելյան/ պատերազմը դիտարկել է նոր հարցերի բացահայտման շրջանակում, մասնավորապես, ռազմական գործողություններում արևելահայության ունեցած կարևոր մասնակցության և ռուսական զորքի տարած հաղթանակներում նրա խաղացած դերակատարության վերաբերյալ որպես օրինակ ունենալով Ալեքսանդրապոլի գավառը: 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիների Ալեքսանդրապոլի պատմագագազրական ուսումնասիրության կարևոր աղբյուրներից մեկի

պարբերական մամուլի, մասնավորապես «Մշակ» լրագրի տեղեկություններին են անդրադարձել Կ.Բազեյանը և Գ.Աղանյանը: Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ խաթարվել էր քաղաքային համայնքի ավանդական հանդարտահոս ընթացքը, և ներմուծվել էին նրա կերպարին անհարիր դրսեկ երևույթներ: Լրագրային հրատարակումներում արձանագրվում և բարձրաձայնվում էին քաղաքում բարքերի անկման մասին: «Ալեքսանդրապոլի գավառի վարչաքաղաքական պատկերը 1918-1921թթ.» հոդվածը /հեղ.՝ Կ.Ալեքսանյան/ բացահայտում է թուրքական բռնակալման շրջանում ՀՀ տեղական ինքնավարության և կենտրոնական իշխանությունների միջև պայթարը իրավասության շրջանակների համար, ինչպես նաև հակասությունները կառավարման մեթոդների վերաբերյալ: Արդի պատմաքաղաքագիտության, մասնավորապես, «Վրաստանի տարածաշրջանային քաղաքականության որոշ հիմնախնդիրներ» են արժարծել Ա.Ակոպովն ու Վ.Մաթևոսյանը: Հատորում պատշաճ ներկայացված է նաև Շիրակի ավանդական մշակույթը. «Կարսի և Ալեքսանդրապոլի աշուղական ավանդույթների փոխառնակցունակում» /Հ.Հարությունյան/, «Հայկական ավանդական տարախիվային վավերագրերի հիման վրա զի կիրառումը պարարվեստում» Ա.Հայրապետյանը 1853-1856 թթ. Դրիմի /Վ.Գասպարյան/, «Բուսաբուծության զարգացման վրա ազդող գործոնները Ալեքսանդրապոլի գավառում XIX դ. վերջին-XX դ. սկզբին» /Ա.Բոյաջյան/, «Շիրակ տեղանունը իբրև Հայության և Հայաստանի խորհրդանիշ» /Ա.Տազևսեան/, «Մատանայի կերպարը հայկական ժողովրդական բուսանունների անվանացանկում» /Զ.Սուջյան/: Գյումրու ժամանակակից գեղանկարչությանն ու անվանի արվեստագետներին են անդրադարձել Լ.Աթանեսյանը /«Ճանապարհ գեղանկարի միջով»/ և Ա.Մարգարյանը /«Գյումրին իբրև առանցքային

թեմա ժամանակակից նկարիչների ստեղծագործություններում»/:

Էթնոհոգեբանությունը հատորում ներկայացված է Կ.Սահակյանի և Ռ.Հովհաննիսյանի «Ապագա զինվորի հոգեկերտվածքի ձևավորումը ազգային գաղափարախոսության համատեքստում» հոդվածում:

«Գիտական աշխատություններ»-ի հատորում տեղ են գտել նաև լեզվաբանական Հ.Զաքյան «Կրկնասեռության ըմբռնումը 17-18-րդ դդ. լատինատիպ քերականություններում», Լ.Խաչատրյան «Քաղաքական խոսույթը և նրա լեզվական միջոցները», Հ.Մատիկյան «Երեխա հասկացությունն անգլալեզու և հայկական ցանկության բանաձևերում /օրինանքներ և անեծքներ/», ինչպես նաև գրականագիտական հրապարակումներ /Ս.Տոնոյան «Քրիստոնեական աշխարհայացքը և բարոյականությունը «Մասնա ծոեր» էպոսում», Մ.Խաչատրյան «Ավ.Բասահակյանի «Ուստա Կարո» վեպի լեզվական առանձնահատկությունները», Ս.Տոնոյան, Հ.Դավոյան «Ազգային ինքնության և մշակութային համահարթման հարցերը Ավ.Բասահակյանի աֆորիզմներում»/:

Հատորն ավարտվում է «Գիտական լրատու» խորագրի հարուստ ստեղծկատվությամբ, ինչպես նաև հատորում հրապարակված նյութերի անգլերեն ամփոփումներով:

2014թ. օգոստոսի 18-24-ը Գյումրիում կազմակերպվեց «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգության ուսումնասիրություն» երիտասարդ պատմաբանների հանրապետական ամառային դպրոցը, որը նախաձեռնել էր ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնը: Ոչ ֆորմալ կրթության արդյունավետ այս ձևը նոր գիտելիքներով հարստանալու և ամառային յուրահատուկ հանգիստ կազմակերպելու հիանալի հնարավորություն է ընձեռում:

Դպրոցի բացումը տեղի ունեցավ օգոստոսի 18-ին՝ Գյումրու «Արաքս» հյուրանոցային համալիրի նիստերի սրահում:

Մասնակիցներին Շիրակի մարզի տարբեր գյուղերի և Գյումրու դպրոցների պատմության ուսուցիչներին, ասպիրանտներին ու մագիստրանտներին ողջունեցին դպրոցի աշխատանքների համակարգող Կ.Ալեքսանյանն ու ԳԱԱ ՇՀ կենտրոնի տնօրեն Ս.Հայրապետյանը: Նրանց խոսքում հատուկ կարևորվեցին հայագիտության և հատկապես ՇՀ կենտրոնի վերջին տարիների ձեռքբերումները հայագիտությամբ զբաղվելու հակումներ ունեցող երիտասարդ մասնագետներին հասու դարձնելու, դպրոց և գիտություն կապը հնարավորինս ամրապնդելու խնդիրները:

Արդի կրթական համակարգում ոչ ֆորմալ կրթության տեղին ու դերին անդրադարձավ քաղ. գիտությունների թեկնածու Վ.Մաթևոսյանը:

Օգոստոսի 19-ին դպրոցի աշխատանքները սկսվեցին Հերհերի ձորում երկու բացօթյա դասախոսություններով:

Ա.Հայրապետյանի «Արևմտահայ գաղթականությունը Շիրակում /19-րդ դ. –20-րդ դարասկզբ/» և Կ.Ալեքսանյանի «Ալեքսանդրապոլի գավառը թուրքական ռազմակալման շրջանում» գեկուցումները նվիրված էին Շիրակի պատմության 20-րդ դարի սկզբի այն ողբերգական շրջանին, որի ամենացավալի դրվագներից մեկն առնչվում է հենց այս վայրին: Ջաջուռ գյուղում գտնվող Մինաս Ավետիսյանի տուն-թանգարանում խոսվեց 21-րդ դարասկզբի Գյումրու կերպարվեստի մասին /գեկուցող՝ Լ.Ա.թանեսյան/:

րում կատարվող պեղումներին, անձամբ շփվելու Կենտրոնի և հայ-գերմանական հնագիտական համատեղ արշավախմբի անդամների հետ և ունկնդրել Կենտրոնի գիտաշխատող, հնագետ Հ.Խաչատրյանի «Շիրակի հնագիտական ուսումնասիրությունը երեկ և այսօր» թեմայով գեկուցումը:

Օգոստոսի 21-ին դպրոցի մասնակիցները ուղևորվեցին մարզի Սպանդարյան գյուղ, որտեղ նախ հնարավորություն ունեցան ծանոթանալու գյուղի պատմական անձնագիրը հանդիսացող ուրարտական ժամանակաշրջանի սեպագիր արձանագրությանը /պատմ. գիտ. դոկտոր Ս.Պետրոսյանի մանրակրկիտ մեկնաբանություններով/, ապա այցելեցին գյուղի Վ.Այվազյանի անվան միջնակարգ դպրոցում գտնվող պատմության թանգարան, ուր պահվում են այդ տարածքում հայտնաբերված հնագիտական և պատմագիտական արժեքավոր նյութեր:

Դպրոցի երրորդ օրը սկսվեց Ազատան գյուղի զինվորական փառքի թանգարանում, որտեղ ծավալվեց զրույց-բանավեճ ազգային գաղափարախոսության համատեքստում ապագա զինվորի հոգեկերտվածքի ձևավորման թեմայի շուրջ: Հանդես եկավ նաև Գ.Այվազյանը՝ «Ալեքսանդրապոլի կրթամշակութային կյանքը 19-րդ դարասկզբին» թեմայով:

Ուսումնական այդ օրվա բացօթյա դասախոսություններն անցկացվեցին Հատիճավանք այցելության ընթացքում: Ներկայացվեցին Ս.Պետրոսյանի «Շիրակի հնագույն պատմության հիմնախնդիրներ՝ նոր մեկնաբանությամբ» եւ Ա.Ակոպովի «Հյուսիսային Հայաստանի պատմական հուշարձանների պատկանելության վիճահարույց հիմնահարցեր» գեկուցումները:

Դպրոցի մասնակիցներին հնարավորություն տրվեց մասնակցելու Ազատան գյուղի մերձակայքում գտնվող հնավայ-

Հաջորդ ուսումնական օրն ամբողջությամբ անցկացվեց Գյումրիում՝ Ավ.Բասահայանի տուն-թանգարանում:

Մասնակիցները նախ ծանոթացան Ամփոփվեցին դպրոցի աշխատանքներ-
Վարպետի ընտանիքի և Գյումրիում ըր «Արաքս» հյուրանոցային համալի-
նրա ապրած տարիների թանկարժեք ըում՝ կլոր սեղանով: Ամփոփիչ խոսքով
մասունքներին, ապա ունկնդրեցին Կ. հանդես եկան Կ.Ալեքսանյանը և Մ.Հայ-
Բազեյանի «Արհեստների և տնտեսա-
կան զբաղմունքների արդի վիճակը
Շիրակում», Ռ.Հովհաննիսյանի «Շիրա-
կի արդի գրական կյանքը» և Հ.Հարու-
թյունյանի «Շիրակի ավանդական երա-
ժշտության արդի վիճակը» զեկուցում-
ները:

Դպրոցի եզրափակիչ աշխատանքա-
յին օրը սկսվեց Գ.Աղանյանի «Ալեքսան-
դրասպոլի քաղաքային համայնքը և ինք-
նակառավարումը» զեկուցումով:

Թեև կարճատև, սակայն արդյունավետ
աշխատանքի արդյունքում երիտասարդ
պատմաբանների ամառային դպրոցը,
անշուշտ, ծառայեց իր նպատակին՝ կա-
մրջելով ՇՀՀ կենտրոնի և երիտասարդ
մասնագետների ստեղծագործական ու-
րունումները ու բարենպաստ հիմքեր
դրեց հետագա համագործակցության
համար: Վերջում ՇՀՀ կենտրոնի տնօրեն
Մ.Հայրապետյանը բոլոր մասնակիցնե-
րի հանձնեց դպրոցի աշխատանքներին
մասնակցության հավաստագրեր:

S U M M A R Y

M. Hasratyan. TRDAT AS THE ARCHITECT OF THE HOLY SAVOR OF ANI. The achievements of the architectural school in Ani - Shirak are connected with the name of the great Armenian medieval architect Trdat. In Ani he built the Cathedral (989-1001), St Gregory "Gagkashen" church by the imitation of the church of Zuartnoc(1001-1010).

The historians of the Armenian architecture attribute the construction of a number of notable buildings of 10-11 century to Trdat: the wall of Smbatashen in Ani, the northern halls of the Stronghold's palace and St Nshan's church.

With his works Trdat Aneci marked a whole stage in the history of Armenian medieval architecture and undoubtedly he had a crowd of co-thinkers and learners, the works of whom belong to the stylistic form of Trdat. The following churches belong to those works: Katoghike in the monastery of Marmashen, St Sargis churches of Amberd and Khatskonq. Trdat was the great creator in the Armenian culture in 10—11th centuries. .

A. Haykazun Grigoryan. THE SYMBOLIC AND COMPOSITIONAL FEATURES OF THE SHEPHERD'S CHURCH OF ANI. Comparing the planning, volumetric and ornamental composition of the church with the other religious buildings (for example tombs) of the medieval Armenia, we conclude that the interpretation for this fancy structure, which according to T. Toramanyan was called "architectural gem" should be sought in analysis and application of the religious and symbolic thinking, their influences and symbol bearing compositions attributed to the cultic structures.

The great architect Toramanyan did not manage to finish his studies of the Shepherd's Church, which might help us carry out deeper investigation nowadays. The architectural and symbolic interpretation of the Shepherd's Church still needs more and all-round investigation.

E. Margaryan. ANI AS A KING CITY. ANI - THE CITY OF DREAMS. THE CITY AS A MYTH.CITY-UTOPIA. Ani has a very special role both in Armenian and in the Universal history as well. In the collective unconscious image of Ani Armenians have long been mythologized and become a "common place", entering the "exposition" part of the hypertext Armenian history. For many centuries, by analogy with Artashat and Tigranakert, the historical consciousness of Armenians face paints capital city of Ani, whose forehead is decorated with a proud king's crown. To this day "Royal" Ani period of history continues to be perceived as a kind of mythical "Golden Age." However, the very need for mythologizing (and following from it later demythologisation) and how it is carried out, indicate the presence here of a high symbolic meaning.

V. B. Besolov, A. V. Besolov. ARCHITECTURAL MORPHOTYPES TEMPLES CENTRAL DOME STRUCTURE AND COMPOSITION OF ARMENIAN EARLY CHRISTIAN HIGHLANDS AND THE CAUCASUS AS AN UNATTAINABLE PERFORMANCE LEVEL OF CREATIVE THINKING MEDIEVAL ARMENIAN ARCHITECTS. The primary interest is the Armenian Highland, the whole historical Armenia, as a natural-historical zone of ethnic, linguistic and anthropological center-point, as the oldest area of the formation of Indo-European ethno-linguistic communities, historically its legitimate filiation and chronologically continuous and gradual irradiation as a fertile place of origin and spread of

ancient architectural morphotype centric dwelling with pyramidal-ledged the floor and the hole in the zenith

The level of creative thinking, engineering design, structural logic and artistry of Armenian masters of architecture was in demand in the countries of the Caucasus and Byzantium, which is clearly and visibly evidenced by preserved monuments of central-dome architecture and construction epigraphy of the early and mature Middle Ages.

H. Zakaryan, R. Hakobyan. STALACTITE VAULTS OF SHIRAK. Among the Shirak region's medieval buildings containing stalactites, are churches Arakelots and Tigran Honents, mosque of Manuche, the prince's house of Pahlavuni (all in Ani), monasteries of Harich, and Horomos, etc.

It is known that Hazarashen is an Armenian phenomenon. It is a composition of traditional Armenian "glkhatun" homes with central lantern. The earliest description of glkhatun is found in the "Anabasis," by Xenophon (5th c. BC), and the oldest example is found in Shirak region during the excavations of Draskhanakert and refers to the 5 - 3th centuries BC.

All these show that the stalactite vault is of Armenian descent. And in the Muslim architecture he moved again from the Armenian Shirak, from Ani.

Further, the stalactite vault, being dismembered and mutated, has also received other applications (covering niche corner decoration, squinch, cap, base, window framing, internal or external cornice, lintel, etc.) and became a pure decoration.

M. Arsenyan. MEANS OF ARCHITECTURAL EXPRESSIVENESS OF THE ARMENIAN TEMPLES OF THE UKRAINE IN X-XIX CENTURIES. In the course of the X-XIX centuries numerous architectural spiritual monuments were built in the territory of the Ukraine, and there is some information of only 124 churches, 30 monastery complexes. Only 26 churches and 7 monasteries, 9 churches and 5 monasteries were preserved in form of ruins. The analysis of plastic issues of the Armenian architecture is one of the main subjects in the territory of Ukraine. Thus, we can claim that the Armenian spiritual architecture has played a considerable role in the history of the Ukraine architecture, which can give us precise information of the monuments' typical form, statistical data and the belonging of the Armenian construction.

S. Petrosyan. ON THE PATRIARCH ZARMAYR AND "CHALDEAN" ROYAL LIST. In the Hittite code of the laws of XIV century B.C. the tribes Manda and Sala were mentioned as the Hittite citizens, earlier exempt from duties. About the representatives of these tribes it is spoken as about the fighters. The descendants of Manda and Sala in a look of the ancient Armenian county family Mandakuni and Salkuni acted together as in Movses Khorenatsi's work (II, 8), and in "Gahnamak" (the 47th and 48th places) and "Zoranamak" (the 14th and 15th places). The proximity of both of these families is also by their residence. The Mandakuni were the possessors of Arshamunik area, and Salkuni once lived in the south of Arshamunik in the district of Taron. The ancestors of these families also lived in common in these parts (to the northwest from Lake Van). Manda and Sala were related tribes, ethnonyms *Manda* and *Sala* cause a particular interest, which etymologized on Indo-European-Armenian ground.

According to Movses Khorenatsi, during Trojan war to the aid of the Trojan King Priamos went, together with the charioteers army, Armenian Zarmayr serving in the Assyrian King Tevtamos (to I, 20; I, 32). Most likely, in the Greek source of this story originally was not about the country of Assyria, but the country of Assuva of Asia Minor, as a name of Tevtamos of an Indo-European (Thraco-Pelasgian) origin. Such origin is also in the majority of the names of "Chaldean" royal list. The conclusion is based on a number of facts, among which the following ones are to be

pointed out: Aralios, Balēos, Balotorēs, Lamparitēs, Lambaris, Derkulos, Peritias (-adēs), Lauostenis, Altados, Susaris, Mamithos, Mamidos, Maskalēos, Sparethos, Mithrēos, Armamithrēos.

A. Akopov. ON THE ISSUE OF "THE BELONGING" TAYK'S MONUMENTS. Since ancient times the province of Great Armenia – Tayk of the XIV was the part of the Armenian statehood and it had been inhabited by Armenians. This is certified in the Armenian and Greek sources. In the VII–VIII centuries while under the yoke of many Arab residents of Tayk, including the clerical estate, they preferred to move to the neighbour Byzantium. Soon in Tayk appeared the Georgian clerical estate, which joined a small amount of the Georgian population. Armenian indigenous population was quite tolerant towards Chalcedonism, and soon the Armenians themselves preferred to receive Chalcedonism, which however did not suppose the georgianisation of Armenians. The Georgian was only “the church language” of Tayk's Armenians, as evidenced by Academician Marr. That's why Oshkvank, Banak, Hahu, Chordvank and other monuments, which were built by Armenians–Chalcedonians for themselves cannot be considered as Georgian.

L. Petrosyan. ORONT/ERVAND – THE REDUCER OF INDEPENDENT ARMENIA. In the collective image of the king Valarshak that is known from the Armenian traditional historiography, there exists the characteristic features of the former satrap of Armenia Oront-Ervand. Just Oront-Ervand was the reducer of independent Armenia and the contemporary of Macedonian conquerors, as well as the king Valarshak.

Like Valarshak, he was a reducer of independent Armenia and the contemporary of Macedonian conquerors. The administrative reforms which were carried out by Valarshak in the north correspond to the period of ruling of Oront-Ervand as there was no Georgian kingdom yet Iberia. During the reign of his successors / since 270 years B.C. there was/ already this kingdom in this territory.

The contemporary and Oront-Ervand's colleague was Mihrvahisht/Mitraust who, according to L. Shahinyan, in turn, could serve as a prototype for formation of an image Vahe who, according to Movses Khorenatsi, was killed in the battle against Alexander of Macedon. Therefore, Mihrvahisht couldn't become a reducer of the kingdom of Minor Armenia. The eastern regions of the Minor Armenia were united with the Great Armenia - under the power of Oront-Ervand.

R. Kandor. CHERKESO-GAI (CIRCASSIAN ARMENIANS) IN THE SYSTEM OF PUBLIC RELATIONS OF CIRCASSIA (1800-1870). In 1839 Cherkeso-gaian aul Gjaur-habl moves on the left bank of the river Kuban under cover of the Russian armies. Simultaneously created Russian Labinsk line considerably limits economic use by "peacefull" Circassians of the earths on the right bank of Laba. On the river Kuban the Armenian aul (Ermel-habl as it names Circassians) later named Armavir grows where immigrants from Gjaur-habl and Cherkeso-gai, natives of other Circassian possession joined.

Already after the termination of the Caucasian war in 1870 on the river Belayia has been based Bzhedughabl in which Circassians have lodged, Cherkeso-gai both the Circassian-urum from Bzhedugian and Armavir. Cherkeso-gai always remained an inseparable part of Circassian community, taking an active part in the public life of Circassians and the preservation of these kind of traditions are very important for the survival and Circassian ethnos.

A. Hayrapetyan. ALEXANDRAPOL DWELLERS IN THE COURSE OF THE RUSSO-TURKISH WAR, 1877-1878. Only after 20years of the unsuccessful war suffered from the

Crimea Russia, number fourth war broke out against the Ottoman Empire in the XIXth century. In the course of ten long-lasting months' military actions the Russian troops in the Caucasian front occupied the great part of Western Armenia.

As in the previous war, this time also the province of Alexandropol satisfied the considerable part of military concerns. Here the great part of voluntary detachments, formed in the territory of Yerevan state were recruited, i.e "Alexandropolian" and "Kurdish" horseman "irregular" (not regular) regiments and "Alexandropolian Armenian units and others. Alexandropolians were also scouts, for instance Avetis Zitoghtyanc, staff capitan Daniel Harutyunyan, or Harutyun, the Armenian clergyman.

In the course of military actions the support of Alexandropolians both material and moral kind to the Russian troops was of special significance.

At the end of the war when Kars passed to the Russian Empire, though Alexandropol lost frontier importance but it never remained in the shadow changing into a real guardian of national values.

N. Denisova. M.T. LORIS-MELIKOV- THE HISTORICAL INDIVIDUALITY IN THE CONTEXT OF CULTURAL DIALOGUE CONCEPTION. The problem of the role of personality in history has always attracted the attention of Russian researchers, however, they were given various methodological approaches. The author made an attempt to analyze the activities of M.T. Loris-Melikov, an outstanding state and military figure of the nineteenth-century's Russia in the framework of the concept of the dialogue of cultures, believing that in the modern Russian reality this approach is highly relevant. Appeal to the personality of Loris-Melikov, in the author's opinion, are to be justified as for objective (life and work in multi-ethnic and difficult politically regions of Russia, joining the Russian state service in the period of aggravation of the political situation in the country) and subjective reasons (the skill, ability and desire to lead the political and cultural dialogue). However, the dialogue of Loris-Melikov was limited to where there was a question about the national interests of Russia, which is important for the modern state.

G. Ayvazyan. ALEQPOLIANCORRESPONDENCES OF "MSHAK" IN 1872-1892. In 1870-1890 free-thinker intellectuals A. Aprikyants, Petros and PoghosBeburyan brothers, G. Baghramyants, S. Parsamyants and others from Alexandropol with various pen names were contributing to "Mshak". The treatment of various questions of economic, religious and political life of Alexandropol and of the same name province sent to the correspondence-letters, the demand for the protection of small scale production stratum, helping Western-Armenians living in Turkey, pointed questions, the simultaneous attempt were driven by the main concern of the Armenian nation's protection.

V. Fomenko. TAMBIEV'S VILLAGES NEAR PYATIGORSK AND KISLOVODSK. Surname Tambiev is among the most elite aristocratic surnames of Great Kabarda. Tambiev belonged to a particular caste "tlakotlesh". However, according to an old legend, in the second half of the XVI century Bii Tambiev "having Armenian faith" married the daughter of a priest. At the beginning of the XIX century Bii Tambiev's descendants (the Gaurov or the Gyaur-Tambiev) "leave Kabarda ...fearing for their peace of mind as a result of the adoption of ... Christian faith". They decide to come under the protection of Russia and settle under the Lisaya Gora with their subjects in Pyatigorye. At the end of the 20s of the XIXth century Tambiev's farm was

established near modern Pyatigorsk. Probably it was there before the 80s of the XIXth century. In the middle of the XIXth century Tambiev's farm was near the abaza village's Abukovo (modern Pervomayski village) in the vicinity of Kislovodsk. On the outskirts of Pervomayski Christian cemetery of the farm of Tambiev preserved. Tambiev's history is closely connected with the history of Kislovodsk, because they are actively engaged in business activities and in this resort town they owned some property.

K. Aleksanyan. ARMENIAN-TURKISH RELATIONS IN THE COURSE OF THE TURKISH OCCUPATION OF ALEXANDRAPOL PROVINCE (1918-1921). In 1918-1921 in the course of the Turkish occupation of Alexandrapol province the struggle for the maintenance of the Armenians' physical existence was underlined on the one hand, and the drafted policy by the Turkish on the other hand. That is, using the favourable international situation by means of diplomatic insidiousness, occupy as many Armenian areas as possible, with unexpected attacks cause an unprecedented scare among the Armenians, raise contradictions for the strata of the society, deprive him of his resisting power, slaughter and even plunder his population. And eventually with the above mentioned things appear as the establisher of peace, order and put the bases of denialism.

K. Stepanyan. THE ARREST POLICY OF 1921 CONDUCTED BY BOLSHEVIKS AS A CAUSE OF REBELLION IN FEBRUARY (THE ESTIMATIONS OF SOCIAL AND POLITICAL IDEAS OF THE 1920-1930S). Eminent political and social figures of Diaspora in 1920-1930s expressed their opinion reading the 1921 rebellion. The priority of reasons was to be arrested by Bolsheviks. Particularly prosecutions towards intellectual part were perceived negatively. Arrests were 'justified' by the necessity to eliminate "anti-rebellion" thoughts from arena. Shooting of arrested intellectuals and military representatives leave no time to wait. Rebellion in February became inevitable because of the above mentioned and some other reasons.

L. Eganyan. ON AN EARLY BRONZE AGE RITUAL (According to Mets Sepasar's materials). A ritual devoted to the end of the old year and the coming of a new one shows proofs which dates back to Mets Sepasar in XXVIII-XXVI BC. The ritual of the wolves sacrifice realized here certifies that the natives were Indo-European tribes, and they have celebrated the new year in the beginning of spring. A complete six jugs closed with a faced down pitcher with hundreds of jug fragments have also been discovered in the sanctuary.

A ritual for closing the neck of jugs is mentioned in archaeological materials and is confirmed in written sources, is reflected in popular beliefs and traditions.

A ritual for closing the neck of jugs with stone grinded lids is certified in the middle bronze age and late bronze age sepulchres in Armenia. As a rule, the necks of cinerarias discovered in Argishtikhinili's sarcophagus as well as in other Urartian old places, are closed with bowls, with clay jug fragments or other things. The picture is the same in antique burials.

The opening of grain jugs' necks in the temple preceded to the rituals devoted to the Hittite deities which was peculiar to springtime rites, and the closing was organized in autumn. The Thunder gods were opening the grain jugs, and the rains were under their control and competence. The Armenian rituals, beliefs and customs are consonant with the Hittite one, as the putting of the cross-bundles of Vardavar in granaries and keeping them till next Vardavar.

The syntheses of archaeological materials, written sources, traditions and customs assert the firm belief that together with the sacrifice of wolves in the new year early bronze aged ceremony, a ritual for opening the necks of jugs closed in autumn had to be done.

S. Hayrapetyan. THE PASSIVE CONSTRUCTION IN ARMENIAN. A comparative analysis of all possible positional variants of the main components in the passive constructions of Grabar, Middle Armenian and Modern Armenian is carried out on the basis of statistic data drawn from the rich original linguistic material. The productivity and frequency value of the occurrence of each type of the mentioned constructions is fixed. A classification is made with regard for the order of the constituents according to the value of their stylistically neutral or emotionally colored meaning.

S. Davtyan. THE SEMASIOLOGY OF OLD ARMENIAN TIME WORDS. The article is devoted to the study of Old Armenian time words and the corresponding groups of synonyms, antonyms and homonyms. Just one member of a homonymical group expresses time meaning.

Synonyms, antonyms and homonyms of time words mainly belong to such parts of speech as nouns/dawn-morning, time-timeless, century-chasm/ and adverbs /uninterrupted-continual, today-yesterday, now-ornament/. The three semantic groups can appear both in pairs and in series, however the two-member construction prevails.

S. Melqonyan. ON THE DELAY OF THE PUBLICATION OF THE POEM "THE CAPTURE OF TMBKABERD AND OTHER ADJACENT ISSUES. It is our firm belief that the following fact has played a great role in the delay of "The Capture of Tmbkaberđ" written in 1902. In that historical reality ambitious and figures of traitors are presented instead of figures full of patriotism. The perception of such kind of fact gives us opportunities to newly comprehend the issues concerning the concept of ideology and figures.

A. Mkhitaryan. PERIOD AS A RHETORIC ELEMENT, ITS GREEK SOURCES AND REFLECTION IN HOVH. SHIRAZ'S POETRY. The comprehension of period as a syntactic unit appeared in antique times. It was still spoken about by ancient Greek thinkers. In ancient Armenian researches period was thought to be the syntactic unit in which the words were circled till the phrase got its whole completeness. In the Armenian language the term *period* was first used by M. Abeghyan.

The term *period* (период, period, neriodus) has Greek origin (περίοδος) meaning circle, ring. In modern conception, it is a special stylistic aspect of a compound sentence having a distinctive large extent. Period is an important instrument of declamatory art. The usage of period in speech adds sensitiveness and stylistic value to it. From the syntactical point of view, period is always divided into two parts with the help of intonation, not depended on how many parts it syntactically consists of. One of the parts of period is the number of homogeneous syntactical units, which components are set in with one and the same linking word, expressed with subjects, which coincide with each other by form and are inseparable.

In Armenian literature Hovh. Shiraz skillfully and to the point used the *period*. Using them he added more lyricism, emotionality and enthusiasm to his poetry.

T. Melikyan. THE ROLE OF A PERSONALITY AND A POET IN HISTORY;

L. TOLSTOY AND B. PASTERNAK . Lev Tolstoy did not recognize the cult of "great men", arguing that powerful rulers are only "labels giving the name of the event". As a Christian, he denies the role of a strong personality in the history, or rather, it creates a crucial role because humanism, Christian mercy and power, in the opinion of the great writer, are not compatible. The writer was worried about all revolutions, as well as about the revolution of 1905 and according to him "Russia was a ghost and there was no true reality". Before understanding how B. Pasternak

applied to the role of personality in history, let us get a grasp of lines of the novel D. Bykov of the same name: "Every biographer of Pasternak asks himself: Why he was not been not repressed?".

There is a hypothesis that Stalin, as one of "any professional rulers", has perfectly understood the limits of his power and has not encroached "on the most ancient taboos", that is to say - the real poetry. Pasternak considers himself that the faith in the miraculous salvation is impossible without the faith in the single personality - in God. Other personalities, according to B. Pasternak, very similar to the opinion of Lev Tolstoy - are fetish.

During World War II, having been at the front line of war, Pasternak was convinced that Stalinism did not as much help, how hindered to win the War. He comes to the conclusion that all previously seemed to him violent and vulgar, but historically justified, in fact diverted Russia far away from its true historical path.

G. Khachikyan. LITERARY ASSOCIATIONS AND EVALUATIONS. The article illustrates those episodes of literary associations and evaluations which deal with A. Aharonyan and the prominent writers of his time - Av. Isaakyan, D. Varuzhan and K. Zaryan. The influence of the prominent German philosopher and the writer Nietzsche's ideas is emphasized on the prominent Armenian writer. The themes and ideas of the above-mentioned writers' works are significant literary-historical phenomena in the Armenian literature of the 20th century. The novelty is particularly associated with the interpretation of Aharonyan's written heritage.

L. Gevorgyan. THE ROLE OF REGIONAL MUSEUMS IN FORMATION OF NATIONAL IDENTITY. The regional museums have another important sphere of activity in the formation of national self-consciousness and identity. It is the main and unique problem of restoring, reproducing and provoking of historical memory. The thing is that the ancestors of many people of present-day Armenia settled in XIX-XX centuries, after the disasterous events for our nation, bringing with them the dialects, lifestyle, behavior, traditions and other advantages from different provinces of Western Armenia. The latter are the characteristic features of national identity. Each generation gives own surveys of national identity, that is why they are not confirmed and are always in the process of reconstruction in case of new requirements, interests and ideas. It is no doubt that the regional museums and their collections have some historical and cultural value and importance which will be revealed as a result of scientific studies.

The enrichment of regional museums is of great importance. The fact is that under the influence of both home and foreign factors the material values of historical and cultural significance gradually come to an end. There are few people who still keep materials of their ancestors which are of great value. Only the regional museums can care for these values. This is also an important means of the development of national self-consciousness and formation of identity.

R. Shtoyan. THE TECHNIQUE OF DEVELOPING OPTIMAL READING OF THE RUSSIAN LANGUAGE IN ARMENIAN SCHOOLS. In the light of impending testing in Russian, History and the basic legislation of RF on the part of migrants to Russia the process of optimization of the Russian language teaching increases in value. The research has shown a wide range of learning benefits accruing from fast reading.

Within the framework of the new layout of sociocultural relations the Optimal(fast) reading in the Russian language is supposed to be one of the most available techniques of developing students' reading speed and, therefore, of promoting their progress in studies.

Basic information about the psychophysiological and didactic exercises presented in the article gives a Russian language teacher a good chance to improve his students' Optimal reading proficiency.

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն

Հ ո դ վ ա ծ ն եր

Մուրադ ՀԱՄԴԱԹՅԱՆ

Տրդատը որպես Անիի Մբ Փրկիչ եկեղեցու ճարտարապետ..... 5

Աշոտ Հայկազուն ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Անիի Հովվի եկեղեցու հորինվածքային և խորհրդաբանական առանձնահատկությունները 9

Երվանդ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Անի՝ արքա քաղաք: Անուրջ քաղաք: Քաղաք առասպել: Քաղաք ուտոպիա 27

Վլադիմիր ԲԵՍՈՒՆՈՎ, Արխատարխ ԲԵՍՈՒՆՈՎ

Հայկական բարձրավանդակի և Կովկասի վաղճրիստոնեական երկրների կենտրոնագմբեթ հորինվածքների ճարտարապետական նախատիպերը որպես հայ միջնադարյան ճարտարապետների ստեղծագործական մտածողության բարձրագույն մակարդակի ցուցանիշ.....38

Հովհաննես ԶԱՔԱՐՅԱՆ, Ռուբեն ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Շիրակի շթաքարային ծածկերը 43

Մարիա ԱՐՄԵՆՅԱՆ

Ուկրաինայի X-XIXդդ. հայկական եկեղեցիների ճարտարապետա- պլաստիկական արտահայտչամիջոցները 52

Մարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Զարմայր Նահապետի եւ «Քաղդէացոց» արքայացանկի շուրջ 58

Արկադի ԱՎՈՊՈՎ

Տայքյան հուշարձանների «պատկանելության» հարցի շուրջ 70

Լուսինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Օրոնտես-Երվանդը Հայաստանի անկախության վերականգնող.....77

Ռուսլան ԿԱՆՂՈՐ

Չերքեզ-գայերը (չերքեզյան հայեր) Չերքեզիայի հասարակական հարաբերությունների համակարգում (1800-1870 թթ.).....84

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Ալեքսանդրապոլցիները 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում.....89

Նատալիա ԴԵՆԻՍՈՎԱ

Մ. Տ. Լորիս-Մելիքովը որպես պատմական անհատ մշակույթների երկխոսության հայեցակարգի համատեքստում 100

Գեորգ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Ալեքսպոլյան թղթակցություններ «Մշակ»-ին 1872-1892 թթ. 107

Վլադիմիր ՖՈՍԵՆԿՈ

Թամբինների գյուղերը Պյատիգորսկի և Կիսլովոդսկի մոտակայքում 118

Խաչատուր ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ

Բոլշևիկյան բռնաճնշումները 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառ (1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները) 125

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ

Վաղբրոնզիդարյան մի ծեսի շուրջ (ըստ Մեծ Մեպասարի նյութերի) 134

Սերգո ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Հայերենի կրավորական կառույցը 142

Միրարփի ԴԱՎԹՅԱՆ

Գրաբարի ժամանականիշ բառերի իմաստաբանությունը 152

Մեներերիմ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

«Թմկաբերդի առումը» պոեմի հրատարակումը հետաձգելու և հարակից հարցերի մասին 159

Արմենուհի ՄԽԻԹԱԴՅԱՆ

Պարբերույթը որպես ճարտասանության տարր, դրա հունական ակունքները և անդրադարձը Հովհ. Շիրազի պոեզիայում 167

Թամարա ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Անձի և բանաստեղծի դերը պատմության մեջ. Լ.Տոլստոյ և Բ.Պաստերնակ.....175

Գագիկ ԽԱՉԻԿՅԱՆ

Գրական առնչություններ և արժևորումներ 180

Լիանա ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Երկրագիտական թանգարանների դերն ազգային ինքնության ձևավորման գործում 187

Ռուզան ՇՏՈՅԱՆ

Օպտիմալ ընթերցման տեխնիկայի զարգացումը հայկական դպրոցում ռուսաց լեզվի դասերին 194

Գրախոսություն..... 206

Լրատու.....210

Անփոփում (անզլերեն).....215

Содержание

Статьи

- Мурад АСРАТЯН*
Трдат как архитектор храма Св. Спасителя Ани.....5
- Ашот АЙКАЗУН ГРИГОРЯН*
Композиционные и символические особенности Пастушьей церкви в Ани..... 9
- Ерванд МАРГАРЯН*
Ани – царь-город. Ани – город мечты. Город-миф. Город-утопия 27
- Владимир БЕСОЛОВ, Аристарх БЕСОЛОВ*
Архитектурные морфотипы храмов центрально-купольной композиции раннехристианских стран Армянского нагорья и Кавказа как показатели недостижимого уровня творческого мышления средневековых армянских зодчих.....38
- Оганес ЗАКАРЯН, Рубен АКОПЯН*
Сталактитовые своды Ширака.....43
- Мария АРСЕНИЯ*
Средства архитектурно-пластической выразительности армянских храмов Украины X – XIX веков.....52
- Саргис ПЕТРОСЯН*
Вокруг патриарха Зармайра и “Халдейского” царского списка.....58
- Аркадий АКОПОВ*
О вопросе “принадлежности” тайкских памятников 70
- Лусине ПЕТРОСЯН*
Оронт/Ерванд - восстановитель независимой Армении 77
- Руслан КАНДОР*
Черкесо-гаи (черкесские армяне) в системе общественных отношений Черкесии (1800-1870-е гг.) 84
- Армен АЙРАПЕТЯН*
Александропольцы в русско-турецкой войне 1877-1878гг. 89
- Наталья ДЕНИСОВА*
М.Т. Лорис-Меликов – историческая личность в контексте концепции диалога культур 100
- Геворг АЙВАЗЯН*
Алепольские корреспонденции «Мшак»-у в 1872-1892гг. 107
- Владимир ФОМЕНКО*
Селения Тамбиевых близ Пятигорска и Кисловодска 118

Содержание

Хачатур СТЕПАНЯН

Большевистские репрессии как причина февральского восстания 1921г.
(оценки общественно-политической мысли армянской диаспоры
в 1920-1930гг.).....125

Лариса ЕГАНЯН

Об одном ритуале раннебронзового периода (по материалам Мец Сепасара).....134

Серго АЙРАПЕТАН

Конструкции со страдательным залогом в армянском языке. 142

Сирарли ДАВТЯН

Смысловое значение слов древнеармянского языка, показывающих время.....152

Сенкерим МЕЛКОНЯН

Об откладывании издания поэмы "Взятие крепости Тмук"
и связанные с этим вопросы 159

Арменуи МХИТАРЯН

Период как элемент риторики, его греческие истоки и отражение
в поэзии Ов. Ширази.....167

Тамара МЕЛИКЯН

Роль личности и поэта в истории: Л. Толстой и Б. Пастернак.....175

Гагик ХАЧИКЯН

Литературные связи и оценки. 180

Лиана ГЕВОРГЯН

Роль краеведческих музеев в формировании национальной идентичности.....187

Рузан ШТОЯН

Техника развития оптимального чтения на уроках
русского языка в армянской школе.....194

Рецензия 206

Информация.....210

Резюме (на английском).....215

Contents

Articles

- Murad HASRATYAN**
Trdat as the Architect of the Holy Savor of Ani 5
- Ashot GRIGORYAN**
The Symbolic and Compositional Features of the Shepherd's Church of Ani.....9
- Ervand MARGARYAN**
Ani as a King City. Ani - the City of Dreams. The City is a Myth. City-utopia.....27
- Vladimir BESOLOV, Aristarkh BESOLOV**
Architectural Morphotypes Temples Central Dome Structure and Composition of
Armenian Early Christian Highlands and the Caucasus as an Unattainable
Performance Level of Creative Thinking Medieval Armenian Architects.....38
- Hovhannes ZAKARYAN, Ruben HAKOBYAN**
Stalactite Vaults of Shirak 43
- Mariya ARSENYAN**
Means of Architectural Expressiveness of the Armenian Temples of the
Ukraine in X-XIX Centuries. 52
- Sargis PETROSYAN**
On the Patriarch Zarmayr and "Chaldean" Royal List.....58
- Arkadi AKOPOV**
On the Issue of "the Belonging Tayk's" Monuments 70
- Lusine PETROSYAN**
Oront/Ervand – a Reducer of Independent Armenia. 77
- Ruslan KANDOR**
Cherkeso-Gai (Circassian Armenians) in the System
of Public Relations of Circassia (1800-1870) 84
- Armen HAYRAPETYAN**
Alexandrapol Dwellers in the Course of the Russo-Turkish war, 1877-1878..... 89
- Natalya DENISOVA**
M.T. Loris-Melikov- the Historical Individuality in the
Context of Cultural Dialogue Conception. 100
- Gevorg AYVAZYAN**
Aleqpolian Correspondences of "Mshak" in 1872-1892.....107
- Vladimir FOMENKO**
Tambiev's Villages near Pyatigorsk and Kislovodsk 118
- Khachatur STEPANYAN**
Bolshevikian Rebellion as a Reason for Revolution of 1921
(Some Opinions of Political Actors in Diaspora in 1920-1930s).....125

Contents

<i>Larisa EGANYAN</i> On an Early Bronze Age Ritual (According to Mets Sepasar's Materials)	134
<i>Sergo HAYRAPETYAN.</i> <i>The Passive Construction in the Armenian Language.</i>	142
<i>Sirarpi DAVTYAN</i> The Semasiology of Old Armenian Time Words	152
<i>Senegerim MELQONYAN</i> On the Delay of the Publication of the Poem "The Capture of Tmbkberd and Other Adjacent Issues.	159
<i>Armenuhi MKHITARYAN</i> Period As a Rhetoric Element, Its Greek Sources and Reflection in Hovh. Shiraz's Poetry	167
<i>Tamara MELIKYAN</i> The Role of a Personality and a Poet in History; L. Tolstoy and B. Pasternak.....	175
<i>Gagik KHACHIKYAN</i> Literary Associations and Evaluations.....	180
<i>Liana GEVORGYAN</i> The Role of Regional Museums in Formation of National Identity	187
<i>Ruzan SHTOYAN</i> The Technique of Developing Optimal (Fast) Reading of Russian in Armenian Schools	194
<i>Book review</i>	206
<i>Scientific information</i>	210
<i>Summary (in English)</i>	215